

2. 438

p1 n5

Сумська старовина

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

№ X

ВИДАЄТЬСЯ
З КВІТНЯ 1996 р.

Регістраційне Свідоцтво СМ
№147 від 5 березня 1997 р.

ВИДАННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- КОВАЛЬОВ І.О., голова, ректор СумДУ
- БАРВИНСЬКИЙ А.О. (Суми)
- БЕРЕСТНЕВ С.І. (Харків)
- ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
- ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
- ВОЛКОВ М.І., заступник голови (Суми)
- ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
- ЗАЙКА Л.Я. (Суми)
- ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
- ІВАНОВА І.Б. (Суми)
- КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
- КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
- КОВАЛЕНКО В.П. (Чернігів)
- КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
- ЛУГОВСЬКИЙ А.В. (Путівль)
- МОЦЯ О.П. (Київ)
- ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
- ПОБОЖІЙ С.І. (Суми)
- СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
- ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
- ХВОРОСТ В.А. (Суми)
- ШВАЧКО С.О. (Суми)
- ЦАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Журнал зареєстрований ВАК України як наукове фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України, №3, 2001)

МЕТОДИЧНИЙ
КАБІНЕТ.

© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2002

№4 СумДУ

З М І С Т

ВІД РЕДАКЦІЇ

- НІМЕНКО Н.А. (Суми) Велет українознавства
(До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) 5
- Нові документи до біографії М.О.Макаренка
(упорядкування та публікація Німенко Н.А.) 27

АРХЕОЛОГІЯ

- ЯСНОВСЬКА Л.В. (Чернігів) Ромеєвські старожитності Чернігівщини 33
- МОРГУНОВ Ю.Ю. (Москва) Земляные рабы
в киевской фортификации X – XIII вв. 40

ДОСЛІДЖЕННЯ

- ТКАЧЕНКО В.В. (Чернігів) Комунітарні ідеї в українському
суспільному русі 30-х - початку 80-х рр. XIX ст. 53
- НІКІТІН Ю.О. (Суми) Види селянських платежів
у Київській губернії у 60-70 рр. XIX ст. 62
- ГОНЧАРЕНКО А.В. (Луганськ) Позиція Росії на початку
повстання в Боснії та Герцеговіні в липні - жовтні 1875 р. 70
- ІІНАТУША О.М. (Запоріжжя) Соборно-єпископська
перква на Сумщині в 20-30 роках ХХст. 76
- ТУРКОВ В.В. (Суми) Діяльність органів державної влади УРСР щодо
переселення та влаштування єврейського
населення України в 20-х рр. ХХ ст. 82
- МЕЛЬНИК ГАННА (Київ) Проблеми Східної Галичини
в політиці другої Речіпосполитої першої половини
1920-х рр. у Польській та Українській історіографіях 88
- ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) З чужого берега
(Український вільний університет і Сумщина) 94
- НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Професійна освіта
у військовій зоні України у 1941-1943 рр. 102

ПЕРШОДРУК

- Земельні володіння Софронівського монастиря наприкінці XVII ст.
(публікація Пономаренка П.В.) (Путивль) 111
- Нові документи з історії Путивля
(упорядкування та публікація Звательського В.Б., Дегтярьова С.І.) (Суми) 122
- САПУХІНА Л.П. (Суми) Автографи О.М.Марковича
у фондах Сумського краєзнавчого музею 128

ПЕРСОНАЛІЇ

- ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Князь Ігор Сіверський (спроба історичного портрету) 132
- ВЛАСЕНКО В.М. На земській ниві 137
- ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми) Библиографический словарь Л.Ф. Змеева
"Русские врачи писатели" как источник
для изучения истории медицины Сумщины 150

До біогр
ТЕЛЕТС
(ж
НІМЕН
(з

З ІСТОРИ
СТУПА
со

КРАЄЗНА
ГРИНЬ
ва
ЛІ
КОЛОМ
ме
ЧЕРНО
ли

Цогром
А.
ПОБОЖ
кр
ВАСИЛ
пр
АБРАМ

ЮВІЛЕЙ В.Г

ХРОНІКА

РЕЦЕНЗІЇ

БУЦВІВІ

УМОВНІ

ДО УВАГИ

На об
Скіфе
Давид

	До біографії М.Д.Хмирєва (передмова і примітки Власєнка В.)	167
4	ТЕЛЕТОВ А.С. (Суми) Основатель дивістииучєных. (к 125-лєтвио со дня рождеия И.С.Тєлєтова)	183
5	НІМЕНКО НА., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Микола Ернст (з шєєдия влуківських гімназистів)	190
5	З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА	
27	СТУПАК Ф.Я. (Київ) Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина	209
	КРАЄЗНАВСТВО	
33	ГРИНЬ О.В. (Чернігів) Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України	218
40	КОЛОМІЄЦЬ Г.В. (Харків) Початкова освіта міста Харкова на межі XIX-XX століть	225
	ЧЕРНОБРОВ І.В. (Суми) Брати Лазарєвські про хворобу і останні дні життя Тараса Григоровича Шевченка	233
53	Погроми на Сумщині у 1918-1919 рр. (опрацювання та публікація А.В.Морозової) (Чернігів)	236
62	ПОВОЖИЙ С.І. (Суми) Художник біля церковних стін. Пулицьські краєвиди у творчості Петра Левченка	244
70	ВАСИЛЬЄВ К.К. Філософський парохол 1922 г. (по матеріалам протоколів засєданий Политбюро ЦК КП(б) України)	258
76	АБРАМОВ И.С. Істория поселка Воронєжа	264
82	ЮБИЛЕЙ В.Г.ПУШКА	61
88	ХРОНІКА	25, 69, 127, 208, 235, 267
94	РЕПУБЛІКАЦІЇ	127, 136, 149, 166, 182, 189, 216
102	БУЦЕВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ	268
	УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	274
111	ДО УВАГИ АВТОРІВ!	275
122		
128		
132		
137		
150	На обкладинці: М.П.Гронєць. Портрет М.О.Макарєнка. Скіфський курган на Ромєнщині. Акварель М.О.Макарєнка. Давидоруська фреска з Старогородської божниці, Акварель М.О.Макарєнка.	

Від редакції

Шановні колеги, читачі!

Перед Вами - десятий ювілейний номер нашого видання. Задум створити "Сумську старовину" з'явився ще на початку 90-х років. Перший пробний випуск побачив світ влітку 1996 року. У 2001 році "Сумська старовина" зареєстрована ВАК України як фахове видання.

Актуальність репрезентованого часопису очевидна, адже на теренах України сьогодні виходить незначна кількість літератури, в якій об'єктивно висвітлюються сторінки нашої мінувшини та розкриваються призабуті й невідомі факти життя регіону.

Журнал готується і видається науковими та творчими силами Сумського державного університету, але до співпраці також залучається багато науковців з інших навчальних закладів, академічних інститутів, музеїв. Сторінки нашого журналу також відкриті для початківців, краєзнавців, студентської та навіть учнівської молоді.

Так, протягом семи років існування "Сумської старовини" нами були підготовлені до друку та видані матеріали, надані науковцями з різних регіонів України та з-за кордону (загальною кількістю близько 80). Були представлені роботи авторів з Сум, Путивля, Харкова, Запоріжжя,

Києва, Луганська, Чернігова, Копотона, Глухова, Москви, Санкт-Петербурга, Курська, Калуги, Праги та інших міст.

Редакція та Редколегія завжди намагається уникати матеріалів, що мають будь-яку політичну або ідеологічну заангажованість, ми прагнемо подавати об'єктивну, зважену, вивірену інформацію.

Протягом існування видання світ побачили багато матеріалів, які друкувалися вперше (близько 70). Велика кількість статей (понад 140) дала змогу читачам познайомитися з маловідомими сторінками історії нашої землі. "Сумська старовина" відрізняється великою кількістю ілюстративного матеріалу (опубліковано понад 60 фото, 140 малюнків, схем, карт - серед них близько 40 - вперше), завдяки чому можна більш глибоко зрозуміти ті проблеми та питання, які висвітлюються на її сторінках.

Щиро сподіваємося, що "Сумська старовина" буде й надалі відповідати високим вимогам і критеріям, сприяти розвитку гуманітарних, і зокрема історичних досліджень.

З повагою,
головний редактор

Віктор Звагельський

НІМЕНКО НА.

ВЕЛЕТ УКРАЇНОЗНАВСТВА

(ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
Миколи Омеляновича Макаренка)

Серед яскравого сузір'я діячів Українського Відродження 20-30-х років минулого століття, що були репресовані в роки сталінського свавілля, особливе місце належить видатному українському та російському вченому-енциклопедисту Миколі Омеляновичу Макаренку.

Тривалий час окрім вузьких кіл фахівців - мистецтвознавців та археологів - його ім'я не було відоме широкому загалу. Це і зрозуміло, адже цікавитися "ворогом народу" - небезпечно заняття. Але і в роки тоталітарного режиму знаходилися люди, які відстоювали чесне ім'я Миколи Омеляновича. Це, насамперед, Іван Гаврилович Шовкошияк¹ та Доротея Самойлівна Цвейбель². Саме їх перу належать перші персоналії про М.Макаренка.

Наступною спробою привернути увагу широкого загалу до визначної постаті науковця і людини стала стаття О.Білодіда та В.Киркевича в журналі "Україна", де вперше було опубліковано автобіографію вченого з архіву ВУАК, кілька його офіційних записок та інших документів. Вперше зроблено спробу хронологічно простежити життєвий шлях Миколи Омеляновича, подано версію причин загибелі. Результатами подальших досліджень авторів стали статті в журналах "Археологія" та "Україна".

Значних успіхів у пошуковій роботі досягли сумські дослідники, зокрема В.Б.Звагельський. Завдяки йому вдалося ввести до наукового обігу цілу низку невідомих листів, фотографій Миколи Омеляновича, а також фотоматеріалів, малюнків, креслень зроблених вченим³.

Останнім часом у фондах Роменського краєзнавчого музею завдяки сприянню його директора В.В.Панченка та завідуючого фондами Г.В.Діброви було знайдено нові матеріали, що стосуються наукової та суспільної діяльності вченого.

Багато років проводилася пошукова робота в цьому напрямі київським вченим, доктором геолого-мінералогічних наук Д.С.Макаренку⁴.

Окрім вище вказаного, слід звернути увагу на знятий українськими кінематографістами хронікально-документальний фільм "Пам'яті загиблих споруд", в якому М.Макаренку відведено значне місце; виступам в центральній та республіканській пресі, на телебаченні науковців з Києва, Харкова, Чернігова тощо.

Втім багато матеріалів з наукового та творчого доробку вченого, деякі сторінки його життя так і залишаються невідомими, оскільки особистий архів М.О.Макаренка було вилучено ще у 30-ті роки, як і більшість його ескізів та малюнків, подарованих у різні часи музеям України. До нас дійшли лише ті експонати, на яких був відсутній підпис автора. Сьогодні ми спробуємо подати стислий перебіг подій життя яскравої особистості, видатного вченого, чий професійний досвід, ерудиція дозволили йому стати в ряд першодослідників багатьох аспектів археології, історії та мистецтва Київської Русі, періода "українського Відродження", організатора музейної справи на Україні.

Микола Омелянович Макаренко народився 4 лютого 1877 року в селі Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії (нині Роменський район Сумської області) в багатодітній родині волосного писаря. До 1897 року навчався у місцевій школі та Лохвицькій гімназії, потім - в Петербурзі: в 1897-1902 роках - у Центральному училищі технічного малювання ім.барона А.Л.Штиглиця (у професора В.Мате), яке закінчив з отриманням звання художника по I-му розряду, в 1903-1905 - в Археологічному інституті (під керівництвом О.А.Спіцина).

У цей час Макаренко був знайомий і товаришував з М.К.Реріхом - помічником секретаря Товариства заохочення мистецтв (згодом всесвітньо відомий художник), якому підпорядковувалося училище Штиглиця. У 1905-1915 роках він працює викладачем цього Училища⁵, а з 1908 року - заступником директора (Реріха). Під керівництвом останнього і Миколи Омеляновича Училище було реорганізовано, завдяки чому воно стало одним з кращих у Європі серед навчальних закладів свого профілю. Особлива увага приділялася вихованцям з малозабезпечених сімей.

У різні роки М.Макаренко викладав малювання, історію давньоруського мистецтва, історію техніки ремесел. У зв'язку з 75-річчям Училища (1914) Миколу Омеляновича було нагороджено орденом Станіслава III ст. В 1906-1912 роках він викладав малювання у I реальному училищі, 1912-1919 - курс "російського мистецтва" на Вищих жіночих архітектурних курсах. У 1914 році молодого дослідника посилають у відрядження до Лейпцига на Міжнародну виставку графічних мистецтв та для студіювання музейної справи, у 1917 - учасник експедиції Російської АН до Туреччини.

Тоді в Санкт-Петербурзі були зосереджені основні наукові сили з мистецтвознавства, літератури, археології, архітектури, історії, філософії. Варто назвати хоча б імена М.К.Реріха, О.А.Спіцина, В.В.Розанова, В.А.Верещагіна, М.І.Ростовцева, Б.В.Фармаковського, М.Т.Біляшівського, з якими Миколі Омеляновичу доведеться співпрацювати. Завдяки глибоким теоретичним знанням з мистецтвознавства та археології і

особливий працелюбності М.Макаренка рекомендують на роботу до імператорського Ермітажу, з яким він пов'язує життя з 1902 по 1919 рік: тимчасово "причислений" (позаштатно) асистент, завідувачий античним відділом, заступник головного хранителя. В 1916 році за вислугу літ присвоюють звання колезького радника. Цей музей скарбів багатьох цивілізацій і народів став для нього справжньою академією. Макаренко впорядковує величезну археологічну колекцію Ермітажу. Його широка ерудиція в питаннях західно-європейського мистецтва робить молодого вченого одним з провідних фахівців найбільшого зібрання закордонного мистецтва (згодом ці знання знадобляться при створенні Музею Ханенків у Києві). Робота в Ермітажі була надзвичайно плідною та насиченою у творчій біографії вченого. Саме його перу належить найповніший путівник по Ермітажу⁶, який і сьогодні не втратив своєї наукової цінності.

У 1902-1919 роках М.Макаренко співпрацює з імператорською Археологічною комісією, "Товариством захоплення мистецтв", стає членом-співробітником, а потім дійсним членом Російського Археологічного товариства (за рекомендаціями М.К.Реріха, М.І.Ростовцева, Б.В.Фармаковського), членом багатьох комісій і комітетів, пов'язаних з охороною та дослідженням пам'яток історії та культури, численних археологічних товариств та архівних комісій, Комісією по штудіюванню орнаменту народів Росії, Комісією Російської АН по влаштуванню виставки "Ломоносов на Єлизаветинський час"^{7,8}. Макаренко був першим, хто глибоко і всебічно проаналізував творчість Ломоносова як художника на основі виявлених ним розпорошених по архівах та приватних колекціях десятків документів, вивчення малюнків, креслень, ескізів Ломоносова, які теж не були систематизовані, дослідження техніки виконання мозаїк⁹ тощо. Результатом цієї роботи стали три опублікованих дослідження, які й сьогодні становлять цінне джерело у вивченні спадщини Ломоносова.

На основі проведених досліджень, вивчення музейних колекцій (і не лише Ермітажу) Микола Омелянович пише численні статті, створює безліч малюнків, публікує свої роботи в журналах "Аполлон", "Искусство и художественная промышленность". Особливо часто друкується в історико-мистецтвознавчому часописі "Старые годы", де з 1907 по 1916 рік надрукував більше 70 статей, рецензій, хронік та повідомлень. Темі статей найрізноманітніші, але переважають археологія та мистецтвознавство, хоча інколи буває дуже важко визначити напрям роботи. В хрестоматійних сьогодні "Археологічних звітах" М.Макаренка поруч із викладом результатів археологічних досліджень зроблено детальний, суто мистецтвознавчий аналіз знайдених речей. Маловідомою сторінкою життя вченого залишається його робота секретарем і хранителем Музею допетровського мистецтва і побуту¹⁰.

Перебуваючи в Петербурзі, Микола Омелянович не забуває про батьківщину, постійно звертається до проблем українського мистецтва, історії, етнографії. Так, у 1914 році публікує невеличку за розмірами статтю у першій збірці, присвяченій дослідженню творчості та життєвого шляху Т.Г.Шевченка¹¹. Вчений розповідає про історію картини Кобзаря "Пожежа в Киргизькому степу" і друкує її репродукцію.

Незважаючи на авторитет, наукові успіхи, після революційних подій М.Макаренко без вагань залишає Петербург і у 1919 році переїздить до Києва. Він щиро сподівався на бурхливий розвиток української науки та мистецтва, намагався бути корисним своєму народу. Хоча зв'язків з Україною він ніколи не втрачав: був членом Полтавської архівної комісії, Дійсним членом Українського наукового товариства, фактично кожного року проводив археологічні розкопки та вивчав архітектурні й мистецькі пам'ятки.

Київський період життя Миколи Омеляновича розпочався дуже енергійно. Вчений опинився у вирі найважливіших подій становлення українознавства. У 1919 році його обирають головою Секції мистецтв Українського наукового товариства, а з 1921 року - і головою Археологічної секції (влітку 1921 реформована в Археологічну секцію ВУАН). З 1919 року М.Макаренко починає співробітництво з ВУАН: 1920 - науковий співробітник філологічного відділу ВУАН, 5-21 лютого 1921 - голова Археологічного комітету ВУАН. Виникає питання, чому Микола Омелянович, який мав неабиякий досвід археологічних досліджень та роботи в державних установах і комітетах, так недовго очолював цю структуру ВУАН. Відповідь ми знаходимо в архівах АН.

У травні 1920 року при ВУАН було створено Комітет охорони старовини і мистецтва (голова - М.Біляшівський, заступник - М.Макаренко, секретар - І.Моргілевський). Через кілька тижнів його реорганізували в Археологічний комітет (голова - В.Данилевич), а 1 лютого 1921 року було створено новий Археологічний комітет, який очолив М.Макаренко. Цю структуру спіткала доля попередніх, але протоколи засідань дають можливість виявити коло питань, які розглядалися під керівництвом Миколи Омеляновича. Ми дізнаємося про створення Софійської Комісії, рішення про охорону рештків старовинних будівель у Києві, обговорення стану пам'яток на Подолі, Золотих воріт. Однак 21 лютого М.Макаренко відмовляється від посади голови Комітету через постійне втручання ВУАН у справи ввіреної йому структури, зокрема, кадрові питання. Таким чином комітет припинив своє існування. Згодом було утворено Археологічну комісію, до складу якої увійшли 33 члени, серед яких і М.Макаренко. 9 жовтня 1922 року його одногласно обирають головою Археологічної секції ВУАН, але Микола Омелянович відмовився.

В той же час (жовтень 1920 року) в Києві було створено підрозділ ВУКОПМІСу - ГУБКОПМІС (губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини), до складу якого увійшли Ю.Михайлів (керівник), М.Біляшівський, Д.Щербаківський, І.Моргілевський, М.Макаренко (керівник секції), Б.Реріх, Ф.Ерст та інші. Основними своїми обов'язками комітетчики вважали організацію та координацію роботи по виявленню, охороні та збереженню пам'яток. На це виділялися дуже обмежені кошти і робота Комітету в основному трималася на ентузіазмі його членів. До того ж ця робота не завжди знаходила розуміння серед чиновників державних установ, що, в свою чергу, виваливало їх протидію багатьом заходам.

Діяльність нескінченних комітетів, комісій, товариств, що мали на меті координувати дослідження і охорону пам'яток культури в державі, як

СУМСЬКА
прави
завжд
пості
та нау
Е
займа
прива
кафед
універ
мисте
Київс
Е
обро
респу
уніка
на П
увійш
23 чер
про н
ім.Б.
Музе
М.Ма
С
докла
зібран
перех
I
повер
дослі
народ
підпо
надск
музе
з діял
I
любо
піж М
річни
різни
архіт
прак
I
безпе
"праг
платт
безпе
кінця

правило не давала бажаних результатів. Це і зрозуміло, оскільки вони не завжди встигали навіть розгорнути свою діяльність. Окрім того, науковці постійно зустрічали байдужість і некомпетентність у питаннях культури та науки з боку керівників відповідних державних органів і установ.

Будучи співробітником ВУАН, комітетів і комісій, Микола Омелянович займається і викладацькою роботою. У 1919-1921 роках він працює приват-доцентом на кафедрі археології України, з 1921 - професором кафедри історії культури Інституту Народної освіти (згодом - Київський університет), з 1919 по 1929 рік - професором Української державної академії мистецтв (з 1922 - Київський інститут пластичного мистецтва, з 1924 - Київський художній інститут).

В цей час постало питання про формування музейних колекцій, обробку матеріалів приватних зібрань, що стали надбанням молодого республіки. 11 лютого 1919 року під охорону держави було прийнято унікальну приватну збірку Ханенків, а вже 12 лютого з метою створення на її основі державного музею було затверджено склад комісії, до якої увійшли М.Нарбут, М.Прахов, М.Біляшівський, Г.Лукомський, М.Макаренко. 23 червня того ж року голова РНК України К.Раковський підписав декрет про націоналізацію колекції Ханенків. У 1921 році було відкрито музей ім.Б. та В.Ханенків при УАН (з 1924 - Музей Мистецтв при ВУАН, нині - Музей Західного та Східного мистецтва), а його директором призначено М.Макаренка.

Сьогодні важко навіть уявити, скільки енергії та сил необхідно було докласти для налагоджування роботи музею. Як відомо, велика частина зібрання Ханенків була евакуйована з Києва і в умовах громадянської війни переходила з рук в руки.

Потрібні були ерудиція та наполегливість М.Макаренка, щоб повернути ці безцінні скарби. А далі - створення музею - науково-дослідницького та освітнього закладу, в якому б мистецтво слов'янських народів демонструвалося в контексті досягнень світової культури. Цій меті підпорядкована ідея створення музейної бібліотеки. Микола Омелянович надсилав листи до різних інстанцій з проханням виділити літературу для музею, часто їздив у Харків для вирішення численних питань, пов'язаних з діяльністю установи.

Навряд чи в той час можна було знайти у Києві людину, яка б з такою любов'ю і професійністю в короткий строк виконала усі ці завдання краще, ніж Микола Омелянович. І не дивно, адже хто ще міг поєднати в собі 17-річний досвід роботи в Ермітажі, майже 20-річний - польових досліджень різних археологічних культур, 16-річний - викладача курсів теорії та історії архітектури, проведення різнобічних мистецтвознавчих досліджень та практичний досвід художника.

На той час держава знаходилася у скрутному становищі, що, безперечно, позначалося і на функціонуванні музеїв. Більшість з них "працювала в умовах госпрозрахунку", тобто за рахунок проведення лекцій, платних екскурсій тощо. Музей Мистецтв, яким керував М.Макаренко, безпосередньо підпорядковувався ВУАН, яка й сама ледве зводила кінці з кінцями. Але незважаючи на це, у протоколах засідань відділів та Президії

ВУАН неодноразово підкреслювалася висока професійність та чітка організація діяльності музею, чи не єдиної установи ВУАН, що виконувала планові обсяги роботи. Втім, М.Макаренка було звипущено у відсутності обліку картин, перевитраті музейних грошей і навіть в неоплаті коштів за квартиру, оскільки він разом із сім'єю жив у маленькій кімнатці при музеї; рішенням Київського губернського відділу Народної освіти від 22 листопада 1924 року було знято з посади, згодом заарештовано; пізніше за клопотанням ВУАК звільнено.

Цю ситуацію добре ілюструє лист вченого до професора Б.Е.Петрі:

"... наконец наступает 1925 год, самый тяжелый для меня. В этом году, по мановению волшебной или во всяком случае невидимой палочки, объявлено гонение на директоров музеев Украины. Вначале предали суду Яворницкого (Екатеринославский музей), предъявив чудовищные обвинения. Затем директора Полтавского музея - Рудинского, далее, только сместили основателя и устроителя Киевского музея - Беляшевского, наконец, принялись за меня и так же предали суду... Со мной тянется уже скоро два года. На моем месте директора сидит никакого отношения не имеющий к музею коммунист (...). Возмутительная наглая ложь, возмутительное обращение. Абсолютное отсутствие каких бы то ни было данных, кроме единственного желания водворить на месте свое лицо коммуниста. Остались нетронутыми лишь заведующие мелкими уездными музеями. Все это было бы неудивительным, ибо надо не знать с кем имеешь дело, но в моем деле меня удивило отношение тех, для кого я работал. При всей ясности дела, Украинская Академия Наук, которой я отдал столько сил и введении которой состоял, не ударила палец о палец для облегчения моей участи, как это сделали Екатеринославские деятели для Яворницкого или для Дложжевского. Лишь теперь в Академии Наук, когда всем видна подкладка дела, начинают стремиться выяснять (...). Целый год (1925-й) я снова голодал, не имел абсолютно никаких служб, занятий"¹².

І все ж музейна справа завжди була в центрі уваги вченого. Важко переоцінити його вклад у створення та розвиток Роменського, Остерського, в деякій мірі - Сумського музеїв, якими він опікувався до кінця життя. Неодмінним доказом цього є одна із заяв М.Макаренка до Археологічного Комітету УАН:

"Позорна для нас річ – нема ні жодного примірника видань Української Академії наук. Відносно Роменського музею я особисто прохав, і сам музей листовно своє прохання надсилав до Української Академії наук про бажання отримувати видання Академії. Але ж, поки-що це прохання – "глас вопіющего в пустині"¹³.

Гадаю, що таке ненормальне явище потрібно зламати. Дозволю собі звернутись до комітету з пропозицією – чи не знайде він можливість клопотати перед Академією наук про висілку цим двом бідним музеям своїх видань.

Гадаю, що Академія наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе"¹³.

Особливо тісні стосунки склалися у Миколи Омеляновича зі створеним при його безпосередній участі у 1920 році Роменським музеєм. У 20-х роках він неодноразово бував у Ромнах, брав участь у роботі колегиї музейних працівників, Товариства захисту пам'яток старовини і мистецтва, яке діяло при музеї, допомагав місцевим органам влади у вирішенні багатьох питань, пов'язаних з діяльністю музею, читав лекції, кошти від яких йшли на потреби Роменського музею. Крім того, він разом із співробітниками музею проводить розкопки на городищі Ведмеже, а зібрані ним матеріали поповнювали колекцію закладу.

У фондах Роменського краєзнавчого музею збереглися окремі заяви, журнали обліку надходжень і так звані "Щоденники роботи Роменського музею"¹⁴. Ці документи - красномовні свідчення того, як, яким чином М.Макаренку вдалося поступово, цілеспрямовано створити мистецьку колекцію музею. Так, в заявах різних років на ім'я директора музею Михайла Максимовича Семенчика, читаємо:

"... звертають до музею з пропозицією. Прийняти від мене в подарунок Музею декілька десятків речей різного походження і призначення..."; *"...Маю за честь повідомити Музей, що для повноти музейних збірок я бажав передати до відділу малярських творів українських майстрів такі картини та етюди..."*; у Щоденнику 1923 року знаходимо запис: *"22.XII.1923. Привезені до музею речі, подаровані Макаренком. 28.XII. Одержано в подарунок музею від т. Макаренка М.О. слідуєчі речі..."* і далі перелік на цілу сторінку, всього 43 експоната та 44 книжки. Від себе особисто Микола Омелянович найчастіше дарував книги і постійно переконував друзів, авторів, колекціонерів робити теж саме, залишаючи на експонатах відповідні написи. Так поступово музейна колекція Роменського музею поповнилася творами видатних українських художників, майстрів слова. У 30-х роках, коли скрізь проходили гучні судові процеси над ворогами радянської влади, хтось "щільно попрацював" і у Роменському фонді. Картини, книжки, на звороті яких стояли підписи Макаренка, зникли. Але зберігся портрет самого Миколи Омеляновича роботи Максима Прокоповича Гронця¹⁵, подарований музею автором 28 грудня 1923 року. На портреті не вказано, кого змальовано. Саме це і зберегло його для нащадків.

На кінець 20-х років М.Макаренко, залишившись фактично єдиним фахівцем найвищого рівня серед археологів та істориків мистецтва в Україні, потерпає від постійного тиску з боку керівництва ВУАК (О.П.Новицького та П.П.Курініного), що зводиться до максимального обмеження фінансування досліджень Миколи Омеляновича, відмові у наданні відкритих листів на проведення археологічних досліджень, спроби зарахувати до нижчої

категорії співробітників, бюрократичних перешкод, брутальних наклепів, зокрема у спілкуванні з ворожими елементами тощо.

27 червня 1929 року вчений був змушений за власним бажанням вийти зі складу членів ВУАК і співробітників ВУАН. Але з 1 березня 1932 року він знову співпрацює з ВУАК: виконує обов'язки старшого наукового співробітника ВУАК, зав. сектором рабовласницького суспільства.

26 квітня 1934 року М.Макаренку заарештували за "контрреволюційну діяльність, виразившися в противопоставленні проводимим заходам". 23 травня 1934 Постановою Особливої наради його засуджують на 3 роки заслання до Казані. У червні того ж року Миколу Омеляновича запрошують взяти участь у роботі Комісії (працювала 15.VI-4.VIII) по спорудженню Урядової площі, яку очолював голова ДПУ України В.А.Балицький.

Комісія дійшла висновку про доцільність знесення Михайлівського Золотоверхого собору і частини споруд Софії Київської. Лише одного підпису (з 12-ти) не вистачало під актом зносу собору – Миколи Омеляновича Макаренка! Це набуло розголосу і непрямо перешкодило руйнуванню Софії Київської. Органи НКВС розцінили цей вчинок як ворожий. Восени 1934 року Макаренко виїхав до Казані, де працював у

художньому технікумі, консультантом Центрального музею. Перебуваючи тут у засланні, Микола Омелянович бере участь у реставрації Петропавлівського собору. 24 квітня 1936 року вченого заарештовують за "участь у контрреволюційній групі фашистського толку", а вже 26 квітня засуджують до 3 років перебування у виправно-трудовах таборах і етапом відправляють до Томської виправно-трудової колонії №2. 15 грудня 1937 року - знову арешт за участь у "кадетсько-монархічній організації". 25 грудня 1937 року постановою Трійки Макарєнка засуджено до розстрілу.

Вирок було виконано, точне місце поховання не встановлено.

Реабілітовано Постановами Верховного суду Татарської АРСР від 7.VII.1960 та Томського обласного суду від 28.I.1965, Президією Верховної Ради СРСР від 16.I.1989.

М.О.Макарєнко - видатний археолог-мистецтвознавець - залишив по собі багату і різноманітну наукову спадщину. Він автор понад 170 наукових публікацій, яким притаманні оригінальність підходів, залучення широкого контексту аналогій, заваженість висновків і яскраво виражена громадянська позиція щодо збереження та охорони пам'яток минулого.

Макарєнко, звичайно, мав певне коло зацікавлень: систематично досліджував пам'ятки стародавньої культури та мистецьку спадщину Київської Русі. Але займався також творами українського мистецтва XVI-

Покровська церква у м.Ромни. Фото М.Макарєнка 1908 р.

XVIII століть та історичними реаліями. Його творчому доробку належать статті, присвячені меморіям останнього запорозького кошового Петра Калнишевського¹⁶, запорізьким корограм¹⁷, українській гравюрі та книжковій орнаментативній¹⁸, руїнам палацу графа Завадовського у Ляличах та іншим пам'яткам мистецтва на Україні¹⁹. Друкував огляди творів, репрезентованих на виставці, влаштованій з нагоди XIV Археологічного з'їзду в Чернігові²⁰, не обминав увагою постаті Т.Г.Шевченка-художника і Г.Г.Нарбута²¹.

Мистецтвознавчі дослідження Миколи Омеляновича охоплюють деякі твори металопластики IV-XIII століть н.е. (борзеньські виїмчасті емалі²², ніжинська фібула²³), кам'яне різьблення X-XIII століть²⁴, предмети художнього імпорту²⁵, твори українського мистецтва XVI-XVIII століть²⁶.

Як історик архітектури, М.Макаренку одним із перших звернувся (1901, 1908) до вивчення монументального українського зодчества XVII-XVIII століть²⁷. Завдяки йому Покровська церква у Ромнах та Троїцька церква с.Пустовийтівка, споруджені коштом П.Калнишевського, введені до наукового обігу як видатні пам'ятки архітектури доби "українського Відродження" (термін М.Макаренка). Тож коли у 1907 році постало питання про знесення Покровської дерев'яної церкви і будівництво кам'яної, Микола Омелянович домігся того, що храм було демонтовано (разом з П.Покрипкіним) і у 1908 році успішно перенесено до Полтави. Це був перший на Україні приклад наукової музефікації дерев'яної архітектури. На жаль, церква згоріла в Полтаві у 1943 році.

Троїцьку церкву в с.Пустовийтівка чекала не набагато краща доля. У 1929 році її досліджував С.Таранушенко, після чого її наполовину розібрали і пристосували для потреб влади. Долгий час вона вважалася втраченою. Зараз піднімається питання про її відновлення.

На особливу увагу заслуговують його дослідження в Спаському соборі XI століття в Чернігові²⁸, адже цей собор займає виключне становище серед пам'яток монументальної архітектури домонгольського періоду. Микола Омелянович був першим, хто звернувся до вивчення цієї споруди. Роботи тривали від 9 липня по 6 вересня 1923 року, про що було повідомлено в "Записках історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук". Незважаючи на незкоординованість дій, проблеми з кадрами, взагалі важкі умови праці, про що дослідник писав:

"Вважаю за необхідне зазначити, що всі обміри досліджених нами особисто частин поробили ми же так само, як і всі рисунки в щоденникові. Щодо цього – нам не пощастило скористуватися будь-чимю допомогою. Через отаке становище дослідникові довелося витратити чимало зусиль, щоб встигнути провадити спостереження, писати щоденника, де занотовувано кожну дрібницю, керувати всіма й кожним зокрема, робити самому фотографічні знімки й займатися з фахівцем-фотографом, силкуючись довести йому, що він повинен фотографувати саме з тієї точки, з якої це нам потрібно".

Саме тоді були відкриті прилягаючі до споруди хрещальня та дві одноосидні каплички, які використовувалися для поховань, вперше були виявлені рештки давньої підлоги собору, саме він одним з перших приділив

увагу
резни
прове
а поті
Омел
елеме
обсте
майбу

І
пам'я
століт
розло
але ху
досит
нами
актуал

І
та цер
С
що укр
дві зав
Русі т
пов'яз

М
усвіде
культу
н.е.

культу
слов'я
постій
Особл
прикр
околі
вдно
враже
народ
дагува
і роби
аналог

З
метал
порце

М
малпо
десяте
жаль,
невідс
здебіл

увагу вивченню інтер'єру Спасо-Преображенського собору (фресковому розпису, графіті, притупив можливість існування мозаїк тощо). Результати проведених робіт були викладені окремими статтями по темах досліджень, а потім - і узагальнююча праця³¹, побудована, як це завжди робив Микола Омелянович, на аналізі історичних джерел і фактичного матеріалу з елементами аналітики. В ній автор детально описує стан собору на момент обстеження, первісний вигляд і т.д., а також визначав основні напрямки майбутніх досліджень.

Багато сил, часу, душі віддав Микола Омелянович вивченню інших пам'яток Чернігівщини³², зокрема церкви архангела Михайла XI-XII століття в с. Старогородка біля м. Остер (1901, 1907-1909, 1916, 1928). У розлогій праці, що побачила світ у 1928 році³³, ми бачимо чітко визначені, але художньо оброблені описи "божниць", що вже саме по собі явище досить рідкісне, а також малюнки, фотографії фрагментів будівлі. Перед нами спливають яскраві, витончені образи святих. На сьогодні це дуже актуально, адже Старогородська "божниця" майже не збереглася.

1911-1915 вчений студіював пам'ятки монументального будівництва та церковної старовини на півночі Росії³⁴.

Спираючись на конкретний матеріал, Микола Омелянович доводив, що українську дерев'яну архітектуру XVII-XVIII слід розглядати, враховуючи дві закономірності: її прямий зв'язок з будівельними традиціями Київської Русі та стійкість національних ознак, зокрема форми, що генетично пов'язані з пізнішою мурованою архітектурою українського барокко.

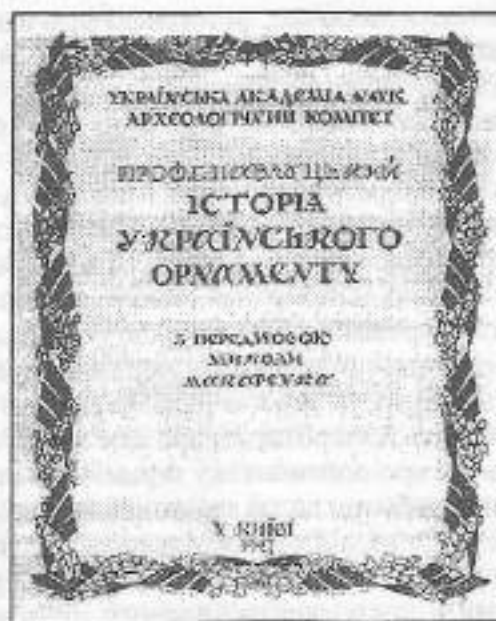
Микола Омелянович був одним з перших серед археологів, хто усвідомив мистецьку вартість виробів широко відомої нині трипільської культури, як це доводять його розвідки про пам'ятки IV-III тисячоліть до н.е.³⁵ Він писав також про орнаментику керамічних виробів роменської культури³⁶. Окремим альбомом видав зразки мистецької творчості східних слов'ян та їх сусідів³⁷. Отже, діяльність Макаренка-археолога мала майже постійний зв'язок власне з історією мистецтва на українських землях. Особливо цікавими є дослідження вченого, присвячені бронзовим прикрасам з виїмчастою емаллю. Йдеться про кілька речей, знайдених в околицях Борзли (фібули, трикутні прорізи підвіски, ланцюжок). За висловками Миколи Омеляновича, ці вироби виникли під свіжим враженням від інкрустованих камінням речей доби Великого переселення народів у IV столітті. Як і завжди, вчений дуже обережно ставиться до датування і визначення приналежності знахідки до того чи іншого народу і робить висновки лише після детального вивчення матеріалу, проведення аналогій.

Значну увагу вчений приділяв вивченню скіфської та слов'янської металопластики, ювелірних виробів. Був знавцем художнього скла, порцеляни, золотого шитва.

М.Макаренку належить велика кількість (понад 3 тис.) графічних малюнків-ілюстрацій до наукових праць своїх колег та власних робіт, кілька десятків тонових і акварельних малюнків високого художнього рівня. На жаль, більша частина малярської спадщини М.Макаренка залишається невідомою. Лише окремі речі, що дивом збереглися, знаходяться, здебільшого, у приватних колекціях.

Останні роки життя Микола Омелянович був у дружніх стосунках з В.М.Євсєєвим, який сприяв вченому у проведенні розкопок у Донбасі, а після його загибелі багато зробив для збереження матеріалів, пов'язаних з життям видатного вченого. В середині 1950-х років він передав частину матеріалів до Інституту археології АН України, але більшість з них зберігалася в родині Євсєєвих. Згодом і ці матеріали розійшлися по руках, лише окремі книжки потрапили до бібліотеки Донського університету.

Серед речей, що вдалося придбати у родичів Євсєєвих, був альбом малюнків. Він являє собою ділову теку, в яку вшито 44 аркуша різного кольору. На другій сторінці обкладинки рукою вченого зроблено напис: "Н.Макаренко". На 17 аркушах розміщені малюнки, інші заліплені чистими. Твори присвячені археологічним дослідженням або змальовують пейзажі, що оточували Миколу Омеляновича в його нескінченних переїздах,

Обкладинка роботи М.Макаренка

зокрема, Луганськ, Євпаторія, Казань. Зрозуміло, що частина цих робіт виконана з науковою метою для ілюстрації майбутніх статей, звітів, камеральної роботи, а інша – естетичне сприйняття оточуючого світу. Ці роботи переконливо свідчать про те, що вчений впродовж усього життя плідно працював як художник, вільно володів кількома складними техніками малярства, не полишаючи практичних занять образотворчим мистецтвом навіть у найскрутніші періоди свого життя.

Низку мистецьких творів М.Макаренка складають його акварелі, яких на сьогодні відомо близько 20. Це, насамперед, опубліковані самим автором: церква П.Калнишевського (1908), Юр'єва божниця (1928) та ін. За останні роки виявлено ще деякі акварелі, що знаходяться у приватних колекціях: малюнок речей, скіфський курган на Роменщині, кілька пейзажів. У 1915 році п'ятнадцять робіт Миколи Омеляновича були на виставці у Харкові. Сьогодні їх місцезнаходження невідоме.

Багато уваги приділяв М.Макареню художньому оформленню книжки, чому присвятив цілу наукову працю (1914, 1924, 1926). Найвищим досягненням у цій галузі М.Макареню вважав період українського Відродження XVI-XVII століть. Тому закономірним є створення ним і декоративних елементів оформлення книги, зокрема, орнаментальних заставок, кінцівок, ініціалів. Микола Омелянович виконав оформлення (обкладинки, заставки, ініціали, кінцівки) кількох книжок (Г.Павлуцького "Історія українського орнаменту". - К., 1927; І.С.Абрамова "О чем говорят забытые могилы". - СПб., 1917). Розуміючи роль книжки, він писав: *"Те, що в сучасній мент, званою окрасою, творцям книжки минулого здавалось звичайним явищем книжкової справи. І письменник і друкяр вважали це за необхідний елемент самої книжки і не мислили книжки без заставок, вузлів, заголовних літер. В книжці бачили остільки велике і поважне явище, що не розуміли її голу без одягу, без того, що робить зовнішній вигляд приємним. Як мати хотіла б нарядити і наряджала свою рідну дитину, яко мога краще, так автори минулого... наряджали книжку. Але це робилось як щось необхідне, як сама літера в юнакці, як рядки в аржуні, а не те, без чого можна і обійтись. В уявленні цих майстрів книжка без таких елементів не існувала.*

Автор книжки ретельно дбає про те, щоб зміст його твору був би як найкраще зрозумілим для самих широких кол читачів, мова як найрізноманітнішою, форма – по можливості красивою.

Словом – душа книжки залежить лише від автора. Але, тому самому автору належить також ідея дати певне фізичне обличчя свого твору".

Цікавий доробок М.Макаренка і в жанрі екслібриса. Нам відомі три роботи, що суттєво різняться між собою як сюжетами, так і в стильовому відношенні. Один з них (роботи О.Сахновської) виконано під впливом

античного мистецтва. На ньому напис "екслібрис Макаренка", зроблений на латині. Сьогодні відомо три книжки з бібліотекі вченого з цим екслібрисом. Другий знак створено Миколою Омеляновичем для бібліотеки М.Ліхачова. Це невеличкий портрет відомого мистецтвознавця в робочому кабінеті. На третьому екслібрисі зображено частину апсиди Юр'євої божиці в Острі, якій дослідник присвятив серію робіт. Всі ці роботи зберігаються в приватних колекціях.

Нещодавно в колекції Сумського художнього музею було виявлено кольорову глазуровану кахлю з рослинним орнаментом роботи Миколи Омеляновича, яку було зроблено у 1905-1907 році в Глинській майстерні (нині смт.Глинськ Роменського району Сумської області). В цей період вчений неодноразово бував у Глинську, де проводив археологічні дослідження давньоруського городища. Тому цілком логічною є його спроба у галузі декоративно-ужиткового мистецтва.

Всі ці матеріали красномовно свідчать про великий художній талант вченого, його значний внесок у розвиток мистецтвознавства 20-30-х років ХХ століття. Метою багатьох його досліджень було ввести до наукового обігу новий матеріал, визначивши його місце в художньому процесі, особливо в тих випадках, коли у фаховій літературі йому не приділено уваги.

Заслугою Макаренка є збагачення його дослідженнями наукової бази історії українського мистецтва, котре він здійснював протягом кількох десятиліть завдяки археологічним пошукам і ретельному вивченню важливих пам'яток вітчизняної культури.

Ім'я Миколи Омеляновича Макаренка по праву входить до числа найвидатніших археологів ХХ століття. На долю науковця випало стільки яскравих подій та відкриттів, що вистачило б багатьом дослідникам. Йому належить велика заслуга відкриття та вивчення багатьох важливих археологічних пам'яток, що відносяться до різних періодів та епох - від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Якщо за основу хронології досліджень М.Макаренка умовно прийняти саме цей принцип, то найбільш ранньою серед них є пізньонеолітичний могильник IV тис. до н.е., широко відомий тепер як Маріупольський. Пам'ятка була знайдена зовсім випадково під час будівництва металургійного заводу "Азовсталь" місцевим археологом Г.Ф.Кравцем, про що він і повідомив співробітникам краєзнавчого музею, які, в свою чергу, запросили М.Макаренка. Археологічні дослідження проводилися з 10 серпня по 15 жовтня 1930 року. За цей неймовірно короткий проміжок часу силами співробітників музею, місцевого населення вдалося відкрити велику кількість поховань, провести наукову фіксацію матеріалу, а фонди Маріупольського краєзнавчого музею збагатилися унікальними експонатами (595 одиниць), серед яких - "вырізки" поховань, фотонегативи розкопу. У 1933 році побачила світ розлога монографія Миколи Омеляновича "Маріупольський могильник", присвячена всебічному обстеженню пам'ятки. Окрім унікального за глибиною і рівнем аналізу матеріалу, праця містить більше 1100 графічних ілюстрацій, виконаних автором. Серед них близько 120 малюнків олівцем. Ця робота не тільки не втратила свого наукового значення, але й сьогодні є хрестоматійною по вивченню різних аспектів археологічних досліджень.

Розкопки на Крейдниці (Зелений Гай під Сумами) 1929 р. Ліворуч - А.С.Макаренко, у білому капелюсі - Н.Х.Онацький. Фото М.Макаренка.

Серед досліджених М.Макаренком пам'яток сивої давнини є й такі, що належать до поширених на Україні поселень трипільської культури. Це, зокрема, об'єкти, знайдені поблизу сіл Халеп'я на Київщині та Свминка на Чернігівщині (розкопки 1925, 1926 років), а також комплекси речей з розкопок в с.Кринички на Одещині та окрема знахідка поблизу м.Золотоноша на Черкащині. В коло обстежень вченого потрапили і поселення бронзової доби (с.Карагани поблизу м.Остер на Чернігівщині), курганні поховання так званої скіфської культури (біля сс.Коровинці на Роменищині - 1904; Липове, Малі Будки, Липлява на Полтавщині - 1906; Мастоюгінські, Мордвинівський кургани; Крейднище на Сумщині, Головач на Полтавщині - 1927), могильник черняхівської культури "полів-поховань" (поблизу м.Прилуки на Чернігівщині), давньогрецьке місто-держава Ольвія (1926).

Фото та малюнок М.Макаренка.
Ромни, 1924 р.

1928
1928
1928

Особливе місце в археологічній діяльності М.О.Макаренка посідають дослідження укріплених поселень VIII-X століть, зокрема на Середньому Дону, Роменщині (городище Монастирище, Шумськ, Глинськ), поблизу м.Суми та інших територіях Лівобережного Придніпров'я.

У 1908 році на запрошення воронезьких краєзнавців Микола Омелянович обстежує городище, селище, могильник Маяцького (алано-болгарського) городища VIII-X століть і знаходить аналогії з матеріалами, знайденими внаслідок вивчення Салтівського городища (1905). Завдяки дослідженням Макаренка з'явився термін "салтово-маяцька культура", яка належить аланам, майбутнім осетинам, болгарам та мад'ярам, а звіти про ці розкопки стали класичними.

Серед пам'яток археології, які протягом усього життя привертати увагу Миколи Омеляновича, особливе місце займали 2 об'єкти: городища Монастирище та Ведмеже. Протягом тривалого часу разом з ним працювали В.Ф.Безпальчев (згодом опублікував самостійно кілька статей), ві поміщики Г.С.Вашкевич та І.Ф.Чигриацев, сиріям роботі історик Ф.Д.Миколайчик, після 1920 року учасниками експедицій були директор Роменського музею М.М.Семенчик та О.К.Тахтаї. Результати багаторічних досліджень на Монастирищі (1901, 1902, 1906, 1920, 1924 роки) були опубліковані у багатьох статтях, але найповніша інформація про розкопки різних років була зібрана у праці "Городище Монастирище" (К., 1925), що сьогодні є класичною.

Інша доля спіткала матеріали розкопок городища Ведмежего. Вони не знайшли свого місця серед окремих публікацій вченого, проте є достатньо різноманітної інформації, що вказує на неабиякий інтерес вченого. Це, насамперед, записи у "Щоденниках роботи Роменського окружного музею" та звітних документах цього закладу до вищих інстанцій, серія малюнків власне городища та могильника несподіях, виконаних у 1920 році; малюнок та план городища, датовані 1919 роком. Серед документів, що зберігаються у фондах Сумського обласного архіву, зустрічаємо кілька повідомлень стосовно цього питання: про результати розкопок в с.Ведмеже; про будівництво у 1927 році школи на місці старого поховання; про клопотання М.Макаренка щодо збереження пам'яток старовини. Все це яскраво свідчить про постійне піклування Миколи Омеляновича щодо городища Ведмежего.

На основі цих та інших досліджень вчений приходить до висновків про виявлення ним культури нового типу, яка отримала назву роменська і носіями якої були сіверяни. Вважаючи, що для чіткого визначення хронологічних меж і етнічної приналежності відкритих ним пам'яток ще обмаль інформації, Макаренко робить лише обережні припущення. Особливо важливе значення наукової та організаційної діяльності вченого полягає в тому, що він визначив шляхи рішення складних питань історії східного слов'янства на основі конкретних, визначених ним же, пам'яток переддержавного періоду на території Лівобережжя України. На довгий час відкриття Макаренка зникли з кола зору науковців. Подальше вивчення цих об'єктів сучасними археологами не залишає сумнівів щодо правильності припущень Миколи Омеляновича.

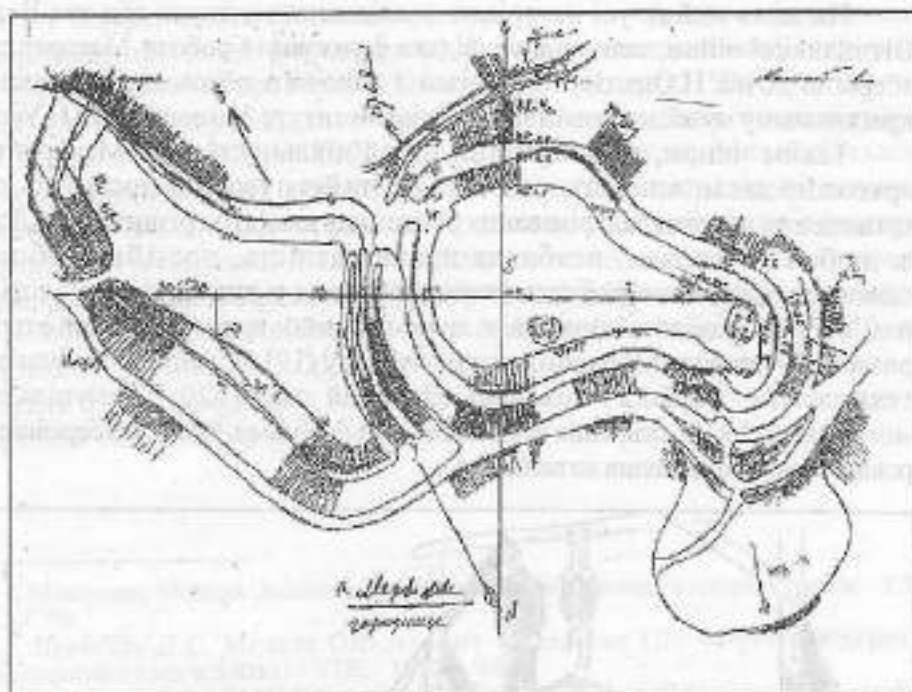
осідають
редньому
поблизу

Микола
о (алано-
еріалами,
Завдяки
гура", яка
звіти про

али увагу
ородища
м з ним
а статей),
історик
директор
сторічних
рки) були
розкопки
1925), що

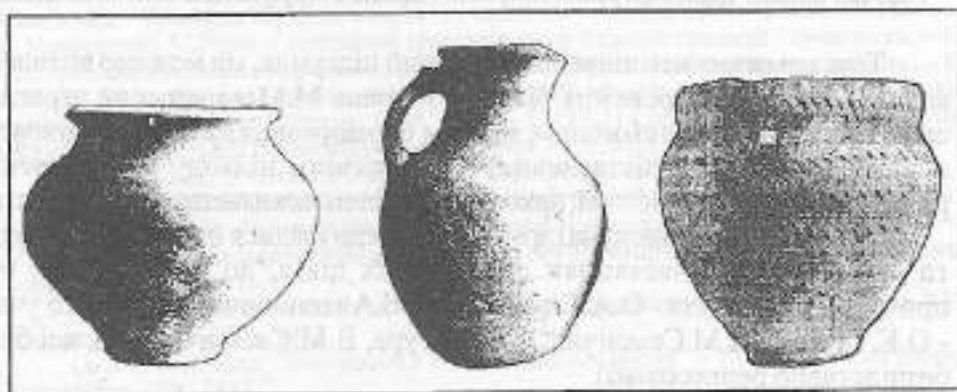
ого. Вони
проте с
вченого.
срудного
дій; серія
х у 1920
кументів,
мо кілька
вкопок в
оховання;
ни. Все
ища щодо

исновків
менська і
значення
г'яток ще
ушення.
і вченого
нь історії
пам'яток
на довгий
вивчення
ів щодо

План городища Велмеже. Середина 20-х років. Робота М.Макаренка.
Публікується вперше.

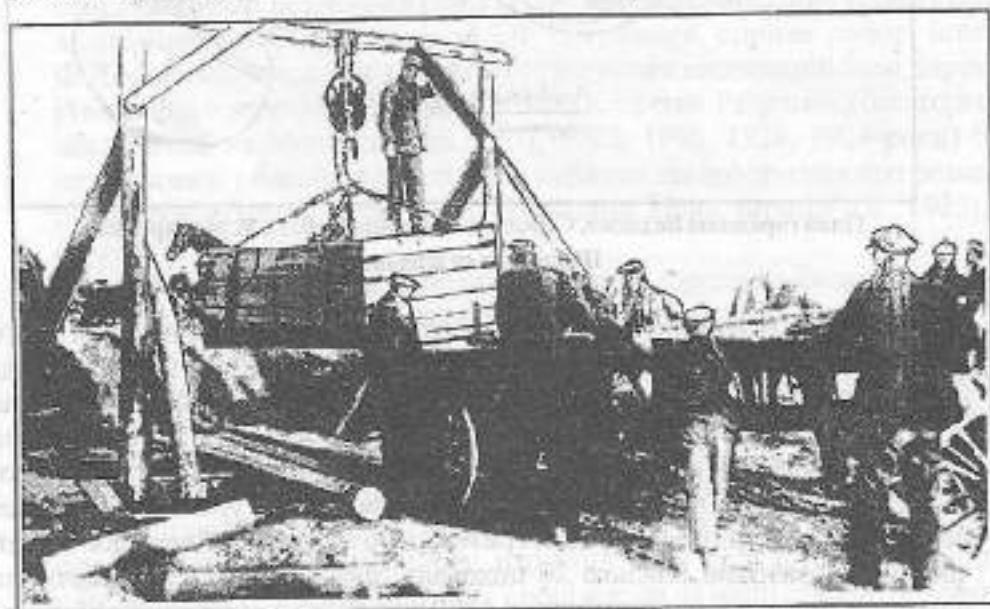
Хотілося б зупинити увагу ще на одному об'єкті, до вивчення якого археологи звертаються і сьогодні. Наприкінці літа 1929 року під керівництвом М.Макаренка за участю працівників Сумського музею на чолі з директором Н.Х.Онацьким, дружини Миколи Омеляновича Анастасії Сіргійвни, аспіранта Сільвестра Магури було розпочато розкопки тепер вже широко відомого археологічного комплексу в урочищі Крейдиліще неподалік м. Суми. Дослідження тривали з 20 серпня по 6 вересня. За цей час було розкопано близько 20 поховань, два з яких досить значні за розміром, знято план, що вміщував 1480 курганів з позначенням обмірів.

Посуд з поховань біля городища Велмеже. Фото М.Макаренка.

На жаль майже усі матеріали досліджень загинули під час Великої Вітчизняної війни, залишилися: кілька фотографій роботи Макаренка, що зберегла дочка Н.Онацького; вирізка з жіночого поховання в Сумському краєзнавчому музеї; науковий звіт в архіві Інституту Археології НАН України.

Таким чином, вже короткий огляд діяльності М.О.Макаренка як археолога дає можливість зрозуміти велич його творчих досягнень, обсяг проведених висококваліфікованих обстежень пам'яток різних епох. До того ж любов до справи, неабияка прапездатність, постійна робота по самовдосконаленню роблять його новатором у вивченні археологічних пам'яток: першодослідник двох археологічних культур; провів еталонні розкопки Першого Мордвинівського кургану (1914); одним з перших ввів технологію "вирізки" поховань (Зелений гай, 1929; Маріупільський могильник, 1930; скіфське поховання під Ромнами, ймовірно середина 20-х років, місце знаходження не визначено).

Робочий момент транспортування вирізки. Розкопки Маріупільського могильника.

Тож, намагаючись підвести загальний підсумок, ми можемо впевнено констатувати, що переважна більшість праць М.Макаренка не втратила своєї актуальності і на сьогодні є взірцем опрацювання матеріалу, наукового аналізу і всебічного зіставлення, комплексного підходу до вирішення різноманітних питань історії, археології, мистецтвознавства, музеєзнавства.

У Миколи Омеляновича гармонійно поєднувалися ідеологічні погляди та методологічні настанови двох різних шкіл, до яких вчений був причетний все життя - О.А.Спіцина та В.Б.Антоновича. Серед його учнів - О.К.Тахтаї, М.М.Семенчик, С.С.Магура, В.М.Євсєєв (доречі, всі були безпідставно репресовані).

В останні роки значно виріс інтерес до минулого. Ім'я М.Макаренка знайшло гідне місце серед імен видатних дослідників української та російської історії, архітектури, мистецтва. У 1990 в Ромнах було проведено

великої
ка, що
ському
країни.
нка як
ь, обсяг
До того
ота по
гічних
алонні
их ввів
ський
на 20-х

наукову конференцію (Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи), більшість матеріалів якої становили біографічні відомості про Миколу Омеляновича. В грудні 1994 Міністерство культури України встановило премію імені вченого за праці в галузі пам'яткознавства. Влітку 1997 на стіні біля входу до Михайлівського Золотоверхого собору в Києві було відкрито меморіальну дошку з барельєфом Макаренка. І сьогодні продовжується робота по вивченню наукової та громадської діяльності нашого земляка. Останнім часом на сторінках журналів "Археологія", "Образотворче мистецтво", і особливо "Сумська старовина" з'явилося багато нових публікацій, фотографій, що проливають світло на раніше невідомі сторінки біографії вченого та людини. Нами продовжується опрацювання та підготовка до друку невідомих матеріалів з творчого доробку дослідника.

¹Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. - Т.3. - 1971. - С.70.

²Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського мотильника) // УГЖ. - 1970. - №8.

³Звагельський В.Б. М.О.Макаренко і Н.Х.Онацький (З історії археологічних дослідів на Сумщині) // Музейна колекція та художнє життя Сумщини. - Суми, 1990. - С.15-17; *Він же*. Нові матеріали про Миколу Макаренка (Розшука 1988-1990 рр.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. - Суми-Ромен, 1990. - С.23-29; *Він же*. М.Макаренко і С.Магура // там же. - С.35-39 (співавт.); *Він же*. Хроніка життя і діяльності М.Макаренка // там же. - С.53-60; *Він же*. Дослідник історії України М.Макаренко // Питання археології Сумщини. - Суми, 1990. - С.21-31; *Він же*. Исследователь истории Украины Н.Макаренко // Проблемы археологии Сумщины. - Сумы, 1989. - С.102-104; *Він же*. Библиография основных работ Н.Е.Макаренко // там же. - С.104-105; *Він же*. Микола Макаренко - видатний український вчений-епістолодист // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України". - Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. - С.621; *Він же*. Невтомний у праці (М.О.Макаренко) // Республіканське краєзнавство. - К., 1991. - С.161-167; *Він же*. Про дослідження Чернігівського Спасу у 1923 р. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С.68-69; *Він же*. Нове про професора Миколу Макаренка // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.233-234; *Він же*. Мистецтво української книжки в творчості Миколи Омеляновича Макаренка // Культура України: історія і сучасність. - Харків, 1994. - С.124-126; *Він же*. М.Макаренко і М.Реріх // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність. - VII Всеукраїнська наукова конференція (матеріали пленарного та секційного засідань). - К., 1995. - С.53-54; *Він же*. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка // Полтавський археологічний збірник. Полтава, 1995. - №3. - С.199-214 (співавт.); *Він же*. До історії дослідження городища Ведмежого // там же. - №4. - С.126-132.

⁴Макаренко Д.Е. Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992.

⁵Макаренко Н.Е. Школа імператорського об'єднання художств 1839-1914: Исторический очерк, составленный по поручению Комитета ИОПХ. - Пг., 1914.

⁶Он же. Художественные сокровища императорского Эрмитажа: краткий путеводитель. - Пг., 1916.

⁷Он же. Каталог выставки "Ломоносов и Елизаветинское время". Отдел XVI. Церковный отдел. - СПб., 1912.

⁸Он же. Выставка "Ломоносов и Елизаветинское время". - Т.8. Мозаичные работы Ломоносова. - Пг., 1917.

⁹Он же. Ломоносов и мозаичное дело в России // Ломоносовский сборник. - СПб., 1911. - С.289-330.

¹⁰Он же. Комиссия музея Днепропетровского искусства и быта // Старые годы. - 1910. - Апрель. - С.49.

¹¹ *Він же*. З артистичної спадщини Шевченка // Шевченківський збірник. - Т.1. - Спб., 1914. - С. 120-126.

Лист не датовано. Рік написання можливо з'ясувати по рядках: "Мой Ор, между прочим, этой весной окончивает трудовую школу". Мова йдеться про сина, але відомостей про нього у справі немає.

¹² Заява до Археологічного комітету УАН за 1925 рік.
¹³ Фонди Роменського краєзнавчого музею.

¹⁴ Тронещь Максим Прокопович (8(20).XI.1884, с.Крапивна Чернігівської губ. - 28.IV.1963, Москва) - живописець. Вчився в Академії художеств (з 1906), у 1914 отримав звання художника за картину "В мастерской художника". Жив у Києві (1918-1924), Одесі (1925-1931), Москві. Викладав у Київській художньо-промисловій школі (1920-1924), Одеському художньому інституті (1925-1931), Московському архітектурному інституті. Учасник виставок з 1914. Автор портретів Тичини, Рильського, артиста А.М.Бучми, лікаря військово-медичної Академії (Ленінград).

На родині последнего гетмана запорожского П.И.Калнышевского. I. Евангелие, пожертвованное П.Калнышевским в церковь с.Пустовойтовки, Полт. губ.; II. Церковь Покровская в г.Ромнах, Полт. губ., построенная П.Калнышевским // Искусство и художественная промышленность. - 1901. - №8. - С.253-257.

¹⁵ Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. - 1924. - Кн.3. - С.25-38.

¹⁶ Матеріали по історії гравюри на Україні // Искусство в Южной России. - 1914. - №5-6. - С.190-202; Орнаментація української книжки XVI-XVII стол. // Труды Українського наукового інституту книгознавства. - К., 1926. - С.153-218.

¹⁷ Лялчи // Старые годы. - 1910. - Июнь-сентябрь. - С.131-151; Памятники украинского искусства XVIII в. // Зодчий. - 1908. - №24-25.

¹⁸ Южнорусское искусство на XIV Археологическом съезде в Чернигове // Старые годы. - 1908. - октябрь. - С.637-642; Выставка XIV Археологического съезда в Чернигове // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. - Полтава, 1908. - Вып.2. - С.56-59.

¹⁹ З артистичної спадщини Шевченка // Шевченківський збірник. - Спб., 1914. - Т.1. - С. 120; 126; Виставка творів Нарбута // Глобус. - 1926. - №21. - С.411-413.

²⁰ Макаренко М.О. Борзенькі емалі й старі емалі України взагалі // Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928. - С. 80-100.

²¹ *Він же*. Ніжинська фібула // Збірник історико-філологічного відділу 76-б. - К., 1928. - Т.1 - С.31-43.

²² *Він же*. Скульптура і різьбярство Київської Русі переломного льських часів // Київський збірник історії й археології, побуту й мистецтва. - К., 1930. - Зб.1. - С.205-223.

²³ Крестовник В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. - V в. н.э.) // Археология СССР, САН Д-1-43. - М., 1970. - №1109.

²⁴ Макаренко М.О. Матеріали по історії гравюри на Україні // Искусство в южной России. Грифиды. Живопись. Художественная промышленность. - Киев, 1914. - №5-6. - С.190-202; *Він же*. Памятник украинского искусства XVIII века // Зодчий. - 1908. - №24. - С.211-215; №25. - С.219-222; *Він же*. Українське шкло // Глобус. - 1929. - 311. - С.175-176.

²⁵ *Він же*. На родині последнего гетмана запорожского П.И.Калнышевского // Искусство и художественная промышленность. - 1901. - Май. - №8(32). - С.253-257.

²⁶ *Він же*. Досліді над Чернігівським спасом: Коротке повідомлення // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1924. - Кн.4. - С.240-244; *Він же*. Біля Чернігівського Спасу / Археологічні досліді року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С.184-196; *Він же*. Чернігівський спас / Археологічні дослідження року 1923 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1928. - №20; *Він же*. Чернігівський спас / Археологічні дослідження року 1923. - К., 1929.

²⁷ *Він же*. Чернігівський спас / Археологічні дослідження року 1923. - К., 1929. - С.79-80.
²⁸ *Он же*. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь гр.П.С.Уваровой. - М., 1916. - С.373-404.

²⁹ *Он же*. Развалины в Старогородке // Старые годы. - 1907. - Февраль. - С.58-60.

³⁰ *Он же*. Исследование архитектурных памятников Черниговской земли, доложенное на XVII Археологическом съезде // Зодчий. - 1908. - №39. - С.364-366; *Он же*. Южно-Русское искусство на XIV археологическом съезде в Чернигове // Старые годы. - 1908. - Декабрь. - С.637-642.

³¹ *Он же*. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сборник статей в честь гр.П.С.Уваровой. - М., 1916. - С.373-404.

³² *Він же*. Найдревішня культура на Україні (Трипільська культура або Українсько-Егейська) // Глобус. - К., 1925. - №19. - С.441-443.

- ³² *Vin jse.* Орнаментація керамічних виробів в культурі городищ Роменського типу // *Niederlufv sbornik (Usprohada) J. Schranil.* - Praha, 1925. - P.323-338.
- ³³ *On jse.* Памятники искусства русских славян и их соседей до XII века. - Спб., 1914.
- ³⁴ *Vin jse.* Орнаментація української книжки XVI - XVII ст. // *Окремий відбиток з "Трудів Українського наукового інституту книгознавства"*. - К., 1926. - Т.1. - С.1-70.
- ³⁵ *Vin jse.* Мистецтво книжки // *Бібліологічні вісті* - К., 1924. - Січень-березень. - С.94-100.
- ³⁶ *Vin jse.* Халегіє (Досліді 29.VII-15.IX.1925р.) // *Коротке звітження за археологічні досліді року 1925.* - К., 1926. - С.33-50.
- ³⁷ *Vin jse.* Свмика // *Коротке звітження Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік.* - К., 1927. - С.84-87.
- ³⁸ *Vin jse.* Каратани (Карахани) // *там же.* - С.88-89.
- ³⁹ *Vin jse.* Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині // - С.106-117.
- ⁴⁰ *Vin jse.* Підземний город (Ольвія) // *Глобус.* - К., 1926. - №19. - С.376-378.
- ⁴¹ *Дневник роботи Роменського окружного музею за 1920-1921 гг.* - Фонди Роменського краєведческого музею.
- ⁴² *Фонд Роменського музею №6434 // ДАСО.* - Оп.1. - Спр.3. - Арк.2; *там же.* - Од.36.24. - Арк.11.
- ⁴³ *Макаренко М.О.* Первый Мордвинский курган. Отдельный оттиск из научно-популярного вестника античного мира "Гермес". - Спб., 1916. - №12. - С.1-6.

ХРОНІКА

ВИСТАВКА, ПРИСВЯЧЕНА М.О.МАКАРЕНКУ

20 лютого 2002 р. у Сумському обласному краєзнавчому музеї відкрилася виставка, присвячена 125-річчю від дня народження вченого.

Це перша з виставок, яка так широко знайомить з багатим і тернистим науковим і життєвим шляхом М.О.Макаренка. Тут репрезентовані численні (більше 300) експонати, серед яких унікальні документи, рідкісні видання з публікаціями вченого, його мистецькі роботи, матеріали археологічних досліджень, експонати, які він передавав музеям Сумщини.

Микола Омелянович належав до чимало тих багатогранних особистостей, котрі залишили глибокий слід у багатьох галузях науки і культури. Він відзначився як археолог, мистецтвознавець, один з фундаторів українських музеїв, а саме Західного й Східного мистецтва в Києві, краєзнавчого в Ромнах, як один з найактивніших діячів ВУАКу та УАН. Макаренко був, судило з-поміж членів комісії, який відмовився підписати акт про руйнування Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.

Цікаві матеріали для виставки надали Інститут археології НАН України, Роменський, Лохвицький та Полтавський краєзнавчі музеї, Державний архів Полтавської області, Київський музей Тараса Григоровича Шевченка й Сумський художній ім. Н.Опачього. До виставки також залучені матеріал з приватних зібрань доцента Сумського державного університету В.Б.Звагельського та далекого родича вченого, доктора геолого-мінералогічних наук Д.С.Макаренка. На виставі демонструються листівка з будинком Лохвицької гімназії, в якій він навчався, фотознімки його братів, їх біографії, перший досис у шотландцеві "Хуторянин" брата Юрія. Зі вступом до Петербурзького училища технічного малювання ім.барона А.Л.Штіглиця, де Микола Омелянович навчався п'ять років, розпочався петербурзький період його біографії. Збереглися фотознімки, які він робив

під час канікул в рідному селі, прохання студента Макаренка до Роменського зомства про збільшення розміру субсидії на навчання, його власноручні записи про археологічні дослідження на Роменщині, одна з ранніх публікацій, присвячена святкуванню "Пречистої" в Москалівці.

Про роботу в Ермітажі розповідає розділ виставки, де представлено складений Макаренком короткий путівник "Художественные сокровища Эрмитажа" - другий в історії музею, який побачив світ у 1916 р. Ця книга шпів - бібліографічна рідкість.

Його археологічну, популяризаторську, пам'яткоохоронну діяльність засвідчують звіти, публікації в журналах, збірниках, окремі статті та книги, широко представлені на виставці. Більшість з них супроводжується численними ілюстраціями, виконаними власноручно на високому рівні з застосуванням різних технік малювання. Ілюстрував Макаренко не тільки свої роботи. На виставці - книжка І.Абрамова "Что говорят забытые могилы" з малюнками та обкладинкою зробленими Макаренком, та робота його вчителя і наставника О.А.Сліщина "Предметы с выемчатой эмалью", якому, доречі, він присвятив свою останню працю "Маріупільський могильник".

Разом з Миколою Реріхом, з яким він здружився ще в училищі технічного малювання, вони працювали у школі Товариства заможного мистецтва, на розкопках у Новгороді, були активними членами Товариства ім. Т.Г.Шевченка. Про цю співпрацю розповідають фоторепродукції, відкритий лист-дозвіл на розкопки. Представлена репродукція картини Шевченка "Пожежа в степу", яку знайшов Макаренко в одній з приватних колекцій, і публікація про неї у "Шевченківському збірнику" до 100-річчя поета.

На виставці вперше за повсякденний час представлено унікальний експонат - відреставрований вирізок з жіночого поховання, розкопаного у 1929 р. Макаренком на Зеленогайському могильнику, котра як і всі речі, добуті ним під час розкопок і передані до Сумського музею, зважалася втраченою в роки Великої Вітчизняної війни.

Відразу після революції Микола Омелянович брав активну участь у створенні музею в Ромнах, а після його відкриття у 1920 р. допомагав вирішенню багатьох питань нового закладу, постійно передавав, надсилав, привозив різноманітні речі, іноді навіть з власної колекції, поповнюючи фонди музею. Тут деякі з них експонуються на виставці. Це мистецькі речі, картини, античний посуд з давньогрецької Ольвії.

Особливу цінність експозиції складають листи, що представляють широке коло переписки Макаренка: з В.Хвойкою, Д.Самохвасовим, В.Городишним, працівниками Роменського музею та іншими.

Останні роки життя вченого відображають документи того часу, копії останніх його малюнків з дорожнього альбому та остання фотографія Микола Омеляновича, яка зберігалася в його карній справі, документація про його реабілітацію, яка відбувалася тричі.

Завершують виставку бібліографічні матеріали про М.О.Макаренка, публікації дослідників біографії вченого, матеріали наукових конференцій, книга про нього.

БІЛІНЬСЬКА Л.І., СВІТУШЕНКО Н.І.

НОВІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ М.О.МАКАРЕНКА

Мета цієї публікації - введення до наукового обігу нових документів, що стосуються наукової та професійної діяльності видатного українського та російського вченого-енциклопедиста Миколи Омеляновича Макаренка. За той короткий час, що подарувала йому доля, він став провідним фахівцем у багатьох сферах діяльності - від археології, мистецтвознавства - до охорони пам'яток різних епох.

Наведені документи, що друкуються вперше (окрім листа до Д.Я.Самоквасова), стосуються різних періодів життя М.О.Макаренка, зокрема, його роботи директором музею ім.Б. та В.Ханенків (з 1924 - Музей Мистецтв при ВУАН, нині - Музей Західного та Східного мистецтва), археологічних досліджень на Ромещині (нині Сумська обл.), видання книги "Чернігівський Спас".

Документи, що публікуються нижче, зберігаються у фондах Центрального державного архіву України, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Центрального державного архіву стародавніх актів і до цього часу не використовувалися, або подавалися уривками. Тексти документів подаються зі збереженням стилю, місця, що не вдалося прочитати взято у квадратні дужки.

Упорядкування та публікація *НИМЕНКО Н.А.*

Документ №1

*До історико-філологічного товариства
у Харкові*

*Директора Музею Мистецтва
Української Академії наук
у Києві Миколи Макаренка*

Прохання:

Маю за честь прохати видати за оплату для бібліотеки Музею всі видання які мають ся на складі; книжки має одержати В.І.Барвінок подавець цього листа.

М.Макаренко

1921 5/IV

*Київ
Музей Мистецтв
Терещенківська, 15*

Документ №2

Євпаторія 30/VI.28

Вельмишановний Александр Сергійович!

Вчора над вечір одержав передруковані листи моєї статті². Сьогодні поправивши що треба надсилаю Вам їх.

Але, де є самий кінець? Там був кінець, чи не загубився. Будь ласка надішліть і його. В рукопису (передруку) що отсилаю зараз я не вклеїв двох рисунків, а іменно 60 та 61, тому що у мене немає ще відбитків з клише. До мого від'їзду вони ще не були виготовлені.

Дуже прошу Ол. Серг. взяти з клишарні і мої оригінали і по два відбитка і переіслати відтиски сюди, а оригінали (пам'ятаєте - план і черновик до нього) збережіть у себе, не залишайте в редакції. Бо відверто сказати - боюся щоб не загубилися. Далі - дуже прошу відшукати мою записку про розпис Спасо, що була надрукована в "Україні" і в моєму текстові проставити число журналу, та сторінки (лист 19-й - посилася зараз).

Крім того дуже прошу забрати з клишарні к ним оригінали. (Іх там не багато) і зберегти у себе.

Вибачите Олександрє Сергійовичу за турботи що вам роблю.

Дуже прошу надалі надсилати всі коректи. Затримувати більше як на один день не буду.

Де кілька днів як стало тепло і наші ванни нагріваються сонцем, а не паром. Прийняв вже 5 ванн сьогодні буде 6-та.

Ну і мерзота, ну і хамство. Я почуваво себе не між людьми, а між тваринами.

Мабуть те, що колись звалось людьми зникло з поверхні землі.

Привіт О.А.

Щиро ваш [підпис]

Адреса: Євпаторія

Санаторій ім.Сталіна. Корпус 5. Кімн.9.

ІР ЦНБ. - Ф.Х. - Спр.17672. - Арк.1-4.

Документ №3

Многоуважаемый
Викентий Вячеславович³

Сердечную благодарность шлем Вам за труд и спрос. Получил с надписями свои фотограф. снимки. Позволяю себе еще раз обратиться к Вам с следующей просьбой: в Археол. Летописи Южси. Росси за 1899 год стр. 88 есть маленькая заметка о находке бл. Канева Киевск. губ. горшка с сожженными костями в горшке найдены вещи. Хотелось бы иметь хоть приблизительное понятие о вещах и особенно горшке и его форме, нельзя ли как нибудь раздобыть хотябы плохенькие рисунки; конечно хорошо бы фотогр. снимки но это вряд-ли удастся. Рисунки я мог бы и обратно прислать. Дело в том что мне хотелось бы знать не имеет ли эта находка аналогии с моими находками: летом я открыл в Раменском у. совместно с Безпальчевым⁴ поле урн с сожжениями, есть

свежие вещицы, но совсем не характерные и времени их определить не могу. Почему-то кажется что с Каневской находкой мои имеют аналогии. Если для Вас не представляется особенно затруднительным не раздобудете ли хоть какие нибудь наброски с этой находки. В свою очередь предлагаю Вам свои услуги и буду очень рад если мне удастся таким образом быть Вам Благодарным. -

Пред. Вам [подпись]

P.S. Жена и я шлем Вам искреннюю благодарность за поздравление. Простите за позднюю благодарность! -

[Подпись] НМакаренко

Адр. СПб. Петерб. стор.
Зверинская д.176 кв.8.
Николаю Емельяновичу
Макаренко.

P.S. Быть может увидите
Сергея Аркадьевича
Передайте ему привет.

[Подпись]

1907 [подпись]

НА ІАНАНУ. - Ф.2. - Оп.3. - Спр.245. - Арк.1-4.

Документ №4

Многоуважаемый Викентий Вячеславович

С удовольствием исполняю желание Ваше и проф. Нидерле¹. Я высылаю частью рисунки, частью фотографические снимки с открытых мною землянок, которые по моему мнению могут быть датированы не позднее VIII-IX вв. Более точная датировка к сожалению едва ли в настоящее время возможна. А жилища в самом деле крайне интересны, но по видимому до сих пор никому кроме проф. Нидерле не нужны и не интересны. Вообще же в последнее время я убеждаюсь, что раскопками интересуются лишь постольку поскольку в них имеются находки представляющие материальную ценность. Что же касается научной стороны дела, самого обряда погребения, характеристических черт и пр. и пр. то это кажется равно никому не нужно кроме двух-трех лиц. Поэтому я и думаю что вообще копать стоит ли? Не лучше ли оставить памятники для потомства более осмысленно отсутствующего - а в этом я не сомневаюсь - к тем немногим штрихам в земных недрах которые завещали нам наши предшественники. Возьмите хотя бы земляники, жилища открытые Вами и мною (частью) да кому они нужны? Мои например в течении нескольких лет равно никому не нужны были, да и еще - уверен в том - десятки лет не будут нужны; ну, а потом их рисунки будут открывать на страницах отчетов о раскопках, как мы теперь их открываем в Земле. Единственное оправдание наше - наш личный интерес к тому. Ну, а если странным интересом подорвем интерес к тем памятникам десятков лиц идущих за нами? Право не стоит копать и на душе легче и пользы будущему больше.

Рисунки землянок помещены в 22 вып Известий Имп. Археол. Комиссии под №№ 33, 34, 35 и 36 на стр. 61-й и 63-й. Там же и отчет о раскопках их. К большому сожалению не имею теперь оттисков этого отчета чтобы послать Вам, но помню, что в свое время я посылал Нидерле эту работу так же как и [...], но от них никакого ответа не получил.

Относительно клада могу только сказать одно, что везти было его в Киев как Вы пишете не представлялось возможным т. к. банк переправляя его своими средствами. Но вот что курьезно, у них в Петербурге его никто еще не видел, он до сих пор лежит в Петерб. банке, пока не придет Бобринский⁶. А Полтавцы уже напечатали книжонку о нем, правда безграмотную, надо отдать ей справедливость. Ну, всего наилучшего, очень извиняюсь за опоздание.

Искр. Ваш [подпись] Н.Макаренко

НА ІА НАНУ. - Ф.2. - Оп.3. - Стр.242. - Арх.1-4.

Документ №5

Глубокоуважаемый
Викентий Вячеславович!

Простите ради бога что решился Вам надоедать. Думается что не откажете в моей просьбе; дело вот в чем: летом мною было произведено исследование некоторых городищ в Роменском у. Полт. г. Помимо разных поделок из глины, кости и др. материалов собрана большая коллекция орнаментированных черепков, между прочим скажу - это единственный по количеству материал и при том не маловажного значения, как некоторые думают, с которым мне приходится в данное время оперировать. Зная Ваши раскопки поднепровских городищ по литературным данным, я никак не могу себе простить, что проездом через Киев не попросил у Вас показать черепки найденные Вами. Нет ли между черепками поднепровских городищ какой нибудь аналогии словам сходства и разницы и какой? Решаюсь утруждать Вас, посылаю Вам сфотогр. снимки с черепков моих городищ, со слезной просьбой не будете-ли так добры не отмете-ли мне что Вам известно относительно каждого черепка в отдельности. Если Вас не затруднит проставте № на черепке (на сфотогр.) и на отд. листке. Черкните что можете относительно каждого. Особенно - если имеются признаки аналогичных явлений.

Получили-ли Вы мой отчет о работах 1905?

С нетерпением жду Вашего ответа

Благодарный Вам
[Подпись] Н.Макаренко

Адр. СПб. Петерб. стор.
Зверинская ул. Д 176 кв. 8.
Николаю Макаренко.

НА ІА НАНУ. - Ф.2. - Оп.3. - Стр.244. - Арх.1-4.

Документ №6

6 июля 1908 г. с. Бровары Полтавской Губ. - Москва.
Глубокоуважаемый Дмитрий Яковлевич!

С 1 июля производится мной раскопка курганов у с. Броварки. Выбор мой остановился на кургане, у которого грабительского подкопа заметить не удалось (конечно, что не исключает возможности его существования); размеры его: высота = 10 арш., диаметр = 45 арш. Работает ежедневно 30 и более человек; по моим расчетам хватан дня на три работы при таком же количестве рабочих, а проработали уже над ним пять дней. Остановиться было на кургане большого размера (а их здесь есть несколько штук высотой более 15 арш., с очень крутыми боками и площадкой наверху, последняя в диаметре = 5 саж.) я не рискнул, как потому, что у них явные следы грабительского подкопа, так и по их величине, требовавшей значительных сумм. Параллельно с работами на этом большом кургане я попробовал вскрыть две небольшие насыпи, одну 3 арш. высоты, другую 2 арш., а таких здесь целое море. Тот и другой оказались ограбленными с помощью подкопа, спускающегося от поля кургана в самый центр. В первом грабленном кургане сохранились еще две костяные поделки (в тексте следуют их зарисовки): две обычного типа бронзовые стрелки; железный топорик весьма окислившийся и потерявший значительно свою форму (его рисунок в тексте) и железный ножик, лежавший рядом с черепом свиньи (рисунок ножика). Затем несколько мелких железных обломков.

Лист М.О. Масаренка до Д.Я. Самоквасова

Уважаемый Дмитрий Яковлевич!

От 1 июля производится мной раскопка курганов у с. Броварки. Выбор мой остановился на кургане у которого грабительского подкопа заметить не удалось (конечно что не исключает возможности его существования); размеры его: высота = 10 арш., диаметр = 45 арш. Работает ежедневно 30 и более человек; по моим расчетам хватан дня на три работы при таком же количестве рабочих, а проработали уже над ним пять дней. Остановиться было на кургане большого размера (а их здесь есть несколько штук высотой более 15 арш., с очень крутыми боками и площадкой наверху, последняя в диаметре = 5 саж.) я не рискнул, как потому, что у них явные следы грабительского подкопа, так и по их величине, требовавшей значительных сумм. Параллельно с работами на этом большом кургане я попробовал вскрыть две небольшие насыпи, одну 3 арш. высоты, другую 2 арш., а таких здесь целое море. Тот и другой оказались ограбленными с помощью подкопа, спускающегося от поля кургана в самый центр. В первом грабленном кургане сохранились еще две костяные поделки (в тексте следуют их зарисовки): две обычного типа бронзовые стрелки; железный топорик весьма окислившийся и потерявший значительно свою форму (его рисунок в тексте) и железный ножик, лежавший рядом с черепом свиньи (рисунок ножика). Затем несколько мелких железных обломков.

Лист М.О. Масаренка до Д.Я. Самоквасова

Размеры могильной ямы этого кургана = длина - 4 арш. с лишком, ширина - около 3 арш., глубина 2 1/2 арш. Могила вырезана в глине. Земля над самой могилкой настолько сбива, что без помощи лома работать невозможно. Точно так же и в раскатываемом теперь большом кургане земля очень плотна, работа идет только при помощи ломов и благодаря этому очень медленно. Точные наблюдения мои, обмеры и прочие записи ведутся в дневнике, который по окончании раскопок Я буду иметь честь представить Вам.

Глубоко уважающий Вас, Ваш покорный и преданный слуга Н.Макаренко.

Центральної державний архів стародавніх актів. - Ф.337. - Оп.1. - Спр.181. - Арк.24-25 зв.

¹ Олександр (Олександр) Сергійович Грушевський - відомий український історик, брат акад. М.Грушевського.

² Ідеться про статтю "Забуті та занехаяні", що не була опублікована.

³ Хвойко Вікентій Вячеславович - археолог. Досліджував пам'ятки трипільської, черняхівської, скіфської культур, бронзового віку, Київської Русі.

⁴ Безпальний В.Ф. - місцевий краєзнавець. Брав участь в археологічних дослідженнях на городищах Монастирище та Ведмеже.

⁵ Нідерле Любор - археолог, історик-славіст. Займався античною та первісною археологією та історією слов'янських народів.

⁶ Бобринський О.О. - російський державний діяч, сенатор, археолог. З 1886 р. очолював Археологічну комісію в Петербурзі. Проводив розкопки курганів бронзового та скіфського часу.

⁷ Самоквасов Д.Я. - видатний російський та український правознавець, історик, археолог, професор.

Handwritten text, likely a copy of the letter or diary entries mentioned in the text above. The handwriting is in cursive and fills most of the lower half of the page.

СУМСЬКА
 АРХЕО
 про "п
 та Яро
 племе
 Давнь
 П
 отри
 дозвол
 розвитк
 по Су
 пам'я
 терито
 староз
 етапи:
 - поча
 П
 може
 в Росі
 утвори
 Моску
 Всерос
 затвер
 слов'я
 Імпер
 1872
 мовва
 губер
 терито
 кількі
 розкоп
 хоч і і
 пам'я
 сторо
 вияви
 город
 курган
 дітон
 матер
 розум
 посел
 посел
 пам'я

АРХЕОЛОГІЯ

ЯСНОВСЬКА Л.В.

РОМЕНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ

В історії становлення Давньоруської держави важливим є питання про "племенні князівства", які були основою утворення держави Володимира та Ярослава. Серед племінних об'єднань, одним із найбільших є літописні племена сіверян, що входили до складу так званої "Руської землі", ядра Давньоруської держави¹.

Писемні джерела про сіверян скупі та суперечливі, що не дозволяє отримати повне уявлення про це об'єднання. Лише археологічні матеріали дозволяють підтвердити літописні свідчення і відтворити особливості розвитку цих племен. Згідно літопису сівера "сѣдоша по Деснь, и по Сѣмь, по Суль"². Окреслена літописом територія точно співпадає з ареалом пам'яток роменської культури Лівобережжя Дніпра³, охоплюючи і територію Північного Лівобережжя. В історії вивчення роменських старожитностей на території сучасної Чернігівщини можна виділити три етапи: 70-ті рр. ХІХ ст. - 30-ті рр. ХХ ст.; 40 - 60-ті рр. ХХ ст.; кінець 70-х - початок 90-х рр. ХХ ст.

Початком систематичних археологічних досліджень на Чернігівщині, можна вважати 70-ті рр. ХІХ ст. Саме друга половина ХІХ ст. відзначається в Росії остаточним оформленням археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856), Імператорського Московського Археологічного Товариства (1864) та проведення Всеросійських Археологічних з'їздів (з 1869 р.), рішеннями яких було затверджено програму по дослідженню поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням Імператорського Московського Археологічного Товариства (далі ІМАТ) у 1872 р. починає вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д.Я. Самоквасов⁴. Потрібно відзначити, що проведена ним у 1873 р., за допомогою губернських статистичних комітетів, своєрідна паспортизація пам'яток на території Середнього Подесення дозволила ввести в науковий обіг значну кількість невідомих раніш археологічних старожитностей, провести розкопки курганів та узагальнити отримані матеріали. Д.Я. Самоквасовим, хоч і інтуїтивно, але було визначено час існування багатьох досліджених пам'яток. Так, під курганні поховання, здійснені за обрядом кремації на стороні, були датовані ним ІХ-Х ст. Саме Д.Я. Самоквасову вдалося виявити більшість відомих на сьогоднішній день пам'яток, перш за все, городищ і курганів. Ням були проведені розкопки, головним чином, курганних могильників, що дозволило встановити їх приналежність до літописних сіверян (Новгород-Сіверський, Седнів, Чернігів). Здобуті матеріали виконували роль яскравої історичної ілюстрації епохи, але він розумів односторонність їх інформації, пояснюючи це відсутністю матеріалів поселень. Д.Я. Самоквасов запропонував використовувати для датування поселень розташовані поблизу кургани та матеріал культурного шару пам'яток⁵.

У зв'язку з підготовкою до XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, в 1906 р. Д.Я.Самоквасовим була розроблена спеціальна програма, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії. Він же запропонував надати допомогу власними коштами (1000 р.) спеціально для досліджень курганів роменського типу⁶. Цю ініціативу археолога підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії (далі ЧГАК) земському вчителю С.А.Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни, а саме "осмотр и отчасти исследование древних черниговских городища, ... для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов"⁷. За наслідками робіт було зроблено висновок, що "городища Роменского типа простираются на север приблизительно до Новгорода-Северского"⁸. Загалом, ним було оглянуто роменські городища Новгород-Сіверського, Домотканова, Ленківське, Горкінське та група городищ біля с.Радичева⁹.

Важливе місце в політичному та економічному житті сіверян займав район впадіння Сейму в р.Десну. У 1910 р. В.С.Козловська провела незначні за площею розкопки на городищі біля озера Буромка біля с.Слобідка, на правому боці р.Десни неподалік від впадіння р.Сейм. За археологічним матеріалом (фрагменти кераміки, кістяний наконечник стріли, ніж, амулет-підвіска, уламок ребра з маляком) пам'ятник було віднесено до старожитностей сіверян і датовано кінцем IX - початком X ст.¹⁰ Це ж городище наприкінці 20-х рр. XX ст. було оглянуто директором Сосницького краєзнавчого музею Ю.С.Виноградським, який погодився з висновками дослідниці. Зібрані ним на городищі керамічні та остеологічні матеріали поповнили експозицію краєзнавчого музею. Розвідувальні роботи в 1921 р. на городищі в урочищі Городище біля с.Шабалинів провів Ю.С.Виноградський. Матеріали, отримані під час розвідки дозволили автору припустити, що "тут був город Сіверян ще перед татарським погромом і що він певно існував вже в часи поганські"¹². На сьогоднішній день дослідники відносять його до часу X - першої половини XI ст.¹³

Роботами комплексної Деснинської експедиції ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР М.В.Восводського поновились розкопки поселень роменської культури на території середнього Подісся наприкінці 30-х рр. XX ст. Загоном експедиції під керівництвом Ф.В.Лучицького та Т.М.Тралло провели обстеження правого берега Десни від с.Пушкарі до с.Дегтярівка. Так, у 1938 р. загін Ф.В.Лучицького оглянув пам'ятки від с.Пушкарі до Новгород-Сіверського.

Під час розвідки в західній та центральній частинах Пушкарівського городища була проведена шурфовка. Крім матеріалів гохнівської культури були зафіксовані фрагменти кружального посуду (західний шурф)¹⁴. А в 1939 р. на городищі проводились розкопки Б.О.Рибаковим та О.О.Пошом (площа розкопу 64 кв. м). Серед здобутого матеріалу, за свідченнями краєзнавців, зустрічались фрагменти кераміки роменської культури¹⁵. Крім того, загін оглянув між сс.Пушкарі та Рогівкою городище, про яке у 1925 р. інформував ВУАК В.Д.Юркевич, зафіксувавши давній рів¹⁶. У 1940 р. М.В.Восводським на ньому була здійснена шурфовка і в науковій літературі городище отримало назву "Пісочний рів". Розкопки, проведені у 1946 р. Л.В.Артишевською дозволили зафіксувати на території городища шари роменської культури та зібрати значну колекцію кераміки та речей¹⁷.

берег
та ве
півде
Крім
обст
дато

прол
краю
костр
два с
від Н
Т.М.
роме

горо
прив
розк
колен
горо
М.В.
явля
земл
досл

краю
культ
виділ
старс

Черн
часті
перей
керам
відше
Черп

експ
рр. в
давн
берег
В.А.
посе.
Слеп
В.А.
горо
IX ст

У 1939 р. загін Ф.В.Лучицького продовжив обстеження правого берега Десни, охопивши її притоки - рр. Ковпінку, Рогозну, Пятну, Судость та верхів'я р.Вари. Привернуло увагу Ф.В.Лучицького і круге городище в південно-західній частині с.Случевськ, що на правому березі р.Судості¹⁸. Крім того, північно-східній частині Новгород-Сіверського було відкрито і обстежене II Новгород-Сіверське городище продовгуватої форми і датоване "пізнім часом феодальної епохи"¹⁹.

З метою дослідження городища у 1945 р.експедиція М.В.Восводського продовжила роботи. В північно-західній частині городища під час зачистки краю обриву зафіксовано залишки житла із зруйнованою піччю, залишки кострища та зібрана значна колекція кераміки. Все це дозволило виділити два стратиграфічні шари - юкнівської та роменської культур²⁰.Обстеження від Новгород-Сіверського до с.Дігтярівка здійснила група під керівництвом Т.М.Тралло у 1938 р., зафіксувавши на городищі біля с.Дробишеве матеріали роменської культури²¹.

Започаткувала Деснинська експедиція і археологічні дослідження городища під назвою Горкіпське-II. М.В.Восводський, як і П.С.Уварова, прив'язав літописне містечко до с.Гірки. У 1946 р. він провів на городищі розкопки, дослідивши землянку IX-X ст. з піччю-кам'яною та зібравши колекцію речей та кераміки²². Розкопки на території II Горкіпського городища, Кветуня, Майдана та інших городищ верхньої Десни, дозволили М.В.Восводському зробити висновок, що "селища Роменської культури являються обширними постійними поселеннями с більшим количеством землянок..."²³. В післявоєнні роки Деснинська експедиція, на жаль, польові дослідження перенесла на територію Курського Посейм'я²⁴.

Проте дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю - городищ та селищ, в тому числі і старожитностей роменської культури, фактично розпочався лише у післявоєнний час, що дозволяє виділити 40 - 60-ті рр. XX ст. в окремий етап в історії вивчення роменських старожитностей Чернігівщини.

У першу чергу дослідники звернулися до вивчення території дитинця Чернігова. Під час розкопок 1946 р. Б.О.Рибаківим в його північно-східній частині, вздовж тераси р.Стрижня (впродовж 71 м), було відмічено перростання шарів VII-VIII ст. в більш пізні, зафіксована землянка з ліпною керамікою цього часу, глиняні праслиця, кістяні проколки. Ця будівля була віднесена Б.О.Рибаківим до ранньослов'янського селища, що дало початок Чернігову²⁵.

Цю ж ділянку Чернігівського дитинця продовжила вивчати експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.А.Богусевича у 1949 та 1951 рр. Майже на всіх розкопках закладених В.А.Богусевичем на території давнього чернігівського дитинця біля Спаського собору і далі на схід до берега р. Стрижень були виявлені матеріали VII-VIII ст., що навело і В.А.Богусевича на думку, що ще до виникнення міста тут існувало велике поселення роменської культури²⁶. Увагу дослідника привернув пагорб біля Єлеського монастиря. Дослідження проведені у 1949 та 1951 рр. навели В.А.Богусевича на думку, що в дофеодальний час тут знаходилося родове городище, про що свідчить знайдений під час розкопок ліпний посуд VII-IX ст., а у X-XI ст., ймовірно, існував феодальний замок. Ним же було

висловлено припущення, що до князювання Мстислава Володимировича князівським дитинцем Чернігова було саме Єлецьке городище²⁷.

Наприкінці 40-х років розпочинається обстеження межиріччя Десни та Дніпра. У 1947 р. О.О.Попко у складі Чернігівського загону археологічної експедиції ІА АН УРСР провів картографування любецьких городищ та курганних груп стародавнього Любеча²⁸. Враховуючи, що попередні дослідження охоплювали лише курганні старожитності, археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.К.Гончарова у 1948 р. мала на меті встановити ступінь збереженості культурного шару на дитинці Любеча, насамперед, виявити ту частину древнього міста, яка б хронологічно відповідала курганним могильникам IX-X ст.

Вивчення пам'яток Любеча протягом 1957-1960 рр. продовжила Південноруська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Б.О.Рибакова. Розкопки дозволили детально вивчити комплекс укріплень окольного міста та повністю розкопати городище Замкова гора (300 кв. м). На городищі були зафіксовані матеріали милоградської культури (пряслице, кістяне навершя руків'я з різним зображенням грифона, кераміка), зарубинецької (лопена кераміка) та роменської (кераміка та напівземлянкове житло) культур²⁹.

Науковці звертаються до вивчення давньоруських пам'яток біля с.Шестовиця, які складаються з двох городищ, селищ та курганного могильника. У 1946 р. та 1947 р. урочище Коровель обстежили загопи Ленінградського відділення ІІ МК АН СРСР, Дніпровської Лівобережної археологічної експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею (І.І.Ляпушкін, О.О.Попко, Я.В.Станкевич)³⁰. Розкопки комплексу пам'яток на мису Коровель були проведені експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.І.Бліфельда у 1948 р. Так, на посаді городища були досліджені два напівземлянкові роменські житла, які перекривали одне одне і датуються за дослідженою пічню IX ст.³¹

З метою вивчення Новгород-Сіверського у 1960 та 1962 рр. експедицією ЧІМ під керівництвом І.І.Єдомахи були проведені розкопки, якими були охоплені всі ділянки давнього міста – дитинець, окольне місто та поділ. В північній частині центральної ділянки дитинця був закладений розвідувальний розкоп (60 кв.м). Він дозволив поточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX-X ст. та споруду XI-XIII ст. Крім того, була зібрана значна колекція речей та кераміки IX-XII ст. Все це дозволило І.І.Єдомасі зробити висновок, що у IX-X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, яке передувало місту³². Дослідник припустив, що дитинець XII-XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні, на той час, сліди оборонних укріплень³³. В цьому районі (вул. Р.Люксембург, Комуністична та Уралова) були закладені 3 шурфи (4x2 м), що дали колекцію кераміки, більшість якої складає роменська, та незначна кількість XI-XIII ст.³⁴, що суперечить припущенням І.І.Єдомахи. Крім того, І.І.Єдомахою були обстежені городища біля сіл Комані, Гірок, Дігтярівки та Кудлаївки на яких зафіксовані матеріали роменської культури³⁵. Продовжувала дослідження

... до IX-X ст. та до XI

сіве)
Подс
під к
с. Чу
дозв
ст.³⁰
дозв
роме
стар

архе
Нові
СРС
пам'
посе
пров
досл
спос
ям т
пам'

архе
схід
вияв
куль
Черн
1300
суча

по с
роме
прив
мікр
виді
річо
біля
горо
Багу

Сіве
рр. С
спор
Б.О.
окол
Люб
експ
ром

сіверянських старожитностей на території Новгород-Сіверського Подесення Середньодеснянська археологічна експедиція ЛВ ІА АН СРСР під керівництвом Є.О.Горюнова у 1968 р. Так, на північно-східній околиці с.Чулатово були здійснені розкопки багатoshарового поселення, що дозволило отримати матеріали роменської культури та XII-XIII ст.³⁶ Дослідження роменських пам'яток Чернігівщини на цьому етапі, дозволило археологам та історикам вирішувати проблему походження роменської культури та співвідношення роменських та волинцівських старожитностей³⁷.

Третій період співпадає з часом утворення постійно діючої археологічної експедиції при Чернігівському історичному музеї та роботами Новгород-Сіверської археологічної експедиції Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР (з 1979 р.). На початку 70-х рр. XX ст. при вивченні пам'яток роменської культури почали приділяти увагу стратиграфії поселень, що дозволяло розширити їх інформативність. Дослідження були проведені А.В.Кузою під час розкопок Новгорода-Сіверського³⁸. А під час досліджень на поселенні біля с.Горбово О.В.Григор'євим були проведені спостереження за культурним шаром, відмічені особливості заповнення ям та будівель, що надало можливість розширити інформативність цього пам'ятника³⁹.

На території Чернігова в цей період значно збільшився об'єм археологічних досліджень. Так, у 1984-1985 рр. на різних ділянках північно-східної частини дитинця експедицією під керівництвом В.П.Коваленка були виявлені залишки окремих будівель, кераміка волинцівської та роменської культури⁴⁰. Результати дозволили констатувати, що процес генези древнього Чернігова, кристалізації його топографічної структури почалося приблизно 1300 років тому. Хоча остаточну характеристику пам'яток цього періоду сучасний стан археологічних джерел ще не дозволяє.

Змінилося ставлення до отриманих матеріалів. З'явилися роботи по статистичній обробці керамічного матеріалу, реконструкції жител, роменські матеріали розглядаються при дослідженні окремих категорій прикрас (Григор'єв О.В., Сарачев І.Г.)⁴¹. Відмітимо окремі роботи по мікрорегіонам Чернігівщини (Куриленко В.Є., Шекун О.В.)⁴², в яких виділяються і старожитності сіверян. Були продовжені розвідки по берегах річок Десни, Сейму, Мени, що дозволило зафіксувати роменські селища біля с.Слобідка в урочищі Городок, с.Феськівка біля Феськівського городища, с.Шебалинів та матеріали роменської культури на околицях міст Батурина, Мени, Сосниці та Седнева⁴³.

Дослідження посадів Любеча були проведені загonom Чернігово-Сіверської експедиції під керівництвом А.Л.Казакова впродовж 1989-1990 рр. Серед комплексів домонгольського часу було зафіксовано 2 житлові споруди з матеріалами роменської культури. Враховуючи, що роботами Б.О.Рибаківа було також виявлено старожитності сіверян на Замку, окольному місті та на подолі. Все це наводить на думку про формування Любеча на роменській основі⁴⁴. У 1991 та 1992 рр. Чернігово-Сіверською експедицією під керівництвом А.Л.Казакова було досліджено комплекс роменських пам'яток біля с.Радичева. Роботами було виявлено

християнські курганні поховання в могильнику великого роменського поселення⁴⁵.

Останніми роками поновилися дослідження на Шестовицькому городищі та на території Новгород-Сіверського Подесення, що дозволяє очікувати нових цікавих матеріалів роменської культури для історичних реконструкцій процесу становлення Давньоруської держави.

⁴⁵ *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С.29; *Рыбаков Б.А.* Проблема образования древнерусской народности // Вопросы истории. - 1952. - № 9. - С.59-62; *Тавочкин П.П.* Древняя Русь. - К., 1987. - С.18.

⁴⁶ Полное собрание русских летописей: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - Т.1. - Стб. 6.

⁴⁷ *Сухобакот О.В.* Славяне Днепровского Левобережья. - К., 1975. - С.132.

⁴⁸ Древности. Труды Московского археологического общества. - Протокол № 75. - Т.IV. - Вып.II. - М., 1874. - С.11; Отчет председателя Общества графини П.С.Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Московского археологического общества. - Т.15. - Вып.1. - М., 1894. - С.63.

⁴⁹ *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С.9-14.

⁵⁰ Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. - Чернигов, 1908. - С.6.

Рукописный архив Спб. ИИМК - Ф.3. - Оп.1. - Д.403. - Л.218^{об}.

⁵¹ Там же.

Рукописный архив Спб. ИИМК - 1. - Оп.1907. - Д.41. - Л.41, 43, 94-95.

⁵² *Колмогоровская В.Е.* Остатки славянского городища и дюнная стоянка неолитической эпохи на озере Буромка Черниговской губ. Сосницкого уезда // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - Симферополь, 1912. - Вып.47. - С.135-147.

⁵³ *Виноградский Ю.С.* Сосница та її околиці // Чернігів і Північчє Лівобережжя. - К., 1928. - С.153-154.

⁵⁴ Там же. - С.161.

⁵⁵ *Григорьев А.В.* Северская земля в VIII- начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С.202.

⁵⁶ *Лучицкий Ф.В.* Короткий звіт: с.Пушкарі-Новгород-Сіверський // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НАІА НАНУ) // Деснянська. - № 92. - С.3.

⁵⁷ *Розенфельд Р.Л.* Пушкаревское городище на р.Десне // Советская археология. - 1947. Т.9. - С.194, 197.

⁵⁸ *Лучицкий Ф.В.* Короткий звіт. - С.5.

⁵⁹ *Воеводский М.В.* Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения института истории материальной культуры (далі КСИИМК). - 1948. - № XX. - С.39.

⁶⁰ *Лучицкий Ф.В.* Короткий звіт: с.Пушкарі, Сопичі, Случельськ // НАІА НАНУ - ІА/Десн. - № 88. - 9 с.

⁶¹ *Лучицкий Ф.В.* Короткий звіт: с.Пушкарі-Новгород-Сіверський - ІА/Десн. - № 92. - С.8.

⁶² *Воеводский М.В.* Отчет об исследовании II Новгород-Северского городища, произведенного Деснинской экспедицией 18-22 июля 1945 г. // НА ІА НАН України. - 1945/1. - Ф.експ. 522. - 2 с.

⁶³ *Тралло Т.М.*

⁶⁴ *Воеводский М.В.* Городища Верхней Десны // КСИИМК. - 1949. - Вып.24. - С.75.

⁶⁵ *Воеводский М.В.* Городища Верхней Десны // КСИИМК. - 1949. - Вып.24. - С.75.

⁶⁶ *Шавелев С.П.* Деснинская экспедиция М.В.Воеводского и ее вклад в археологическое изучение Курского края // Деснинские древности. - Брянск, 1995. - С.12.

⁶⁷ *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР (далі МИА). - М., 1949. - №11. - С.9-14.

⁶⁸ *Бауэсевич В.А.* Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки. - К., 1955. - Т.5. - С.6.

²⁷Богусевич В.А. Древний Чернигов за археологическими данными // *Вісник АН УРСР*. - К., 1952. - №1. - С.59.

²⁸Потко А.А. Археологические памятники по Днепру в р-не Любеча // *НА ІА НАНУ*. - 1947/20. - 7 с.

²⁹Рыбаков Б.А. Любеч - феодальный двор Мономаха и Ольговичей // *Краткие сообщения Института археологии*. - М., 1964. Вып.99. - С.21; *Того ж.* Раскопки в Любече. - С.29-30.

³⁰Ляпушкин И.И. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // *Археологічні пам'ятки*. - К., 1952. - Т.3. - С.298; *Потко А.А.* Археологические памятники в районе Чернигова (Звіт Чернігівської експедиції) // *НА ІА НАНУ*. - 1947/20; *Степанович Я.В.* Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // *Археологічні пам'ятки*. - К., 1949. - Т.1. - С.650-57; *Того ж.* Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // *НА ІА НАНУ*. - 1946/20.

³¹Блифельд Д.І. Дослідження у Шестовиці // *Археологічні пам'ятки*. - К., 1952. - Т.3. - С.123-131.

³²Едмунда И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. // *НА ІА НАН України*. - 1960/63. - С.2-12. 15.

³³Там же. - С.16.

³⁴Там же. - С.17.

³⁵Едмунда И.И. Дневник Менской археологической разведывательной экспедиции ЧИМА, сентябрь-октябрь 1959 г. // *ДАНО* - Ф. Р2124. - Оп.1. - Стр.240. - Арк.12.

³⁶Горюнов Е.А. Поселение у села Чулатово // *Краткие сообщения Института археологии СССР (даль КСИА)*. - М., 1971. - Вып.125. - С.41-45.

³⁷Ляпушкин И.И. Славяне на кануне образования Древнерусского государства (VIII-первая половина IX в.) // *МИА*. - М., 1968. - №152. - С.61-62; *Березовец Д.Т.* Севаряне (перед образованием Киевской Руси): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - М., 1969. - С.18.

³⁸Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // *Археологические открытия (даль АО) 1979 года*. - М., 1980; *Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П.* Раскопки в Новгороде-Северском // *АО 1980 года*. - М., 1981; *Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // *АО 1981 года*. - М., 1983; *Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // *АО 1982 года*. - М., 1984.

³⁹Григорьев А.В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // *Чернигов и его округа в IX-XIII в.* - К., 1988. - С.22-25.

⁴⁰Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // *Чернигов и его округа в IX-XIII в.* - К., 1988. - С.23.

⁴¹Григорьев А.В. Домостроительство Новгорода-Северского и его округа // *К 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника*. Тез. докл. - Чернигов, 1987; *Того ж.* О соотношении роменской и древнерусской керамики // *Чернигов и его округа в IX-XIII в.*: Тез. докл. - Чернигов, 1990; *Того ж.* Некоторые замечания по поводу украинской роменской культуры // *Проблемы археологии Южной Руси*. - К., 1990; *Сарачев И.Г.* Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры // *Роль ранних мисских центров в становлении Киевской Руси*: Тез. докл. - Суми, 1993.

⁴²Курченко В.Е. Памятники археологии на стыке Черниговской и Сумской областей у с. Мезин // *Питання археології Сумщини*. - Суми, 1990; *Шекун А.В.* Памятники Сосницкого ополья IX-XIII вв. // *Минуле сосніччя та її околиць*: Тез. докл. - Чернігів, 1990.

⁴³Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работы Новгород-Северской экспедиции // *АО 1979 года*. - М., 1980. - С.280; *Обломский А.М.* разведки в Менском районе Черниговской области // *АО 1981 года*. - М., 1983. - С.296; *Обломский А.М., Тертиловский Р.В.* Обследование по Десне и Сейму // *АО 1983 года*. - М., 1985. - С.329; *Коваленко В.П.* Исследования летописного Сновска // *АО 1982 года*. - М., 1984. - С.272; *Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.* Археологічні дослідження Батурина в 1995-1997 рр. // *Нові дослідження пам'яток князівської доби в Україні*. - К., 1999. - Вип. 8. - С.7.

⁴⁴Казанов А.Л., Гребень П.Н. Роменские комплексы Любеча (по материалам исследований 1989 г.) // *Гомельщина: археология, история, памятники* // Гомель, 1991. - С.86; *Казанов А.Л., Марченко В.М.* Південно-західна частина Любечького поселення IX-XIII ст. // *Старожитності південної Русі*. - Чернігів, 1993. - С.37.

⁴⁵Казанов А.Л. Радичевский курганный некрополь // *Проблемы раннеслов'янської і давньоруської археології Посейм'я* // Білопілья, 1994. - С. 22-24; *Курченко В.Е.* Северная округа Радичева в IX-XIII вв. // *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі* - Чернігів, 1992. - С.38-39.

ЗЕМЛЯНЫЕ РВЫ В ЮЖНОРУССКОЙ ФОРТИФИКАЦИИ X-XIII ВВ.

Рвы являлись неотъемлемой частью единого комплекса искусственных оборонительных сооружений, поскольку сочетание рва и вала составляло грунтовую основу остатков каждой древнерусской крепости. По степени сложности их создания рвы представляли собой следующий уровень развития фортификации после эскарпов: в то время как подрезка пологих склонов выражала всего лишь способ приспособления неудобного рельефа для оборонительных нужд, создание рва стало простейшим методом воспроизводства нового вида полевой преграды, не встречавшейся в естественных условиях.

В свою очередь, в этом фортификационном ряду возведение защитных степ логически продолжило намеченную линию прогресса в крепостном строительстве. В хронологическом же плане максимальная приверженность древних строителей к какому-либо из перечисленных защитных элементов могла иметь игу последовательность.

Общая характеристика. По внешнему облику рвы имеют вид канавообразных грунтовых выемок, которые опоясывают валы с их наружной стороны. Соответственно, на мысовых укреплениях рвы размещались с напольной стороны укреплений, а на равнинных защищали весь периметр крепостей. Сооружение рвов несло два уровня смысловой нагрузки - технический и оборонительный, которые были неразрывно связаны между собой.

В оборонительном плане рвы выступали в качестве дополнительной преграды для осаждающего крепость противника: еще Витрувий, современник Цезаря, рекомендовал осаждающим строить "черепахи" особого типа, специально предназначенные для засыпки крепостных рвов (Витрувий, 1936, с.322-325). Завалить крепостные рвы камнями стремились и печенеги, и крестоносцы (Васильевский В.Г., 1908, с.21; Камнина А., 1965, с.295).

При помощи облицовки их внутренних склонов камнем византийские инженеры заставляли ров стать единым целым с вертикальными защитными стенами (Лев Диакон, 1988, с.31); викинг Эймунд специально маскировал рвы Киева для устройства печенегам земляной западни (Сага об Эймунде, 1978, с.95).

В техническом смысле ров неизбежно получался в результате выемки грунта, необходимого для возведения оборонительных стен. На эту сторону происхождения грунтовых выемок еще в X в. обращал внимание Лев Диакон при описании сути распоряжений Иоанна Цимисхия по устройству полевого армейского лагеря (Лев Диакон, 1988, с.31). Почти через 500 лет ров стал играть роль исключительно вместилнца грунта, поскольку к этому времени он утратил свое защитное значение (Филипп де Камин, 1986, с.32).

В древнерусских письменных источниках, повествующих о домонгольских событиях, сохранившийся "и до сего дне" ров на киевских Дорогожичах был упомянут в "Повести временных лет" под 980 г. (ПСРЛ, т.1, с.76). В этом же источнике неоднократно встречается и термин "гребля" (гробля). Под 977 г., в описании осады Вручия, оборонительный смысл этого термина наделен признаками предградного рва, через который перекинут мост, ведущий к воротам (там же, с.74-75). В иных примерах под этим термином косвенно угадывается оборонительный вал (*Раппопорт П.А.*, 1956, с.114). В современной понимании рвы начинают упоминаться в источниках, повествующих о событиях не ранее XIV в.

Значительно больше известий о защитных рвах содержится в позднееримских и византийских источниках. Привлечение этого материала может оказаться полезным, поскольку труды позднееримских военных теоретиков и инженеров легли в основу фортификационной теории средневековой Европы и были весьма популярны в XII-XIII вв. В практическом плане европейское оборонительное зодчество на протяжении V-X вв. большей частью пассивно использовало римский строительный опыт, и только начиная с XI в. в разных частях континента стали слагаться местные инженерные традиции (*Той С.*, 1955, р.62).

В этом плане для нас представляет определенный интерес и то обстоятельство, что у южных соседей Руси (как в позднеантичные времена, так и на переходе к средневековью) существовала очень жесткая система понятий о разделении укрепленных пунктов по военно-социальному признаку.

На одном полюсе этих представлений размещались города, снабженные стенами, рвами, башнями и развитой системой водоснабжения. Информации о конструктивных особенностях городов в южных источниках встречается очень много, но, в связи с преобладающим применением в их создании техники каменного строительства, в качестве аналогий эти сведения большей частью мало применимы для изучения русского градостроительства.

Промежуточное положение в этой системе занимали небольшие пограничные форты, среди которых известны частные города, городки, сторожевые пункты и даже укрепления, которые "зовутся городками только по имени, будучи окружены стенами вроде какой-то колочей изгороди" (*Прокопий*, 1939, с.235, 237, 238). В чем-то подобные оборонительные сооружения конструктивно ближе нашим древо-земляным укреплениям, но сведений о них гораздо меньше.

На противоположном полюсе от городов размещены сведения о походных полевых укреплениях, построенных по типу классического римского лагеря. По технике возведения они были наиболее близки к древнерусским крепостям, поскольку их оборонительные сооружения строились при помощи деревянных каркасов и грунтовых наполнителей.

Судя по имеющемуся материалу, древнерусские инженеры хорошо освоили понятие о системе разных военно-социальных категорий додоговременной фортификации. Свидетельством этого служит определенная степень размерной стандартизации древнерусских городищ

и связанная с ней различная функциональная нагрузка оборонительных сооружений разной величины (*Моргунов Ю. Ю.*, 1990).

Возвращаясь к нашему сюжету, отметим, что и византийские источники, как правило, под рвами демонстрируют представление, не вполне адекватное современному представлению о земляных выемках. Так, по смыслу наиболее подробных описаний полевых укреплений рвы легко угадываются как их неперемный защитный элемент, но весь оборонительный комплекс (сочетание рвов с валами) долго именовался рвом.

К примеру, позднеримский военный теоретик Вегеций, труды которого были широко популярны в XII-XIII вв., при подсчете максимальной мощности укреплений принимал ее за суммарную вертикальную высоту вала и рва, а именовал глубиной рва (*Вегеций*, 1940, с.242). Эта традиция сохранилась и в последующее время: полевой лагерь византийской армии в VII-X вв. обозначался термином, произошедшим от латинского слова "ров" (*Феофилакт Симокатта*, 1957, с.55, 105; *Феофан*, 1980, с.52; *Стратегика императора Никифора*, 1908, с.39).

Новые веяния в обозначении крепостных укреплений в византийских источниках стали опускаться только начиная с эпохи Святослава. К примеру, спешность постройки крепости иногда как-то неожиданно извинительно оговаривалась именно этим обстоятельством, заставившим ограничиться постройкой только рва (*Васильевский В.Г.*, 1909, с.171). В конце XI в. выражение "выкопать ров" (но уже в составе греческой инженерно-строительной номенклатуры) продолжало использоваться как эквивалент более обширного понятия "устроить полевой укрепленный лагерь для армии". Тем не менее, в каждом конкретном случае автор записок не уставал конкретизировать, что, мол, было мирное время, поэтому валы и частоколы на этот раз не строились (*Комнина А.*, 1965, с.54, 63).

Очевидно, общее для византийской и древнерусской литературы смещение фортификационной терминологии имеет общие корни, уходящие в глубокую древность. Не претендуя на исчерпывающее толкование этого феномена, можно осторожно предположить, что подобное могло произойти на основе оборонительного приоритета рвов, которые всегда были наиболее архаичной формой защиты. Этим можно объяснить и распространение их именованья на весь полевой оборонительный комплекс.

Современное состояние рвов, таким образом, в значительной мере определяется военно-оборонительной нагрузкой укреплений и их социальным статусом: как правило, наиболее глубоки и широки рвы крупных летописных пунктов. Остаткам крепостей меньшей социальной значимости обычно сопутствуют грунтовые выемки значительно меньших размеров, поэтому на их современную сохранность больше влияют случайные факторы, связанные с нынешней заселенностью поверхности памятников и ее хозяйственной эксплуатацией.

Так, на городищах лучше изученного нами поречья Сулы, где не было особо крупных городских центров, а облик меньших городищ зачастую искажен современной застройкой, глубины современных рвов мало

дифференцированы и обычно колеблются в пределах от 1 до 2 м (несколько ярче обозначены рвы укреплений, поросших густым лесом, но таких здесь немного). На практике встречались примеры намеренного нивелирования городищенских укреплений при помощи бульдозера, тем не менее, доступные для изучения следы оборонительных сооружений сохраняются на местности очень долго (Моргунов Ю.Ю., 1996, с.42-43, 48-49).

В подавляющем большинстве случаев весьма однообразна и современная форма поперечного сечения этих углублений: обычно она имеет вид сильно уплощенного перевернутого треугольника или в различной степени прогнутой ко дну линзы. Тем не менее, эти грунтовые выемки сохранили большую глубину на наиболее угрожаемых участках обороны. Примером сказанного могут служить остатки небольшой крепости Самтоопнев Остров (с.Сенча), построенной для защиты сульского брода: здесь с менее опасных сторон ров линзовидного сечения имеет глубину не более 1 м, а чудом сохранившийся при постройке современной дороги небольшой отрезок рва, обращенный к защищаемому крепостью броду, имеет треугольное сечение, более крутые склоны и глубину более 2 м. На городище летописного г.Вяхань ров на стороне, обращенной к дороге, пересекающей селище поперек, шире обычного почти в полтора раза.

Несколько выразительнее обозначается на местности ширина рвов. Линейные размеры этого параметра более дифференцированы: на небольших городищах Посулья обычны рвы шириной 6-10 м, в то время как остатки летописных городов до сих пор сохранили следы грунтовых выемок шириной от 10 до 20 м. На этом фоне резко выделяются рвы только двух укреплений - летописного г.Полкостень и небольшого городища у с.Чутовка: они имеют трапециевидное поперечное сечение с широким плоским дном; глубина выемок 2 м при ширине по верхнему обрезу от 15 до 22-26 м. Таким образом, складывается впечатление, что современные параметры и сечения оборонительных рвов сильно искажены и нынешнее состояние этих сооружений, очевидно, в большинстве случаев не вполне соответствует их древнему виду. Действительные сведения об оборонительных качествах этого вида грунтовых преград могут быть получены только в результате археологических раскопок.

В полевой практике мы можем наблюдать сухие и обводненные рвы. В популярной литературе иногда до сих пор бытует мнение о старинных городских рвах, непременно заполненных водой, но на деле это не подтверждается: вероятно, для древних строителей это не было самоцелью. Так, позднеримский военный теоретик Вегеций к строительству обводненных рвов относился благожелательно, но не давал рекомендаций к их повсеместному распространению (Вегеций, 1940, с.281). Изучение топографических характеристик городищ показывает, что это обстоятельство в первую очередь зависело от высоты размещения укрепления над уровнем пойменных или подпочвенных вод.

В какой-то мере сказанному противоречит письменное свидетельство о приготовлениях викинга Эймунда к обороне Киева от печенегов в начале XI в. Среди других защитных мероприятий в источнике упоминалось создание рвов вокруг города и заполнение их водой (Сага об Эймунде, 1978, с.95).

Применительно к данному известию, в какой-то мере мог отражать реальные события приказ Эймунда выкопать рвы. На самом деле по мере приближения противника речь скорее могла идти об их углублении или об очистке от грунтовых запльвов и замусоривания - к этому времени "город Владимира" существовал достаточно долго, а рвы с годами неизбежно мельчали.

В приведенном отрывке принципиальные сомнения вызывает лишь вероятность приказа Эймунда о заполнении рвов водой. Как известно, напольные рвы древнерусских крепостей мысового типа по краям перешейка выходили на его склоны, что не позволяло воде в них задерживаться. Нам не известно ни одного примера напольных рвов подобных укреплений, по краям замкнутых перемычками, что бы делало их подобием резервуаров (а Киев этого времени был именно мысовым укреплением). Но даже при наличии таковых перемычек вряд ли защитники города располагали необходимым количеством колодезной воды для наполнения рвов и постоянного пополнения этих гигантских объемов в условиях естественного испарения и просачивания влаги в грунт.

Как известно, фактологическая основа столь сложных литературных источников, какими являлись саги, часто противоречива и полчас включала мифологические элементы и штампы, поэтому относиться к ней следует осторожно. Думается, в данном случае на информативность саги наложилась фольклорная традиция, исходящая из огромного опыта викингов по защите или захвату укрепленных твердынь.

Размеры и особенности рвов в древности. В свое время, в пору увлечения раскопками наиболее значительных городищ, в литературе сложилось мнение о повсеместной большой древней глубине рвов. И действительно, в Колодыжине и Суздале она достигала 9 м, на детинце Новгорода - 12-14 м, а в Райках, Вышгороде, Деревиче и т.д. "всего" 5-6 м (*Раппопорт П.А.*, 1956, с.113; *он же*, 1961, с.113-114).

Несколько позже оказалось, что рвы рядовых укреплений значительно мельче. К примеру, на посульском городище летописного г.Снопород глубина рва первого строительного периода (максимальная) не превышала 3 м. Одинаков с ним и наиболее древний ров летописного Воиня (*Довженко В.Й.* та ін., 1966, с.26). На небольшом городище Сампсониев Остров средняя глубина древнего рва от уровня дневной поверхности окружающего селитца не превышает 2 м, а от материка - 1,2-1,3 м. Дальнейшие исследования показали, что даже на крупнейших городищах глубина грунтовых выемок не везде одинакова: на киевском детинце это значение колебалось между 5,5 и 10,5 м (*Боровський Я.С., Мовчан І.І.*, 1998, с.89).

На сколько средние показатели этой величины условны, можно судить по изменению мнения одного из крупнейших исследователей южнорусской фортификации: в 1986 г. за среднюю глубину рвов он принял цифры 2-4 м, а позже склонился к значению 3-5,5 м (*Кучера М.П.*, 1986, с.378; *он же*, 1999, с.84). Думается, что эти средние значения нельзя обобщать, а следует рассматривать только применительно к одноразмерным группам городищ.

Кроме обычных рвов, имеющих грунтовое ложе, известны случаи, когда внутренний, прилегающий к валу, склон рва облицовывался камнем (Гончаров В.К., 1950, с.26; Раппопорт П.А., 1956, с.113; Григорьев А.В., 2000, с.71) или деревом. Любопытное исключение из последнего варианта было изучено на посульских Клециндах. Здесь заключенный между двумя валами внутренний ров имел прямоугольное сечение благодаря сплошной деревянной обкладке внутренней вертикали, в то время как внешняя вертикаль рва была облицована бревнами только на верхней половине высоты (Кучера М.П., 1999, с.84). На внутренних склонах рвов нередко прослеживались и следы частоколов, наклоненных в сторону "поля" (Куза А.В., 1985, с.169; Григорьев А.В., 2000, с.69).

По мнению некоторых исследователей, для городищ-святилищ Прикарпатья были типичны остатки многократно используемых площадок-алтарей, размещенных на плоском дне оборонительных рвов (Русанова И.П., Тимощук Б.А., 1998, с.147). Вероятно, ритуальный подтекст имело и любопытное сооружение, раскопанное на внешнем склоне оборонительного рва Снепорода: здесь в плотном материковом суглинке была вырыта внутренняя емкость обычной древнерусской полусферической печи. Чуть ниже этого отопительного устройства на специальную горизонтальную площадку было выметено и содержимое печи, представленное кучкой обгоревших древесных прутьев. Судя по заполнению рва, изготовление печи датируется первым этапом существования рва, т.е. промежутком между третьей четвертью XI и серединой XII вв. Похожее сооружения известны и в других регионах Руси, в ряде случаев прослеживается их связь с культом плодородия (Русанова И.П., 1992, с.57-59).

Относительно древнего поперечного сечения рвов в литературе первоначально доминировало мнение о преобладании симметричных треугольных выемок с округленным дном и уклоном стенок, насчитывавшем от 30 до 74 градусов (Раппопорт П.А., 1956, с.113; он же, 1961, с.113; Куза А.В., 1985, с.169). Несколько позже обозначилась попытка хронологического дифференцирования треугольных сечений на остроугольные и округленные, где за рвами со скругленным дном признавалось более раннее бытование и меньшее фортификационное совершенство. Со временем стали известными и первые памятники с трапециевидным (корытообразным) сечением (Раппопорт П.А., 1967, с.133). Такие рвы обычно имеют более крутые внутренние, прилегающие к валам, склоны, в то время как их наружные откосы более пологи. К настоящему времени признано паритетное существование и треугольных, и трапециевидных рвов (Кучера М.П., 1986, с.378; он же, 1999, с.84). Кроме того, появляются примеры отодвигания линии рва по мере присыпания его внутренних склонов и расширения внешних границ (Даркевич В.П., Борисевич Г.В., 1995, с.99-101).

На первый взгляд создается впечатление, что древние строители сечению рвов придавали меньшее значение, чем современные исследователи. Сказанное вроде бы подтверждается и на немногочисленных материалах посульских городищ: на Снепороде ров имел подтреугольное сечение с нестандартным "волнистым" дном, а в Воине

эта выемка была трапециевидной с шириной дна 2 м (Довженко В.Й. та ін., 1966, с.26). Из трех разрезов этого сооружения на Сампсониевом Острове в двух случаях было прослежено определенное трапециевидное сечение оборонительной выемки с шириной дна 3,5-4 м, а в одном случае сечение имело плавные округлые очертания (Рис.1).

Однако следует отметить, что вышеприведенные литературные сведения целиком относились к суждениям о глубине и поперечном сечении только грунтового ложа рвов, поскольку их заполнение стратифицировалось редко, а датирующие находки изучались мало. В результате создавалась парадоксальная ситуация: изученная хронология этапов возведения вала на условно взятом памятнике могла насчитывать сотни лет, а ров продолжал рассматриваться в качестве статичного во времени сооружения, заключенного в грунтовые рамки неизвестно когда вырытого котлована.

В свое время нам удалось стратифицировать разрез рва на городище летописного г.Снепород и с большей или меньшей точностью датировать слои его зашлывания. Приведем некоторые наблюдения.

Котлован этого рва, в общих чертах обладавший подтреугольным профилем, имел неровное дно с округлым углублением в привальной части. В напольном направлении оно поднималось на 0,65 м и затем продолжалось в виде горизонтальной ступеньки, упиравшейся в наружный склон рва. В нижней линзе заполнения рва (чернозем с примесью материкового суглинка и строительных остатков) был встречен материал, соответствующий ранней стадии эксплуатации крепости - с третьей четверти XI до середины XII вв.

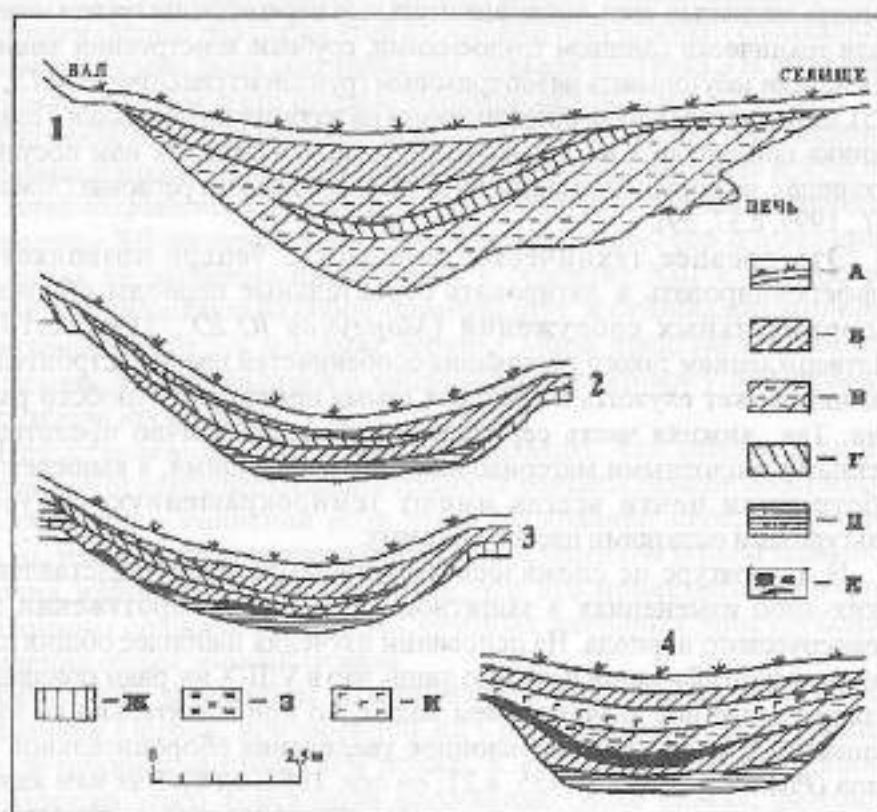
Стратиграфически эта линза представлялась единым массивом, но ранний материал концентрировался в наиболее углубленной части разреза. Это может свидетельствовать только о том, что первоначальный ров был наиболее глубокий и имел подтреугольное сечение с округленным дном. На каком-то этапе ранней стадии необходимость в грунте для реконструкции стен привела к расширению рва в пределах теперь уже трапециевидного сечения. На это указывает наличие горизонтальной ступеньки, над которой концентрировался более поздний материал (при этом наиболее глубокая часть первоначального рва с ранней керамикой по каким-то причинам не вычерпывалась).

Около середины XII в. нижний массив заполнения был перекрыт тонким языком рыхлого (переотложенного) материкового суглинка, сужающегося в направлении от селнца к валу: это следы транспортировки грунта для новой реконструкции защитных стен. Очевидно, по каким-то соображениям древние строители предпочли не углублять ров, а производить выборку суглинка со стороны. В поперечном сечении разреза эта лента уложилась в треугольный абрис с округленным дном - фактически, она маркировала собой профиль нового рва. Судя по разрезу, это сооружение практически повторяло ширину и форму первоначальной грунтовой выемки, но было значительно мельче ее.

Итак, на одном и том же памятнике, применительно для интервала, протяженностью менее одного столетия, мы получили различное

поперечное сечение трех этапов видоизменения защитного рва. Эти три этапа выборки грунта должны соответствовать трем циклам строительных работ по созданию или реконструкции защитных стен.

Судя по объему первоначального рва, наиболее ранняя стена Снепорода не отличалась особой мощностью, но ее первая реконструкция потребовала увеличения количества взятого из рва грунта почти в полтора раза, значит, при раскопках вала следует ожидать следов особо прочной и массивной стены. При этом ров получил трапецевидное сечение. На этом моменте недавно заострил внимание М.П.Кучера, считавший, что по мере усложнения укреплений рвы зачастую не углублялись, а постепенно расширялись в напольную сторону, со временем приобретая трапецевидное сечение. Его дальнейшие наблюдения привели к выводу о том, что подобная форма рвов характерна для городищ с многослойными валами (Кучера М.П., 1999, с.84).

Разрезы рвов на городищах летописного Снепорода (1) и Сампсониева Острова (2 - западная часть; 3 - северная часть; 4 - при въезде)

А - дерн; Б - чернозем; В - чернозем с суглинком; Г - суглинистые заделки; Д - донные слоистые отложения; Е - углистые прослойки; Ж - предматерик; З - обгоревшая глина; И - завал.

Как мы убедились выше, на материалах Снепорода первое наблюдение исследователя подтверждается: в процессе первой реконструкции оборонительных сооружений строители изменили профиль рва при некотором уменьшении его глубины. А вот датированные следы второй реконструкции, наоборот, опровергают выводы ученого: ров даже уменьшился, вновь приобрел треугольное сечение, при этом значительные массы материкового грунта строители стали перемещать с территории селища. Более того, защитный вал Снепорода содержит следы, по крайней мере, пяти строительных периодов (*Моргунов Ю.Ю.*, 1996, с.24-26), но при этом объем рва каждый раз постепенно уменьшался.

В результате этого краткого анализа приходится констатировать, что более или менее понятной системы видоизменения сечений древнерусских защитных рвов пока выстроить не удастся. Вероятно, корень множества подобных загадок кроется в массовом недостатке хорошо стратифицированных разрезов рвов, а также в отсутствии комплексного подхода к изучению валов и рвов. К примеру, на Снепороде эта инженерная проблема была решена крайне просто: на определенном строительном этапе ремонта защитных стен, когда значительные перемещения грунта через ров стали технически слишком трудоемкими, срубные конструкции защитных стен начали забутовывать не материковым грунтом из рва (*Кучера М.П.*, 1999, с.85), а культурным слоем, отложившимся на территории площадки. Подобная техника применялась не только на множестве известных нам посульских городищах, но постепенно выявляется и в сопредельных регионах (*Коваленко В.П.*, 1999, с.37, 39).

Это древнее техническое новшество теперь позволяет нам дифференцировать и датировать строительные периоды обновления оборонительных сооружений (*Моргунов Ю.Ю.*, 1996, с.10-27). Подтверждением такого толкования особенностей древней строительной техники может служить и цветовая гамма практически любого разреза вала. Так, нижняя часть сердцевины профиля обычно представлена светлыми и плотными материковыми составляющими, а вышележащие субструкции почти всегда имеют темноокрашенную гумусом и культурными остатками цветовую гамму.

В литературе не сложилось достаточно четкого представления о каких-либо изменениях в защитной роли рвов на протяжении всего древнерусского периода. На основании изучения наиболее общих линий развития фортификации известно лишь, что в VIII-X вв. рвам придавалось большее защитное значение, чем валам, но приблизительно со второй половины X в. началось неуклонное увеличение оборонительной роли валов (*Раппопорт П.А.*, 1955, с.21; *он же*, 1956, с.68). Как нам кажется, косвенно ранняя стадия этого процесса лучше отразилась в материалах византийских письменных источников: приоритет архаической оборонительной значимости рвов на целые века определил форму именованного этим термином всего защитного полевого комплекса. Очевидно, в таком же плане следует понимать и свидетельство Ибн Русте, писавшего в начале X в. о том, что в прежние времена хазары оказывались против воинственных соседей рвами (*Хвольсон Д.А.*, 1869, с.27).

При
защитно
стратифи
нашем р
описани

Ига
сечение,
верхнем
вычишал
- рубежа
трапеще
достигл
увеличил

Сле
маркирс
рикового
для забу
внутрен
подчист
ров сузи

Суг
линзови
Этот зат
от серед
вычища
сечение
насчит
чернозе
после ги

Пре
логическ
предста
XII в. мь
значени
постоян
увеличе

Обр
Сампсо
XII в. и
эксплу
достойн
раскоп
как бы
на Снеп
следы р
лишь в
очевид

Применительно для древнерусских городищ XI-XIII вв. эволюцию защитной роли рвов в какой-то мере поможет осветить изучение их стратифицированного заполнения. Для сложения таковых суждений в нашем распоряжении имеется некоторый материал, поэтому вернемся к описанию итогов раскопок оборонительного рва летописного г. Снопород.

Итак, наиболее древний ров здесь имел подтреугольное поперечное сечение; глубина выемки от уровня бермы насчитывала 3 м при ширине по верхнему обрезу 8,5-9 м. Нижняя часть этого сооружения впоследствии не вычищалась и в своем заполнении сохранила керамику третьей четверти XI - рубежа XI-XII вв. В результате реконструкции начала XII в. ров приобрел трапециевидное сечение: его глубина уменьшилась на 0,65 м, а ширина достигла 12,2 м. Таким образом, в целом объем грунтовой выборки увеличился, что косвенно указывает на увеличение мощности срубных стен.

Следующая реконструкция, произведенная около середины XII в., маркирована длинным суглинистым языком переотложенного материкового суглинка - следом перемещения грунта с территории селища для забутовки оборонительных стеновых срубов. Примечательно, что на внутреннем склоне рва следы этой прослойки отсутствуют: специальной подчисткой склона была сохранена его должная крутизна. На этом этапе ров сузился до 8,5 м, а его глубина уменьшилась до 2 м.

Суглинистый язык переотложенного материка сверху был перекрыт линзовидной прослойкой с максимальной толщиной не более 0,55-0,6 м. Этот зитек сохранился от периода эксплуатации укрепления, длившегося от середины XII до середины XIII вв. Как мы видим, ров и в это время вычищался не особенно интенсивно: к середине XIII в. поперечное сечение рва представляло собой плавную дугу, а глубина его котлована насчитывала всего 1,4 м (самая верхняя линза представлена чистым черноземом, образовавшимся и заплывшим в грунтовое углубление уже после гибели крепости).

Представленные материалы показывают, что каждому хронологическому этапу существования крепости соответствовали собственные представления о защитной роли рвов. По крайней мере, с середины XII в. мы наблюдали отчетливую картину постепенной утраты защитного значения напольного рва. Отметим, что это происходило на фоне постоянного совершенствования срубных стеновых конструкций и увеличения общей мощности вала.

Обратимся к разрезам кольцевидного рва небольшой крепости Сампсониев Остров, построенной на Средней Суле около середины XII в. и покинутой столетием позже. К сожалению, интенсивность эксплуатации этого форта была несравнимо более низкая, поэтому и достойных материалов для датировки этапов затекания рвов в процессе раскопок получено не было. Тем не менее, и здесь практически все линзы как бы в зеркально уменьшенном виде повторили картину, полученную на Снопороде. Здесь есть свои слои первоначального затекания рва и следы реконструкции стен конца XII в. Небольшое различие заключается лишь в наличии на самом дне рва слоистого глинистого уплотнения: очевидно, ров Сампсониева Острова, размещенного на низком

надпойменном останце, был заполнен (или периодически заполнялся) близко расположенными к дневной поверхности подпочвенными водами.

В целом, наши наблюдения об уменьшении оборонительной роли рвов косвенно подтверждают сложившиеся представления о растущем значении защитных стен в процессе развития древнерусской фортификации. Было бы крайне любопытно сравнить эти наблюдения с итогами раскопок иных памятников.

Ров как самостоятельное оборонительное сооружение. До сих пор мы рассматривали рвы в качестве сопутствовавшего валам элемента оборонительной системы. Крайне немногочисленны, но все же имеются, случаи самостоятельного применения рвов для создания долговременных защитных сооружений. На территории Центральной России подобный фортификационный способ иногда встречался на однослойных городищах дьяковской и мощинской культур (Краснов Ю.А., 1992, №181, с.52; там же, №185, с.52 и др.; Патрик Г.К., 1992, №77, с.33 и др.). Неоднократно использовались рвы для защиты городищ и северокавказскими аланами (Чеченов И.М., 1969, №№137, 138, 139, с.51; там же, №170, с.58 и т.д.). Известны случаи аналогичного применения рвов и в средневековой Болгарии (Понов А., 1982, с.140).

В южнорусском регионе одним из таких примеров может послужить конструктивно сложное Китаевское городище в Киеве. Судя по материалам проведенных здесь раскопок, одно из здешних мысовых селищ площадью 2 га было защищено рвом треугольного сечения, глубина которого насчитывала 4 м, а ширина - 5 м. Это поселение существовало с конца VIII - начала IX вв., а в конце X в. ранний защитный ров был засыпан в связи с возникновением новых укреплений с применением напольных стен (Мовчан Л., 1989, с.145). Как мы видели выше, приведенный пример несколько не противоречит хронологии преимущественного оборонительного значения рвов. Из этих же соображений вполне понятно применение рва и эскарпов на городище Мда в Пековской обл.: его культурные напластования датируются X-XI вв. (Раппопорт П.А., 1961, с.38-39).

Иной случай представлен посульским городищем Палянивищина близ летописного г.Желни. Здесь надпойменное поселение размерами 240 x 106 м было защищено трапециевидным в сечении рвом шириной более 4,5 м и глубиной более 2 м. Как показывает коллекция находок, культурный слой имеет слабую насыщенность (Гончаров В.К., 1956; Довженко В.И., 1957). Поселение существовало с рубежа X-XI вв., а в конце XII в. было снабжено укреплением описанного типа (Килиевич С.Р., 1965; Моргунов Ю.Ю., 1996, с.125-127).

Подобный пример создания долговременного оборонительного сооружения для Южной Руси XII в. представляется крайне архаичным: в это время артели профессионалов-градодельцев возводили крепости, соответствовавшие заранее заданным размерным стандартам и значительно более сложные по конструкции. Столь низкий уровень защищенности не соответствует и большой площади городища. Все это в свое время склонило нас к интерпретации Палянивищины как остатков

общинного укрепления-убежища, не имевшего постоянной заселенности и построенного сельскими жителями без привлечения специалистов по фортификации (*Моргунов Ю.Ю.*, 1990, с.99).

В последние годы одним из участников раскопок в литературу введено иное толкование этого памятника. Так, в отличие от оригинальных отчетных и опубликованных сведений, в новой интерпретации приведено личное свидетельство о якобы интенсивном заселении городища и наличии на нем остатков оборонительного вала. Такой взгляд может снять вопрос об уникальности этого памятника и поставить его в один ряд с крепостью-гаванью Воишем (*Кучера М.П.*, 1999, с.174).

В приведенных примерах некоторое недоумение вызывает отсутствие при рвах привычных для городищенского оборонительного комплекса валов. Это явление может быть объяснено на примере салтовских укреплений, где в последние годы удалось проследить до сих пор не уничтоженные временем, хозяйственной эксплуатацией и эрозией следы грунтовых выбросов из рвов (*Афанасьев Г.Е.*, 1987, с.103). Схожая ситуация прослеживается и на материалах росписей Засечной черты 1638 г., где нередко встречается уточнение, что при создании рва выплутая земля бросалась на "русскую" сторону (*Икситин А.В.*, 1955, с.138, 140). Действительно, беспорядочно разбросанный грунт склонен к достаточно быстрому расплыванию, и только устроенные специальным образом жесткие стеновые конструкции со временем обращались в валы.

В древности такие "безвальные" рвы могли дополнительно усиливаться и легкими наземными защитными конструкциями. К примеру, оборона окольного города известного ленковецкого городища кроме рвов осуществлялась и частоколами, помещенными на их тыльных краях. От последних на современной дневной поверхности не оставалось никаких следов (*Тимощук Б.О.*, 1982, с.68-70).

В данной работе нами были приведены некоторые наблюдения о применении защитных рвов и использовании их оборонительных свойств на различных этапах развития древнерусской фортификации. Безусловно, на качестве работы не могла не сказаться попытка изложить свое мнение о рвах в отрыве от их обычного спутника в системе укреплений - оборонительных валов. Этому защитному явлению будут посвящены последующие публикации автора.

Афанасьев Г.Е., 1987. - Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. // Археологические открытия на новостройках. - Вып.2. - М.

Боровский Я.С., Мовчан Л., 1998. - Південні (Софійські) ворота в оборонній системі киявського дитинця // Історія Русь-України (історико-археологічний збірник). - К.

Васильевский В.Г., 1908. - Византия и печенеги // Труды. - Т.1. - Спб.

Васильевский В.Г., 1909. - Записка греческого топарха // Труды. - Т.2. - Вып.2. - Спб.

Вегетий, 1940. - Флавий Вегетий Ренг. Краткое изложение военного дела // ВДИ. - №1.

Витрувий, 1936. - Марк Витрувий Поллион. Об архитектуре. - М.

Гончаров В.К., 1950. - Райковецкое городище. - К.

Гончаров В.К., 1956. - Материалы разведок на городище Палайишица // Фонды ИА НАНУ. - Коллекция №338.

Григорьев А.В., 2000. - Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула.

- Даркевич В.П., Борисевич Г.В., 1995. - Древняя столица Рязанской земли. - М.
- Довженко В.И., 1957. - Материалы раскопок городища Палинвизина // Фонды ИА НАНУ. - Коллекция №375.
- Довженко В.И., 1966. - Довженко В.И., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древнеоруське місто Воїнь. - К.
- Клісач С.Р., 1965. - Археологічні розкопки біля с.Жовниці // Археологія. - Т.ХІХ.
- Коваленко В.П., 1999. - Нові дослідження шестовицького археологічного комплексу // АЛІУ. - Ч.1. - Полтава.
- Камнина А., 1965. - Алекснада. - М.
- Краснов Ю.А., 1992. - Калужская область // АКР. - М.
- Кіза А.В., 1985. - Фортифікація // Древняя Русь: город, замок, село. Археология СССР. - М.
- Кучера М.П., 1986. - Городища // Археология Украинской ССР. - Т.3. - К.
- Кучера М.П., 1999. - Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дішем. - К.
- Лев Диакон, 1988. - История. - М.
- Мовчан Г.Г., 1989. - Китаєвський археологічний комплекс у Києві // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. - К.
- Моргунов Ю.Ю., 1990. - Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. К 100-летию Полтавского краеведческого музея. - Полтава.
- Моргунов Ю.Ю., 1996. - Древнерусские памятники поречья Сулы. - Курск.
- Наситин А.В., 1955. - Оборонительные сооружения Засечной черты XVI-XVII вв. // МИА. - №44. - М.
- Патрик Г.К., 1992. - АКР Орловская область. - М.
- Попов А., 1982. - Крепости и укрепительны сооружения в Крынсковага средневековна област. - София.
- Прокотий, 1939. - О постройках // ВДИ. - №4.
- ПСРЛ, 1. - Полное собрание русских летописей. - Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962.
- ПСРЛ, 2. - Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
- Радзивилловская летопись. - Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. - Т.1. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. - М., 1902.
- Ратноворт П.А., 1955. - Конструкции древнерусских оборонительных сооружений X-XIII вв. // КСИА АН УССР. - Вып.4.
- Ратноворт П.А., 1956. - Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. - №52. - М.-Л.
- Ратноворт П.А., 1961. - Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв. // МИА. - №105. - М.-Л.
- Ратноворт П.А., 1967. - Военное зодчество западнорусских земель // МИА. - №140. - Л.
- Русанова И.П., 1992. - Хлебные печи у славян // Археология и история юго-востока Древней Руси (материалы научной конференции). - Воронеж.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А., 1998. - Религиозное "двоеверие" на Руси в XI-XIII вв. (по материалам городищ-святилищ) // Культура славян и Руси. - М.
- Сага об Эймунде, 1978. - Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. - М.
- Стратегика императора Никифора, 1908. - Записки имп. АН по историко-филологическому отделению. - Т.VII. - СПб.
- Тимошук Б.О., 1982. - Давньоруська Буковина. - К.
- Феофан, 1980. - Хронография // Акуров Н.С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. - М.
- Феофилакт Симокатта, 1957. - История. - М.
- Филипп де Коммин, 1986. - Мемуары. - М.
- Хвольсон Д.А., 1869. - Известия о казарах, буртасах, болгарях, мальярах, славянах и Руссах... Ибн-Даста. - СПб.
- Чеченов И.М., 1969. - Древности Кабардино-Балкарии. - Налланк.
- Той С., 1955. - A history of fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700. - London.

ДОСЛІДЖЕННЯ

ТКАЧЕНКО В.В.

**КОМУНІТАРНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬНОМУ РУСІ 30-х - ПОЧАТКУ 80-х рр. XIX ст.**

Комунітаризм як ціннісно-нормативна система може виявляти себе в різних суспільних рухах і видах людської діяльності. Зрозумілий як прагнення до безпосередніх, емоційних, особистих людських зв'язків на противагу не задовольняючим людей анонімним, опосередкованим, формалізованим відносинам, він виявляється в практичній діяльності, незалежно від ступеня раціоналізації комунітарного настрою, усвідомлення комунітарного ідеалу, наявності або відсутності ідей і теорій. Вирішуючи завдання виділення комунітарного руху серед інших, схожих на нього за формами втілення, деякими рисами ідеології або за наявністю спільних учасників, необхідно мати на увазі те загальне визначення комунітаризму, що характеризує його як особливий засіб розв'язання суспільних проблем: комунітарною потрібно вважати мету зміни суспільства шляхом внутрішнього духовного переродження кожної окремої людини в умовах невеликої общини, що найчастіше сперечається на сільськогосподарську працю.

Дослідження американського комунітаризму зазвичай відштовхуються від уявлень про існування суто національної традиції, що глибоко вкорінилася в американській історії, з якої органічно виростили "утопічні" експерименти XIX-XX ст. При відсутності робіт з даної проблеми встановлення традиції, продовженням якої був вітчизняний комунітарний рух останньої чверті XIX ст., уявляється досить складним. Якщо говорити про перспективи пошуку такого коріння, то, ймовірно, історичні прецеденти потрібно шукати передусім в тих суспільних течіях, суб'єктами яких були освічені люди, наприклад, у масонських гуртках кінця XVIII ст.¹, слов'янофільстві² та, ймовірно, у феномені вітчизняних гуртків у цілому³.

Мрії про організацію "інтелектуальних" поселень на селі з'являються у вітчизняних інтелектуалів у 30-40-і рр. Однак не кожен із цих проєктів або спроб його реалізації можна вважати комунітаризм. Колонії з комунітарною метою потрібно відрізнити від ззовні дуже схожих на них поселень, основною метою учасників яких могло бути досягнення економічного успіху або, частіше, революційна пропаганда. Аналіз конкретно-історичного матеріалу говорить про те, що учасники поселень різних типів (особливо революційно-пропагандистських і власне комунітарних) не тільки ставили перед собою різні цілі, але й ідеологічно були чужі один одному, рідко перетиналися в своїй діяльності, неодмінно відчували відмінності філософських джерел своїх світоглядів, про що прямо заявляли, і навіть можна говорити про те, що різні типи колоній залучали людей різного психологічного складу. Часто буває так, що від задуму поселення не залишилося ніяких документів ідеологічного характеру. У такому випадку віднести ту або іншу колонію до певного типу можна тільки при розгляді мотивів, які привели її учасників до рішення жити разом.

З одного боку, комуна, община, колонія можуть бути лише засобом пропаганди не пов'язаних з комунітаризмом ідей - революційних або чисто економічних. З іншого боку, буває, джерела виразно дають зрозуміти, що навіть у тому випадку, коли якась община загалом ставила перед собою цілі пропаганди революційних ідей, окремі її члени могли приєднатися до неї з інших, відмінних мотивів, у тому числі й комунітарних. Як психологічний мотив, комунітаризм простежується в ідеологіях найрізноманітніших рухів і видів суспільної активності; найчастіше він - усього лише один із багатьох мотивів, залежить від них, відчуває на собі чужий вплив, іноді навіть підлеглий йому настільки, що починає виконувати незвичайні функції. Тільки у тому випадку, коли комунітарний мотив домінує, ми маємо право говорити про встановлення факту існування комунітарного поселення.

Ймовірно, комунітарними можна назвати деякі плани петрашевців організувати "фаланстери" і дійсно організовані ними побутові гуртожитки, однак складна джерельна ситуація не дає нам підстав однозначно розв'язати цю проблему⁴. У даному випадку закладені потенції і революційного, і комунітарного розвитку теми "фаланстери": якщо сам Петрашевський "вірив у силу прикладу вдалого економічного досвіду фаланстери і надавав перевагу цьому шляху над "хворобливими" і "руйнівними" революційними потрясіннями, пов'язаними із "нерозсудливою витратою сил суспільних", то петрашевець Д.Д.Ахшарумов "готовий був на повстання заради здійснення фаланстери"⁵.

Наприкінці 60-х рр. в Україні (як і в Росії) все більшої популярності набуває думка про переселення до Америки з метою організації там комуни або вступу до однієї з американських "утопічних" общин. Нижче піде мова про В.К.Гейнса (В.Фрея) - мабуть, найвідомішого з комунітаріїв-емігрантів. У 70-х рр. в общинах Фрея постійно жили ті або інші мандрівні "революціонери" з різних куточків Російської імперії.

На ґрунті ідеї переселення до Америки на початку 70-х рр. у Києві виник гурток "американців"⁶, лідером якого був В.К.Дебогорій-Мокрисвич⁷. Вважаючи фізичну працю єдиним чесним засобом заробітку, гуртківці поставили перед собою мету організації землеробської комуни. Програму гуртка можна трактувати як комунітарну: за спогадами В.К.Дебогорія-Мокрисвича, вони з товаришами мріяли про пропаганду общинного способу життя власним прикладом і словом. Через несприятливі для соціальної творчості поліцейські порядки на батьківщині "почати оновлення людства" вирішили "з організації комуни у вільній Америці"⁸. У перспективі мріяли "вплинути на Російську імперію в соціалістичному дусі і перешкодити воцарінню в ній пануванню буржуазії"⁹. Гурток делегував до Америки кілька своїх членів, з яких до континенту добралися лише троє (Г.А.Мачтет, І.Ф.Речицький-Логинов, А.Г.Романько-Романовський). Інші покинули комунітарну ідею, захопившись бакунізмом. Мачтет з товаришами прибули до Канзасу наприкінці 1872 р., однак невдовзі після приїзду сталося нещастя: Речицький ненавмисно вбив Романька, розбираючи свій пістолет. Отже, відчуті на собі общинне життя вдалося лише Мачтету, який вісім місяців проробив у комуні В.Фрея.

⁴ Див. також: М.С.Степанов, *История коммуны*, М.: Издательство "Детская литература", 1989.

Плани організації "зразкової ферми" мав і гурток так званих "сен-жебуністів", організований 1872 р. у Цюриху братами М.А. і С.А. Жебуньовими¹⁰. У другій половині 60-х рр. вони та їх брат Володимир були учасниками "Санжирівської комуні" під Харковом, про яку збереться дуже мало відомостей, але її, мабуть, можна віднести до комунітарних експериментів. В.А. Данилов писав про цю общину, що вона була організована за принципом "саджати буряки і капусту та жити у злагоді зі своєю совістю"¹¹.

"Сен-жебуністи" ставили перед собою завдання "зміни економічного ладу на батьківщині шляхом піднесення рівня народної освіти і розвитку сільського господарства"¹². Члени гуртка дійшли висновку про "можливість особливого шляху розвитку Російської імперії і вважали за необхідне шляхом розвитку інтенсивного землеробства перешкодити подальшому поширенню капіталістичних відносин"¹³. У лютому 1873 р. Жебуньови переселилися до Франції та зайнялися практичним вивченням сільського господарства. У вересні того ж року, повернувшись на батьківщину, М. Жебуньов намагався знайти землю для поселення, але йому це не вдалося. За даними С.І. Светленко, вже у листопаді гурток перейшов до революційної доктрини, а у 1874 р. "сен-жебуністи" пішли "у народ", причому легально - в основному, вчителями¹⁴.

Подібні настрої були характерні і для членів "Київської комуні", що виникла у вересні 1873 р.¹⁵ Саму "комуну" до комунітарних експериментів віднести не можна, вона була навіть не гуртком, а скоріше "явочною штаб-квартирою зі складом, що постійно змінювався"¹⁶, але її учасники будували плани організації ферми або артілі¹⁷. Однак цей настрій виявився швидкоплинним, і члени "комуні" дуже скоро перейшли на позиції бакунізму. Більшість українських поселень середини 70-х рр. - революційного, а не комунітарного характеру¹⁸.

Багато які, а можливо і більшість, із поселень "інтелігентів" кінця 60-х - початку 80-х рр. були організовані з революційно-пропагандистською метою¹⁹. Як писав В.А. Данилов, "ми пережили вже асоціації, споживчі товариства, комуні, як мету життя. Для нас це були засоби"²⁰. Однак хоча у більшості випадків ми не можемо говорити про комунітарність ідеологій революціонерів-сімдесятників, все ж таки можна констатувати наявність комунітарного мотиву. Перетин комунітарних та революційних ідей виразився у прагненні сімдесятників зблизитися з простим народом, увійшовши у "становище мускульного працівника"²¹. За словами С.В. Ковалика, у той час "при будь-якому розв'язанні практичних питань якщо і не висловлювалося, то малося на увазі, що діяльність у народі можлива тільки для осіб, які цілком зайняли становище робітника або селянина"²². Одночасно виникають і отримують своє теоретичне обґрунтування антиінтелігентські настрої, пов'язані зі сприйняттям різночинцями "покаянних" настроїв дворянства.

Певний час в історіографії дискутувалося питання про те, чи були землевольські сільські поселення дійсно революційними за духом чи "діяльність, що не виходила за межі легальності" сама по собі настільки захопила землевольців, що ніякої роботи революційного характеру вони

вже не великі²³. Цілковито можливо, що відступи від програми "Землі і волі" у планах та діяльності деяких "осілих" землевольців свідчать про наростання наприкінці 70-х рр. комунітарних настроїв, які ще більш виразно відобразилися у діяльності "чорнопередільців".

Є.Р.Ольховський, зосередивши увагу на тому, що у 80-і рр. "робота народників нерідко втрачала своє революційне напруження" і вони "делалі більше уваги звертали на організацію соціалістичних кооперативних поселень на селі", знайшов у джерелах приклади, що дають можливість для комунітарної інтерпретації деяких заяв чорнопередільців. Зокрема, він наводить слова К.Е.Мухлініна: "Проловідувати я не буду... Головна суть полягає у тому, щоб діяти на селі прикладом прогресу у соціально-економічному значенні, наприклад, шляхом організації інтелігентної землеробської общини з комуністичною організацією"²⁴. Звернув автор увагу і на те, що чорнопередільці цікавилися О.М.Енгельгардтом, направляли до нього на виучку своїх "агентів". У одному з рукописів декларовані завдання таких селищ: 1) суспільні - "шляхом поселень зібрати зайву інтелігенцію з міста до села з тим, щоб наступні покоління утворили інтелігентну сільську силу на общинних засадах"; 2) політичні - створити умови для того, щоб до того часу, поки у "недалекому майбутньому в країні відкриється стихійний рух", інтелігентні селища послужили збереженню "хороших людей, впливових серед місцевого населення"²⁵. У цій програмі "культурницькі" завдання перетинаються з революційно-пропагандистськими.

З середини 70-х рр. прагнення інтелігентів до організації землеробських общин комунітарного характеру стає помітним явищем суспільного життя. Саме у цей період комунітарний мотив в організації общин стає домінуючим. Комунітарні цілі для учасників таких поселень були самоцінні: хоча й не завжди усвідомлені, вони виходили на перший план після розчарування в інших ідеалах і теоріях, що закликали до організації общин, визначаючи поведінку учасників поселень, їх відношення до власного досвіду, плани на майбутнє.

Кількісно оцінити масштаби прагнення "сісти на землю і жити власним трудом" спробував С.Н.Кривенко. Згідно з його даними, "на Кавказі... наприкінці 60-х - на початку 70-х рр. було три абсолютно відокремлених колонії, що виникли незалежно одна від одної; знали також одну колонію у Тамбовській губернії, що потім була перенесена до Чорноморського округу; чули про подібні ж починання й плани в інших губерніях, а декілька чоловік, приблизно з такими ж цілями, їздили до Америки"²⁶. У цьому уривку можна легко ідентифікувати Американську общину - спільне поселення "боговолодей" О.К.Малікова і В.Фрея з його американськими друзями-позитивістами. Община, перенесена з Тамбовської губернії до Чорноморського округу, ймовірно, власна ватівка Кривенка, при цьому не зовсім зрозуміло, чому про його тамбовський гурток говорить також як про колонію (цю думку можна зустріти і в більш пізній літературі), хоча, судячи з його власних спогадів та нарису Слобожаніна, мова може йти лише про групу однодумців, не про общину²⁷. Що стосується трьох кавказьких колоній, то якийсь відомин про

їх існування розташовані (за винятком) на території

Д

завжди

х рр.

Байра

мастьс

Х

- це Гл

П

ніякий

посел

Криве

листки

Переб

можли

всіх "і

амери

джер

ж сам

амери

немає

С

пошир

є архі

з'ясув

общин

розно

місце

стали

комун

С

завед

У

Байра

слід

відом

І

твори

Трудо

інши:

наліч

М.М.

вибір

нігарі

їх існування можна знайти в історії С.Майкової, але про їх кількість або розташування нам нічого не відомо, як і про поселення "в інших губерніях" (за винятком Смоленської общини, що не входить територіально до об'єктів нашого дослідження).

Далі Кривенко наводить більш докладні кількісні дані, причому не завжди зрозуміло, чи враховує він общини, що виникали до середини 70-х рр. Під колонією у Харківській губернії, ймовірно, мова йде про хутір Байрачний братів Альохіних. Якщо під общиною в Чернігівській губернії мається на увазі не Трудове братство М.М.Неплюєва, то вона нам невідома.

Херсонська колонія (Кривенко чув лише про плани поселитися там) - це Глодоська община "толстовського" характеру.

Про знайдену Кривенком общину у Київській губернії ми не маємо ніяких відомостей, як і про відмічені автором чутки про намагання поселитися в Кам'янець-Подільській і Катеринославській губерніях. Кривенко детально (посилаючись на відомості з "Казанського біржового листка", автором якого був якийсь Іванович) описує Київську общину. Перебільшення в описі поселення Івановича, на наш погляд, вказує на можливість того, що це міг бути збірний образ карикатурного характеру всіх "інтелігентних" общин, про які чув або читав автор, у тому числі й американських. Кривенко не зумів критично поставитися до наведеного джерела і побачив в общині "продовження й доведення до крайнощів тієї ж самої доктрини", яку він простежує і в інших місцях, у тому числі й в американській Онеїді²⁸. У зв'язку з тим, що інших даних про цю общину немає, можна вважати факт її існування невстановленим.

Одним із найінформативніших джерел для відновлення географії поширення "інтелігентних" поселень та для аналізу їх "зовнішньої" історії є архів департаменту поліції. Саме його дані дозволили досить докладно з'ясувати особовий склад общини, час їх існування, зафіксувати візити общинників та їхніх гостей, отримати інформацію про внутрішній розпорядок в колоніях та про хід робіт, проаналізувати відносини з місцевим населенням й певні риси світогляду общинників. Дані поліції стали головним джерелом для створення біографічної бази даних учасників комунітарного руху.

Одна із найдокладніших справ про "інтелігентні" поселення була заведена у 1890 р. і складалася із шести частин²⁹.

У 4-й та 6-й частині зібрані документи про Харківську общину в Байрачному, наводяться докладні виписки з перлюстрованих листів. Однак слід зазначити, що систематичного спостереження не велося, тому відомості про її склад досить неповні.

На кінець 70-х рр. припадає початок діяльності М.М.Неплюєва - творця унікального для комунітарного руху Хрестовоздвиженського Трудового Братства на Чернігівщині. Цей досвід суттєво відрізняється від інших общин, оскільки майже єдиним комунітарієм у Братстві, яке налічувало у своїй найкращій часи понад 500 членів, був сам засновник М.М.Неплюєв, а інші його учасники - діти навколишніх селян, для яких вибір даної форми спільного проживання не був зумовлений комунітарними мотивами. На користь того, щоб зробити досвід М.М.Неплюєва

об'єктом дослідження, говорять наступні висновки, отримані з аналізу його біографії та ідеології: а) яскраво виражена спільність настрою М.М.Неплюєва напередодні організації Братства з настроєм інших інтелігентних общинників; б) близькість їхніх комунітарних ідеалів; в) запозичення багатьма інтелігентними общинниками (зокрема, криничанами) деяких ідей М.М.Неплюєва, їх зацікавленість його діяльністю, що виразилась у спробах не тільки налагодити обмін досвідом з Трудовим Братством, але й у прагненні поселитися у Воздвиженську.

Джерельна база вивчення досвіду Трудового братства представлена, головним чином, опублікованими документами, зокрема, численними працями самого Неплюєва. Крім того, збереглася його університетська особова справа³⁰, деякі документи офіційного походження³¹, окремі листи з його величезного, мабуть, втраченого на сьогодні, особистого архіву³², листування членів Братства³³, досить уривчасті спогади про нього сучасників³⁴. Значно багатші дані періодичної преси. Особливої уваги заслуговує полеміка про Трудове Братство, що вибухнула у пресі після публікації праць його вихованця І.С.Абрамова, який почав критикувати М.М.Неплюєва після свого виходу з общини. Література представлена, головним чином, дослідженнями релігійних аспектів вчення М.М.Неплюєва, а також некрологами³⁵.

Ще одне комунітарне поселення виникло у травні 1882 р. у Галяцькому повіті Полтавської губернії, на орендованому у поміщиці А.Ф.Волкової хут. Волковському розміром близько 80 десятин³⁶. Інформації про поселення надто мало, докладні відомості про нього є лише у листах З.С.Сичугова Ентельгардту³⁷ і в одному з донесень департаменту поліції, присвяченому Криничі³⁸.

На хуторі поселилася сама А.Ф.Волкова з донькою, офіційний оренддар З.С.Сичугов з дружиною й дітьми, Н.М.Коган, компаньйон Сичугова О.П.Фронштейн з дружиною Т.С.Любимовою, брат А.А.Сичугової В.Вадиковський. "Всі ці особи вели надто дивний спосіб життя: самі виконували усі як сільськогосподарські, так і домашні роботи, уникали вести листування через місцеві поштові установи, ні з ким не зближувалися й ретельно намагалися налаштувати до себе селян, задля чого, між іншим, здавали їм в оренду по 3 карбованці за десятину землю, яку самі орендували по 10 крб." У зв'язку з цим місцева поліція зробила на хуторі два обшуки, при яких знайшли лише листування общинників та "два гектографованих зошити антирелігійного змісту", що належали Н.М.Коган. При цьому "зміст листа Басенського доводив, що Галяцька сільськогосподарська община ставить собі за мету жити своєю працею, не експлуатуючи ніякої живої сили, і що в різних місцевостях існують інші такі ж общини, засновані з ініціативи Єропкина"³⁹.

Волковський хутір був лише тимчасовим притулком цієї групи людей і припинив своє існування у січні 1884 р. Фронштейн, Любимова й Коган виїхали звідти вже до грудня 1883 р., а потім уся земля зі спорудами була передана в оренду селянам, після чого роз'їхалися й інші⁴⁰. Майже всі колоністи попрямували на південь, щоб заснувати одну з найжиттєвіших і великих інтелігентних землеробських общин - Криничу.

алізу його
М.М.Неп-
дгінтних
озичення
и) деяких
разилась у
ством, але

ставлена,
сленними
ситетська
семі листи
о архіву³¹,
про нього
ивої уваги
ресі після
итикувати
ставлена,
М.М.Неп-

1882 р. у
поміщні
Інформації
е у листах
ту поліції,

ий орендар
Сичугова
Сичугової
шття; самі
кали вести
кувалися й
іж іншим,
рендували
ва обшуки,
рафованих
ьому "зміст
ка община
якої живої
засновані з

рупи полей
ова й Коган
удами була
Майже всі
киттєвіших

Ще однією колонією інтелігентів, організованою у 1882 р. у Полтавській губернії, було поселення в селі Сербанівка Пирятинського повіту. Інформацію про неї вдалося виявити тільки в поліцейських архівах⁴¹, де серед її членів називалися імена І.Арепшювича, О.І.Вторової, І.М.Клопського, М.М.Серової, Л.Скоробогатько, М.Шмінке. Община проіснувала до січня 1884 р.

Комунітарність общини доводиться тим, що серед її членів були люди, які згодом брали участь в інших комунітарних експериментах, а також тим, що, за спостереженнями поліції, "члени Пирятинської общини поводитися так само дивно, як і Гадяцької". При обшуку в общині виявили "написану олівцем, мабуть, рукою Шмінке, програму статуту самоосвітнього гуртка, організація якого проектувалася на корпоративних засадах, причому визнавалася непотрібність гімназичної освіти", рукопис І.М.Клопського "Велика корпоративна землеробська і мануфактурна колонія", "Люди майбутнього і герої міщанства" П.М.Ткачова та інш.⁴² Причини припинення діяльності общини точно не встановлені.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що вже до другої половини 80-х рр. XIX ст. в Україні не тільки досить чітко оформилися комунітарні плани перетворення суспільства без революційних потрясінь, а й було зроблено чимало спроб здійснити їх на практиці. І хоча кількість учасників "інтелігентних общин" була незначною, а термін існування цих осередків, у більшості випадків, нетривалим, слід зазначити, що їх діяльність заклала підвалини для подальшого розвитку комунітаризму як системи поглядів, що згодом більш чітко виявила свої характерні риси через представників інших вітчизняних суспільних рухів, часто зовсім не схожих за своєю метою й методами її досягнення.

¹ Некрасов С.М. Понски "истинного христианства" русским масонством XVIII в. и Л.Н.Толстой // Социально-психологические аспекты критики религиозной морали. - Л., 1976. - Вып.3. - С.80-96; Он же. Элементы социально-психологической мотивации идеологии русского масонства // Социально-психологические аспекты критики религиозной морали. - Л., 1974. - Вып.2. - С.78-87.

² Насов С.Н. Мечта об "истинной жизни" в русском славянофильстве // Славянофильство и современность. - СПб., 1994. - С.105-121; Walicki A. Personality and Society in the Ideology of Russian Slavophiles: A Study in the Sociology of Knowledge // California Slavic Studies. - 1963. - Vol.2. - P.1-20.

³ Арсеньев Н.С. Элемент "соборности" в умственной и культурной жизни. Философские и литературные кружки и собрания // Из русской культурной и творческой традиции. - Л., 1992. - С.66-109; Егоров Б.Ф. Русские кружки // Из истории русской культуры. - М., 1996. - Т.5. - С.504-517.

⁴ Лейкина-Свирицкая В.Р. Утопический социализм петрашевцев // История социалистических учений. - М., 1964. - С.432, 436; Егоров Б.Ф. Русские утопии // Из истории русской культуры. - М., 1996. - Т.5. - С.251.

⁵ Лейкина-Свирицкая В.Р. указ. соч. - С.437-438.

⁶ Дебогорий-Мокриевич В.К. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. - Париж, 1894. - Вып.1. - С.3-17; Светленко С.И. Революционно-народническое движение 70-х гг. XIX в. на Украине в воспоминаниях современников. - Днепропетровск, 1990. - С.19-56; Восько М.И. Николай Судзиловский-Руссель. Жизнь, революционная деятельность и мировоззрение. - Минск, 1976. - С.7-68.

⁷ В.К.Дебогорий-Мокриевич почав розвивати подібні ідеї після того, як у 1869 р., перебуваючи в Амерезі, завітав до Онеїди - общини "Біблійських комуністів" Нойеса. Див.: Этканд А.М. The American Connection, или Что делал Рахметов, пока не стал Шитовым // Знамя. - 1997. - №1. - С.165.

- ⁸ Ковалюк С. Ф. Революционное движение 70-х гг. и процесс 191-х. - М., 1928. - С.108.
- ⁹ Аксельрод П. Е. Пережитое и передуманное. - Берлин, 1923. - Кн.1. - С.81.
- ¹⁰ Светленко С.И. Указ. соч. - С.25-26; РДБ. - Ф.369. - К.383. - Спр.8. - Арк.7-10.
- ¹¹ ВР РДБ. - Ф.369. - К.383. - Спр.8. - Арк.8.
- ¹² Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. - М., 1929. - Т.2. - Вып.2. - С.411.
- ¹³ Светленко С.И. Указ. соч. - С.25.
- ¹⁴ Там же. - С.25, 41.
- ¹⁵ Там же. - С.38.
- ¹⁶ Там же. - С.23, 38.
- ¹⁷ Иосиф М.И. Указ. соч. - С.51.
- ¹⁸ Там же. - С.42-54.
- ¹⁹ Гинев В.Н. Народническое движение в Среднем Поволжье: 70-е гг. XIX в. - М.; Л., 1966. - С.104-143.
- ²⁰ ВР РДБ. - Ф.369. - К.383. - Спр.8. - Арк.10; Пыханов Г.В. Революционное движение 70-х гг.: Конспект // Каторга и ссылка. - 1923. - Пг., 1923. - Кн.7. - С.38.
- ²¹ Базанов В.Г. Александр Ливанов и его трактат "Что делать?" // Русская литература. - 1963. - №3. - С.137.
- ²² Ковалюк С. Ф. Движение 70-х гг. по Большому процессу // Былое. - 1906. - №11. - С.70.
- ²³ Козьмин Б.П. Из истории революционной мысли в России. - М., 1961. - С.707.
- ²⁴ Овсянко Е.Р. Сельскохозяйственные кооперативы 80-х гг. XIX в. в России и революционная пропаганда народников-чернопередельцев // Кооперация: Страницы истории. - М., 1993. - Вып.3. - С.158.
- ²⁵ Там же. - С.159.
- ²⁶ Кривенко С.Н. На распутье: (Культурные скиты и культурные одиночки). - М., 1901. - С.1.
- ²⁷ На наш взгляд, це може бути пов'язано з тим, що для Кривенка більш важливим було увалення про "інтелігентну колонію" як про духовну спільність людей, ніж як про господарську одиницю.
- ²⁸ Кривенко С.Н. Указ. соч. - С.37.
- ²⁹ ЦДА. - Ф.14. - Оп.3. - Спр.16654.
- ³⁰ ДАРФ. - Ф.102. ДП. - Оп.1901 р. - 3 діловодство. - Спр.1073; РЦДА. - Ф.468. - Оп.42. - 2 діловодство. - 1895 р. - Спр.1897; там же. - Ф.796. - Оп.189 (1908 р.). - 1 стіл. - 6 відділ. - Спр.7977; там же. - Ф.802. - Оп.16 (1908 р.). - Спр.191.
- ³¹ ВР РНБ. - Ф.253. - Спр.221; там же. - Ф.608. - Оп.1. - Спр.2497; там же. - Ф.1. - Спр.90.
- ³² Tuncski J. Z rosyjskich kontaktow Tadeusza Micimskiego. Micinski a Chrescujanski Bractwo Pracy w Wozdzwizensku: Materiały // Prace Polonistyczne. - Ser. XXXV (1979). - Lodz, 1979. - С.197-220.
- ³³ Дьяконова Е.А. Дневник Елизаветы Дьяконовой, 1886-1902. - М., 1912; Хырыкова Е. Воспоминания и некоторые сведения о Дмитрии Андреевиче Лизогубе // Звенья. - М.; Л., 1932. - Вып.1. - С.491.
- ³⁴ Абрамов И.С. Неплюевская школа: (Письмо из Глуховского уезда) // Русское богатство. - 1899. - №7 (10). - Стл.2. - С.177-194; там же. - 1900. - №3. - Стл.2. - С.1-27; Он же. В культурном сюгу: (Среди неплюевцев). - Спб., 1902; 2-е вид. - Спб., 1914; Митраки И.И. Один из вопросов русской культуры // Новое обозрение. - 1881. - №1. - С.85-102; Дьяконова Е.А. Школы и братства Н.Н.Неплюева // Русский труд. - 1898. - №47, 48; З. Николай Николаевич Неплюев // там же. - 1898. - №13 (28 марта). - С.1, 7-9; Миссова М.П. Трудовые христианские братства Н.Н.Неплюева: (Письмо к редактору) // там же. - 1898. - №3 (17 января). - С.11-12; №4 (24 января). - С.7-9; К. Неплюевичина // Образование. - 1900. - №1. - С.95-102; Лютневский А.А. К вопросу о реформе средней школы. Самобытное воспитание. - М., 1900; Он же. О школах Н.Н.Неплюева // Неделя. - 1899. - №47 (21 ноября). - С.1560-1563; Он же. Открытое письмо к учащейся молодежи. - М., 1899; Он же. Школы Н.Н.Неплюева как пример самобытного воспитания. - М., 1900; Четвериков С.И. "К лучшему будущему" Н.Н. Неплюева // Миссионерское обозрение. - 1900. - №3. - С.487-493; №4. - С.627-631; №5. - С.775-779; №6. - С.895-903; Побединский Н. Неплюевские братства в школы. Их основные тенденции, характер и значение // Вера и церковь. - 1901. - №6. - С.117-141; Фурсей А.И. Имеют ли право говорить о "неплюевщине" и "неплюевцах"? - Спб., 1902.
- ³⁵ Н.Н.Неплюев - "подвижник земли русской": Некролог. - Киев, 1912; Н.Н.Неплюев - подвижник земли русской: (Венок на могилу). - Сергиев Посад, 1908; Митраки И.И. Доброй памяти Н.Н.Неплюева. - Одесса, 1911; Экземлярский В.И. Памяти Николая Николаевича Неплюева. - Киев, 1908.

³⁶ ДАРФ. - Ф.102 ДП. - Оп.1882 р. - 3 діловодство. - Стр.751. - Арк.1 Л.

³⁷ РДАЛІ. - Ф.572. - Оп.1. - Стр.189. - Арк.60-71.

³⁸ ДАРФ. - Там же.

³⁹ Там же. - Арк.1 Л. - 1 Л зв. Відомості про існування інших общин, ініційованих В.В.Сропкіним, - результат незірної інтерпретації інформації поліцією.

⁴⁰ Там же. - Арк.1 М зв.

⁴¹ ДАРФ. - Ф.102 ДП. - Оп.1882 р. - 3 діловодство. - Стр.305.

⁴² Там же. - Арк.12 зв. - ІЗ.

ОДНОМУ З НАЙБІЛЬШИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ,
ЧЛЕНУ СПІЛКИ ХУДОЖНИКІВ РОСІЇ,
ЗАСЛУЖЕНОМУ ПРАЦІВНИКУ КУЛЬТУРИ РОСІЇ

ВАСИЛЮ ГРИГОРОВИЧУ ПУЦКО виповнилося 60 років!

Пуцко Василь Григорович народився 10 січня 1941р. в м.Глухів в сім'ї службовця. Після закінчення середньої школи працював в Глухівському бюро технічної інвентаризації. Вищу освіту здобув в Інституті живопису, скульптури та архітектури ім.І.Є.Рєпіна (Ленінград).

Вчився у відомих фахівців, професорів: Н.А.Мешерського (мова древньоруської перекладної писемності), В.Я.Протва (обрядова поезія), С.С.Бронштейна (українська архітектура), Ц.Г.Нессельштраус (мистецтво Середньовіччя) та А.В.Банк (мистецтво Візантії). Спеціалізувався по історії мистецтва Візантії.

З 1966-1968рр. працював у Ростовській філії Ярославо-Ростовського історико-архітектурного та художнього музею-заповідника науковим співробітником; створив експозицію з 8-ми залів. Деякий час працював заступником директора Московського обласного краєзнавчого музею (м.Іскра Московської області) та в Церковно-археологічному кабінеті Московської духовної академії. З 1973 р. працює в Калузькому обласному художньому музеї науковим співробітником, заступником директора з наукової роботи. Брав участь у багатьох обласних, республіканських, всесоюзних та міжнародних конференціях, конгресах, симпозиумах.

Основний спектр наукових інтересів пов'язаний з мистецькою спадщиною Візантії, Християнського Сходу, Древньої Русі, України, також Західної Європи епохи Середньовіччя, Проторенесансу та XVII – XVIIIст.

Автор більше 670 наукових та науково-популярних праць, які надруковані в закордонних та вітчизняних виданнях, зокрема у журналі "Сумська старовина".

Редколегія та Редакція "Сумської старовини"
поздоровляють свого земляка

ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА ПУЦКА

з ювілеєм, бажають міцного здоров'я,
нових відкриттів і творчих успіхів!

ВИДИ СЕЛЯНСЬКИХ ПЛАТЕЖІВ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 60-70 рр. XIX ст.

Проблема стану селянських господарств у перші десятиліття після реформи залишається актуальною і в наш час. За часи панування комуністичної ідеології ця тема часто розглядалася лише в аспекті класової боротьби. Недостатньо в сучасній історіографії проаналізовано соціально-економічне становище пореформеного села в окремих регіонах України. Хоча проблеми земельної оренди, соціально-економічного розвитку села, становище селянського господарства висвітлені в працях А.Якименка, А.Зубко, Т.Риндзюньського та інших [1]. Окремо соціальне становище селян Правобережжя досліджував Ю.Присяжнюк [2]. Діяльність і роль інституту мирових посередників з правових позицій розглядала Н.Устьянцева [3]. Однак недостатньо в сучасній історичній науці вивчено питання економічного положення колишніх поміщицьких і державних селян Київської губернії у перші пореформені роки.

Одним із важливих показників економічного становища селянства і його подальших перспектив були селянські платежі. Встановлені законом селянські платежі та повинності були різноманітні як за розмірами, так і за методами розподілу між різними платниками. Головним із цих платежів був викупний за землю, яку вони отримали. Колишні поміщицькі селяни сплачували викупні платежі, які залежали від оброку. Згідно з місцевим положенням розмір цих платежів був встановлений залежно від якості землі (4 категорії) від 1 руб. 60 коп. до 3 руб. 30 коп. з десятини. На цій підставі по уставним грамотам і початковим договорам викупні платежі колишніх поміщицьких селян у губернії склали 2 536 901 руб. 57 $\frac{1}{2}$ коп., що становило в середньому на душу по 4 руб. 57 коп., по 13 руб. 11 $\frac{1}{2}$ коп. на двір, по 2 руб. 32 $\frac{1}{2}$ коп. з десятини [4].

Публікація цих положень викликала різну реакцію у селян. Наприклад, селяни в Канівському повіті взагалі відмовились отримати волю [5], а в Київському повіті були випадки, коли, отримавши волю, селяни відмовлялись від наділів, боячись платежів і сподіваючись отримати землю без платежів. Для зменшення невдоволення селян з 1863 р. уряд ухвалив ряд указів від 2 вересня 1864 р., 28 квітня 1865 р. і 20 жовтня 1867 р., які надавали право місцевим селянським установам самостійно визначати розміри викупних платежів згідно з якістю землі.

Відповідно до цього указу, до часу закінчення терміну обов'язкового викупу, платежі з колишніх поміщицьких селян у Київській губернії були визначені в 2 185 825 руб. 17 коп. Тобто, вони були знижені на 351 076 руб. 40 $\frac{1}{4}$ коп., що складало в середньому по губернії на душу по 3 руб. 94 коп., а на двір по 10 руб. 85 коп. і з десятини по 1 руб. 55 $\frac{1}{2}$ коп. Розмір викупних платежів поступово зменшувався у напрямку від південних та південно-східних регіонів губернії. Але навіть ці зменшені платежі для певної групи селян були непосильним тягарем, бо недостатня кількість землі, різна її якість та примітивне ведення господарства не давали можливості сподіватись на отримання достатніх для селян коштів.

Колишні державні селяни до проведення викувної операції платили земельний оброк, розрахований відповідно до якості землі. Він становив 322 097 руб. 35 коп. При викупі по люстраційним актам платежі встановили в розмірі 507 697 руб. 56 коп., що на 185 600 руб. 21 коп. більше, ніж було до цього. Але селянам пояснювалось, що навіть з цим підвищенням платежів вони сплачували менше, ніж колишні поміщицькі. Вони були встановлені в такому розмірі: на душу по 4 руб. 29 коп., на двір по 9 руб. 84 коп., з десятини по 89 коп. Отже, держава, будучи найбільшим феодалом, як і поміщики, намагалась отримати з селян максимально можливі прибутки [6].

Факти свідчать, що реально в повітах селяни сплачували більше викувних платежів, ніж було встановлено, що вело до частих скарг та заворушень серед них. Порівнюючи платежі колишніх державних селян і поміщицьких, можна сказати, що поміщицькі платили більші за розміром викупи, ніж державні (за винятком Таращанського повіту, де державні селяни сплачували на 13 коп. з десятини більше). Досить рівномірний розподіл викувних платежів по повітах у державних селян вказував на неврахування якості землі чиновниками. Так, різниця в розмірах платежів у згаданих двох категоріях селян Чигиринського та Черкаського повітів пояснювалась тим, що колишні державні селяни отримали піщані землі на берегах Дніпра (тому і платежі вдвічі менші, ніж у колишніх поміщицьких). Різниця платежів між колишніми державними та поміщицькими селянами в найбільш родючих Звенигородському та Уманському повітах пояснюється впливом чиновників та поміщиків, які мали реальну можливість впливати на розміри викувних платежів.

Хоч колишні державні селяни сплачували менші за розмірами викувні платежі, ніж колишні поміщицькі, вони не мали деяких пільг, якими користувались останні. Державні селяни не могли прискорити остаточне поташення викувних платежів і відповідно отримати у власність свої наділи. Згідно з положенням про викуп колишні поміщицькі селяни мали право, окрім щорічних викувних платежів, робити спеціальні внески, які зараховувались у списку боргу за викувною позицією. В такому випадку робилась знижка в річних викувних платежах на 60 коп. з кожних внесених 10 руб. Це ж положення позбавляло колишніх державних селян такого права. Вони могли звільнитися від сплати всіх або частково щорічних викувних платежів лише сплативши у скарбницю таку суму, відсотки з якої дорівнювали б сумі платежів, від яких селяни бажали звільнитися. Таке правило дозволяло викупити наділи лише заможним селянам, але вони становили незначний відсоток у загальній масі.

Порядок обкладення викувними платежами і методи їх збирання в Київській губернії не були чітко визначені, що призводило до частих суперечок. У губернії панівною формою землеволодіння серед селян було подвірне. Згідно зі статтями 131 і 163 положення про викуп, селяни, що володіли землею подвірною, відповідали за викуп особисто, без кругової поруки. В разі накопичення недоїмок стягнення проводилось за рішенням волосного начальника та мирового посередника (ст. 132 і 134).

Сільські громади несли відповідальність за сплату викупних платежів. Тобто, порядок нарахування та стягнення недоїмок викупних платежів на практиці трансформувалася, і замість нього використовувалась кругова порука. Ситуація ускладнювалася тим, що місцева адміністрація не могла вирішити, хто повинен виділяти подвірні наділи селянам. Крім того, неясно було, до чієї компетенції відносилось питання зміни розмірів викупних платежів, коли вони не відповідали кількості землі.

У 1880 р. в губернії склався такий порядок: 1) мирові посередники мали право змінювати розміри викупних платежів залежно від наділу, 2) сільська громада мала право самостійно виділяти наділи селянам, які хотіли їх остаточно викупити. Мирові посередники не втручались у питання викупних платежів - цим займалась громада. Винятком могли бути випадки, коли сільська община сама б зверталась за допомогою до посередників. Подібний стан речей у реальному житті часто призводив до того, що община підтримувала у важливих питаннях думку багатоземельних селян, які різнили, в тому числі і незаконними шляхами намагались отримати нові землі та занижені платежі.

Наступним важливим платежем був подушний податок. Він розраховувався по кількості ревізьких душ за останнім переписом і був спрямований на загальнодержавні потреби. В губернії розмір цього податку дорівнював 1 801 432 руб. 2 коп., з яких 1 458 392 руб. 48 коп. приходився на долю колишніх поміщицьких селян, а 343 039 руб. 54 коп. на колишніх державних.

Ці платежі не були однаковими для всіх селян і залежали від якості землі. Земля в губернії поділялась на 4 категорії, відповідна градація була і в платежах. Колишні поміщицькі селяни сплачували від 1 руб. 83 коп. до 2 руб. 68 коп. з душі, а колишні державні - від 2 руб. 10 коп. до 2 руб. 95 коп. [7]. Подушний податок частково носив характер поземельного. На це вказував і той факт, що сільські общини мали право робити внутрішній розподіл платежів на свій розсуд. Саме таким чином і робили в більшості громад з подушним податком, перекладаючи його на землю. Селянські наділи в такому випадку виступали гарантією регулярної сплати не лише подушного, але й інших податків.

Особливий характер подушний податок зберігав лише у безземельних селян. Його розміри для цієї категорії залежали від громади і часто не співпадали з прибутками платника. В разі відмови членів сільської общини, що мали землю, прийняти на себе сплату подушної податі, безземельні повинні були заробляти копита і самостійно платити. Тим більше, що випадки, коли громада брала на себе сплату подушної податі безземельних, були рідким явищем. Члени сільських общин, які мали землю, свою позицію пояснювали двома причинами.

По-перше, розмір податку, який існував у той час, вважався селянами тимчасовим до нового перепису. По-друге, на час ревізії більше 20 років пройшло з останнього перепису, а з того часу багато ревізьких душ з різних причин вибуло з общин. Змінився склад родин, а подушний податок нарахувався у старих розмірах. Байдужість членів сільських общин до скрутного становища безземельних дещо прискорювала процес

дифер
подат
отрим
кільк
залеж
мало
заробі
С
подуш
від 11
подат
Одна
відзна
збір м
Д
та ліс
лісн в
15¹/₂ в
недос
селян
викор
матер
стано
152 7
5
подат
всі зр
земля
також
стано
до 3.
стано
губерн
40 24
С
земле
заміс
же чи
і скла
Всього
коп. П
селян
Утри
освіт
правс
розтр

диференціації серед селян. Особам, що мали заборгованість по сплаті податків, волосне начальство відмовляло у видачі паспортів [8]. Для отримання платежів з селян у губернії планувалось, не зменшуючи загальної кількості подушних податків, розподіляти їх між сільськими общинами в залежності від кількості та якості земельних наділів. Крім того, дозволяти малоземельним селянам видавати паспорти, коли вони ходили на заробітки, а їх наділ залишався б повною заставою в разі заборгованості.

Окремо колишні державні селяни Київської губернії сплачували подушний податок на утримання училищ. Він був встановлений указом від 11 лютого 1867 р. і становив по $7\frac{3}{4}$ коп. з душі. В порівнянні з іншими податками він складав по губернії меншу суму - 9 387 руб. 13 коп. [9]. Однак, його розподіл по ревізьким душам мав ті ж недоліки, що відзначались у вищезгаданому податку. Разом з іншими платежами цей збір міг стати непосильним для окремих незаможних селян.

Державний земельний податок селяни сплачували за зручні землі та ліси. При сплаті цього податку земля поділялась на 10 категорій, а ліси на 7. Відповідно відрізнялась і сплачувана сума за землю від 1 до $15\frac{1}{2}$ коп. з десятини, а за ліси від $\frac{1}{2}$ до $12\frac{3}{8}$ коп. з десятини. Враховуючи недостатню кількість отриманих лісів, а в деяких регіонах їх відсутність, селяни губернії не платили цей податок за ліси. Крім того, вони використовували лісові ділянки для отримання палива, будівельних матеріалів та випасу худоби, а не для отримання прибутків.

Таким чином, загальна сума виплат поземельного податку в губернії становила 201 824 руб. 7 коп., з яких колишні поміщицькі селяни вносили 152 711 руб. 22 коп., а колишні державні - 49 112 руб. 85 коп. [10].

Як і поміщики та інші землевласники, селяни сплачували земський податок на місцеві губернські потреби. Цими платежами обкладались всі зручні землі. Вони відрізнялися від попереднього податку тим, що земля поділялась по повітах на 3 категорії (добра, середня, погана), а також розміром і методом обкладання. Так, з доброї землі платежі становили від 1,12 коп. до 4,25 коп. з десятини, з середньої - від 0,7 коп. до 3,25 коп., з поганої - від 0,1 до 2,5 коп. Плата за лісові ділянки становила від 0,05 коп. до 3,25 коп. з десятини. Разом ці платежі по губернії становили 53 176 руб., з яких колишні поміщицькі селяни вносили 40 249 руб. 8 коп., а колишні державні - 12 926 руб. 92 коп. [11].

Одним з багатьох податків, які сплачували селяни та інші землевласники, був збір на утримання духівництва, який був призначений замість натуральної повинності. Між селянами він розподілявся таким же чином, як і попередній. Розмір цього платежу був більший ніж земський і складав від 0,3 коп. до 4,9 коп. з десятини землі та від 0,1 до 3,9 коп. з лісу. Всього ж на утримання духівництва селяни платили суму 63 661 руб. 89 коп. Питсма частина даної суми припадала на долю колишніх поміщицьких селян - 48 164 руб. 11 коп. Колишні державні вносили 15 497 руб. 78 коп. Утримуючи таким чином духівництво, яке відповідало в тому числі і за освіту та моральне виховання сільської громади, селяни мали моральне право скаржитись на погану поведінку священників або їх фінансові розтрати [12].

Крім вище згаданих зборів, на державні та губернські потреби селяни сплачували багаточисельні мирські податки. За рахунок цих коштів утримувалось міське управління, фінансувались окремі роботи, частина грошей йшла на губернські потреби. Різноманітний характер і невизначеність потреб, на які йшли вищезгадані кошти, на пряму був пов'язаний з діяльністю сільських та волосних посадових осіб [13]. Поведінка чиновників підтовхувала губернську адміністрацію в 1881 р. розглянути питання про упорядкування системи встановлення та збирання мирських платежів. Аналіз витрат мирських коштів дозволяє виділити їх у декілька груп.

1) Витрати на утримання волосного управління: зарплата посадовим особам, кошти на службові поїздки, утримання будинків волосних правлінь і канцелярські витрати. Селяни губернії по цих статтях витрачали 23 3749 руб. 69 $\frac{1}{2}$ коп. Привертає увагу той факт, що майже при однаковій чисельності особового складу волосних правлінь, в окремих волостях Київської губернії відзначались факти значної різниці коштів, що витрачались на їх утримання (витрати на заробітну плату посадовим особам коливались від 187 до 1 315 руб. 20 коп. по волості). Аналогічна ситуація була з утриманням волосних правлінь і канцелярськими витратами та статтями на роз'їзди посадових осіб. На перші потреби витрачалось від 155 до 550 руб., на другі - від 200 до 575 руб. Намагання чиновників збагатитись шляхом різних зловживань та махінацій особисто було частим явищем. Тому з'явилися такі статті витрат, як кошти на проїзд збірників податків до казни (Київський повіт 833 руб. 48 коп.), роз'їзні гроші для старшин, хоча земська пошта була зобов'язана їх возити безкоштовно. Ці факти свідчать про те, що розміри утримання волосного управління частіше за все встановлювались необгрунтовано і не відповідали дійсним потребам.

2) Витрати на утримання сільських управлінь: зарплата сільським посадовим особам, утримання, паливо, освітлення, канцелярські товари, ремонт приміщень сільських управ. На все це витрачалось 125 023 руб. 8 $\frac{1}{2}$ коп., тобто кожна з 1 955 громад сплачувала по 64 коп. Як правило, плата сільських старост становила 50 руб. на рік. Більше витрачали ті громади, де, крім волосного правління, існували спеціальні сільські управи з писарями, що займались окремим діловодством, обліком та канцелярськими витратами. Подібні управи були створені в більшості сільських громад Сквирського, Уманського, Чигиринського, Київського, Бердичівського, Липовецького та Таращанського повітів. Таке безпідставне розростання чиновничого апарату лягало важким тягарем на плечі селян. Тим більше, що зарплата цих бюрократів доходила в різних громадах від 87 до 253 руб.

3) Витрати на земську пошту і на службові поїздки чиновників складали по губернії в 1879 р. 200 009 руб. 51 коп. Нерівномірний характер розподілу цих витрат між різними верствами населення привів до того, що дані витрати були віднесені до місцевих потреб і відповідно сплачувались податними станами. Питома ж вага необхідних коштів на пошту та роз'їзди вносились селянами. Це призводило до того, що дані витрати були одними з найбільших для сільських общин. Окремі чиновники вважали за необхідне для наведення порядку в цьому питанні

перевести цю повинність повністю в грошові платежі і визнати їх обов'язковими для всіх, чийх інтересів вони торкалися [11].

4) Витрати на поліцію: зарплата сотським і десяцьким, утримання спеціальних розсидьних квартир, наймання приміщень для арештантів, перевезення арештантів та інше. На все це йшло в губернії 154 272 руб. 23 коп., до яких не відносились натуральні повинності [15]. Непропорційна участь представників різних станів у витратах на утримання поліції була настільки великою, що підштовхувала до обговорення даного питання.

Особливо багато претензій викликали питання кількісного складу та розмірів оплати сотських, десяцьких і стойчиків. Так, в одних і тих же повітах частина цих осіб призначалась у селян по черзі, без зарплати, а друга частина оплачувалась громадами. Це і зумовлювало різницю у витратах на поліцію. Наприклад, у Чигиринському та Бердичівському повітах при майже однаковій кількості селян (приблизно 52 тисячі душ) ними витрачалось на згадані потреби відповідно 10 565 руб. 42 коп. і 8 007 руб. [16].

Подібний стан речей приводив до частих фактів ухилення селян від згаданих повинностей, що, у свою чергу, вело до незадовільної роботи сільської поліції, незважаючи на великі витрати на її утримання.

5) Наступний податок, який сплачували селяни, йшов на ремонт шляхів. Закон поділяв цю повинність на загальну та приватну. Перша відбувалась усім населенням губернії на великих поштових шляхах, по розрахунках розпорядчого комітету. Друга - окремими селянськими громадами на земських шляхах, по своїх розрахунках.

За підрахунками розпорядчого комітету на період 1878-1881 рр. шляхова повинність всіх станів у губернії складала 63 446 руб. 18 $\frac{1}{4}$ коп. Додатково селяни Київського, Канівського, Звенигородського, Уманського та Черкаського повітів були обкладені платежами на ремонт великих доріг і платили в сумі 4 285 руб. 4 коп. Незначні, на перший погляд, витрати селян значно збільшувались при урахуванні коштів, що йшли на утримання польових доріг, які проходили по селянських землях. За період 1878-1881 рр. на ці потреби необхідно було щорічно близько 241 000 піпих і 33 000 кінних днів. Отже, реально питома вага шляхових платежів припадала також саме на селянські верстви, ускладнюючи їх тяжкий економічний стан.

6) В окремих повітах існували витрати на новобранців, хоча законом вони не передбачались. Судячи з усього, існування чи відсутність даних витрат залежала від бажання місцевих чиновників та згоди сільських громад. У Сквирському і Таращанському повітах платежі з селян на призов не збирали, що вказує на їх непотрібність. У інших же повітах дані витрати пояснювались різними причинами: необхідністю роз'їздів по призовним ділянкам посадових осіб та допомогою новобранцям. Так, на допомогу новобранцям у Звенигородському повіті виділялось 3 482 руб. 15 $\frac{1}{2}$ коп., в Уманському повіті на роз'їзди по ділянках посадових осіб - 1 558 руб. 80 коп. Непоодинокі факти свідчали про нецільове використання виділених коштів на призов [17].

7) Безпосередні місцеві потреби селян: народна освіта, медицина, церковні витрати, наймання пастухів і сторожів та непередбачені потреби склали лише $\frac{1}{6}$ частину мирських селянських витрат і $\frac{1}{41}$ частину всіх накладених на них платежів (140 965 руб. 58 коп.). У 1879 р. на утримання сільських, приходських шкіл і народних училищ було витрачено 68 829 руб. 26 $\frac{3}{4}$ коп. На оплату фельдшерів, волосних аптек та медикаментів пішло 21 987 руб. 28 коп., які селяни доплачували для більш якісного медичного обслуговування і ліквідації поборів з боку фельдшерів. Подібна доплата робилась селянами тому, що встановлені на 1878-1881 рр. губернські платежі на медицину в розмірі 54 940 руб. були недостатніми, бо утримувати аптеку за 40 руб. на рік було неможливо. Отже, селяни змушені були, крім губернського платежу на медицину, обов'язкового для всіх станів, доплачувати місцевим фельдшерам і аптекам для їх нормальної роботи.

Ремонт церков, оплата старост і молебень у 1879 р. склали 31 520 руб. $\frac{1}{2}$ коп. Крім цього, селяни сплачували 3 284 руб. 67 коп. на допомогу хворим солдатам і незаможним селянам.

Окремий збір, який сплачували селяни, припадав на обов'язкове страхування будівель, що було введено в Київській губернії в 1868 р. За указом страхування підлягали всі будівлі в повітах, що належали селянам і міщанам, які проживали в сільській місцевості. Страхування передбачало 2 варіанти: 1) нормальна оцінка майна (30 руб. для дерев'яних, 45 руб. для кам'яних будівель), 2) спеціальна оцінка, що відповідає реальній вартості. Не маючи коштів, більшість селян страхували будівлі не по спеціальній, а по нормальній оцінці, бо так вони сплачували менші податки. З 1868 по 1880 рр. 80-88% селян скористалися саме такою схемою, а 12-20% використали спеціальну оцінку при страхуванні. Але при отриманні компенсації після пожеж більшість селян могли отримати 50 коп. на 10 руб. збитків. Тобто, фактично питома кількість селян не могла розраховувати на компенсацію в разі пожеж.

Усі платежі та повинності, що виконували селяни Київської губернії в 1879 р., склали 5 780 783 руб. [18]. Селяни Київської губернії виконували чисельні натуральні повинності та платежі, які хоч і торкалися інтересів не лише селян, але головним чином лежали на плечах селянства. Нерівномірний і несправедливий розподіл платежів пояснювався місцевою адміністрацією необізнаністю селян та недосконалістю їх самоврядування. Уряд і місцеві чиновники лише відзначали окремі недоліки, але не робили конкретних кроків для полегшення економічного стану селянства, яке поступово все більше і більше ставало боржником як держави, так і поміщиків. Так, у 1880 р. в Київській губернії колишні поміщицькі селяни по викуним платежам мали недоїмок на суму 100 767 руб. 12 $\frac{1}{2}$ коп. Недоїмки ж колишніх державних селян і військових поселенців становили 73 060 руб. 45 коп. [19].

Таким чином, проблема селянських платежів вимагає більш глибокого вивчення для всебічного розуміння складних соціально-економічних процесів, що відбувались у пореформеному українському селі.

1. Якименко А.М. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УДЖ. - 1991. - №2. - С. 53-54; Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // УДЖ. - 1996. - №1. - С.3-13; Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917) // УДЖ. - 1988. - С.130-138; Рымдзонский Т.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. - М., 1983; Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1911). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. - К., 1989.
2. Прищожник Ю.И. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. - Донецьк, 1997.
3. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (1861-1863 гг.) Автореферат дис. ... канд. ист. наук. - М., 1984.
4. РНБ. - Ф.600. - Стр.735. - Арх.32.
5. Там же. - Стр.316. - Арх.5.
6. Там же. - Стр.740. - Арх.9-11.
7. Павлов А.А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. - СПб., 1882. - С.37.
8. РНБ. - Ф.600. - Стр.739. - Арх.11.
9. Там же. - Стр.749. - Арх.139.
10. Там же. - Арх.140.
11. Павлов А.А. Указ соч. - СПб., 1882. - С.39.
12. РНБ. - Ф.600. - Стр.317. - Арх.318-319.
13. Там же. - Стр.315. - Арх.14-29.
14. Павлов А.А. Указ соч. - С.40.
15. РНБ. - Ф.600. - Стр.697. - Арх.1-10.
16. Павлов А.А. Указ соч. - С.46.
17. РНБ. - Ф.600. - Стр.316. - Арх.360-363.
18. Павлов А.А. Указ соч. - С.46.
19. РНБ. - Ф.600. - Стр.783. - Арх.1.

ХРОНІКА

“КРОЛЕВЕЧЧИНА, БІЛІ ПЛЯМИ ІСТОРІЇ”

Цей збірник (Кролевець, 2002. - 48 с.) подає широку картину з історії Кролевецьчини, яка підтверджується найдавнішими знахідками, пам'ятками різних часів, що розповідають про життя, заняття, побут і культуру населення на території сучасного Кролевецького району.

В книзі подано обгрунтовані історичні дослідження науковців, що охоплюють найдавніші часи і сучасність. У статтях висвітлено рання історію самого Кролевця та ткацької справи на Кролевецьчині, заповнено “білі плями” в творчих біографіях відомих людей, пов'язаних з цією землею: М.Зерова, М.Лукаша, Г.Сірика тощо.

Основною метою даного збірника є відродження і розвиток духовної спадщини Кролевецьчини, заповнення невідомих сторінок історії краю.

Ред.

ГОНЧАРЕНКО А.В.

ПОЗИЦІЯ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ПОВСТАННЯ В БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ В ЛИПНІ-ЖОВТНІ 1875 р.

Боснійсько-герцеговинське питання протягом XIX-XX ст. неодноразово привертало до себе увагу політиків і дипломатів. Згідно з рішеннями Бердінського конгресу 1878 р. Австро-Угорщина окупувала Боснію та Герцеговину. Під час Боснійської кризи 1908-1909 рр. та першої світової війни, ці землі були ареною протистояння двох могутніх військових альянсів - Антанти та Троїстого союзу.

Особливе місце в історії Боснії та Герцеговини належить подіям на Балканах наприкінці 80-90-х рр. XX ст., пов'язаним з процесом розпаду СФРЮ. Загострення відносин між колишніми союзними республіками переросло у війну, внаслідок чого боснійсько-герцеговинська проблема опинилася в центрі уваги країн Західної Європи, США та Росії. У світлі цих подій особливу зацікавленість викликає історія повстання в Боснії та Герцеговині в 1875-1878 рр., яке викликало початок Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. та ставлення Росії до боснійсько-герцеговинських подій у липні-жовтні 1875 р.

В радянській історичній літературі, яка присвячена національно-визвольній боротьбі на Балканах у 1875-1878 рр. та зовнішній політиці Росії під час Східної кризи 1875-1878 рр., домінувала думка, що з самого початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні 1875 р. російське керівництво виступало за надання автономії обома провінціям [7, 256; 8, 14-15; 10, 95; 12, 281].

Сучасні російські історики, які досліджують зовнішню політику Російської імперії у другій половині XIX ст., стверджують, що на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р. уряд не виступав за автономію північно-західних володінь султана, оскільки в цей час Росія ще не мала чіткої програми вирішення боснійсько-герцеговинського питання [5, 178].

Такі розбіжності у поглядах на позицію Росії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р свідчать про те, що ця проблема й досі залишається недостатньо вивченою. Тому в цій статті автор, використовуючи документи Архіву зовнішньої політики Російської імперії, а також дослідження радянських та російських істориків, ставить собі за мету об'єктивно проаналізувати позицію Росії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р., охарактеризувати ставлення російського керівництва до подій у краї протягом досліджуваного періоду, висвітлити перші зовнішньополітичні кроки Росії у справі припинення заворушень боснійсько-герцеговинського населення, а також розглянути участь російського представника в діяльності консульської комісії у Герцеговині в серпні-вересні 1875 р.

Влітку 1875 р. у Боснії та Герцеговині вибухнули нові антіосманські виступи. Повстання почалось 5 липня 1875 р. у південно-східній частині Герцеговини і на початку серпня охопило майже всю її територію.

Повстанці, кількість яких досягала 10-12 тисяч чоловік, вимагали зрівняння в правах християн і мусульман, проведення реформ і надання Боснії та Герцеговині адміністративної автономії [12, 278].

У серпні-вересні до цього виступу приєдналося населення південно-західної Боснії. У жовтні в Ново-Градці був створений Головний комітет повстання, який відіграв значну роль в організації національно-визвольної боротьби в Боснії та Герцеговині [11, 95].

Отримавши повідомлення про загострення становища в Південно-Східній Європі, Росія взяла курс на мирний шлях урегулювання цієї ситуації. 12 липня 1875 р. керуючий МЗС Російської імперії барон О.Г.Жоміні в одній із перших інструкцій посольству в Стамбулі, сформулював так напрямок російської зовнішньої політики в цьому питанні: "Наш цар не бажає викликати кризу на Сході, навпаки, його величність направляє всю свою політику до загального миру в Туреччині так само, як в Європі та Азії. Але досягти такого результату - не означає надати подіям розвиватися вільно... Конкретними домовленостями запобігти розгортанню конфліктів..., перешкодити їм перерости в загальне обурення" [9, 35-36]. Але оскільки Жоміні не хотів брати на себе всю відповідальність за будь-які зовнішньополітичні рішення, він вирішив чекати повернення з відпустки в столицю канцлера Горчакова.

Крім цього, російське керівництво планувало переконати уряди великих держав у необхідності дотримуватися принципу неутручання в балканські справи. В той же час О.Г.Жоміні у своїх інструкціях послу Російської імперії у Відні Є.П.Новікову писав: "Я повинен констатувати, що канцлер (О.М.Горчаков - А.Г.), пропонуючи принцип неутручання, розраховував на те, що останній повинен був сприяти християнам, а не діяти всупереч їм". Одночасно Жоміні відзначав, що неможливо було заборонити їм шукати "спасіння в повстанні, обравши для цього сприятливий момент, діючи спільно та за добре продуманим планом. Щоб забезпечити їм успіх, достатньо було переконати їх відносно можливості інтервенції Австрії проти них у тому випадку, якщо вони здобудуть перемогу" [9, 62-63].

Щодо можливого втручання Росії у конфлікт, то необхідно підкреслити, що на випадок поразки боснійсько-герцеговинського повстання та широких османських репресій, дотримання принципу неутручання визнавалося неможливим і пропонувалося проведення адміністративної реформи, яка повинна була забезпечити місцевому населенню гідні умови існування та утримала б боснійців від повторних антитурецьких виступів [3, арк.165-166]. Позитива ж Петербурзького кабінету в разі успішного завершення повстання була сформульована бароном Жоміні так: "Його імператорська величність не має на увазі жодної виключної користі на Сході... і тримається того, що так вчинять й інші держави. Він не допустить, щоб інші країни набували переваг, які б порушили рівновагу не на користь Росії". Що стосується майбутнього державного розвитку Боснії та Герцеговини, то було відзначено, що Росія могла б долучитися до "будь-якої організації цих країн, котра забезпечила б вільний і повний розвиток кожної нації в умовах, необхідних для процвітання та загальних інтересів, застерігаючи їх у міру можливості від революційної анархії" [9, 63-64].

Слід відзначити, що Росія на початку повстання не мала чіткої програми вирішення боснійсько-герцеговинського питання. В урядових колах домінувала думка про те, що для врегулювання ситуації у Боснії та Герцеговині треба вимагати задоволення Портою хоча б деяких вимог місцевого населення. Саме в цьому російське зовнішньополітичне відомство вбачало єдиний засіб мирного припинення конфлікту. Ця позиція знайшла своє відображення в офіційній заяві уряду, яка була опублікована в "Урядовому віснику" пізніше - 17 жовтня 1875 р.

Наприкінці серпня О.М.Горчаков, перебуваючи на відпочинку в Швейцарії, у бесіді з одним австрійським дипломатом запропонував ще один варіант нормалізації становища на Балканах - надання повсталім провінціям широкої автономії на кшталт Сербії або Румунії, тобто національну автономію. Ця пропозиція викликала негативну реакцію Відня, а оскільки було прийнято рішення діяти спільно з Австро-Угорською імперією, то від ідеї Горчакова взагалі відмовилися. Офіційні ж документи свідчать про те, що російське керівництво розраховувало лише на проведення у Боснії та Герцеговині податкової, фінансової та земельної реформ [5, 178].

У Петербург надходили тривожні повідомлення консулів. Російський посланець у Дубровнику О.С.Іонін 19 серпня 1875 р. повідомляв барону Жоміні: "...нещодавні успіхи повстання (у Герцеговині - А.Г.), підтримані збройним виступом у Боснії та зростаючим хвилюванням у Сербії і навіть серед південнослов'янських народів Австро-Угорщини, надають герцеговинським подіям, що мали до цього часу місцеве значення, характер національної справи та що турецьке панування в цих провінціях остаточно не визначено" [9, 82]. Іонін, перебуваючи в епіцентрі подій, підкреслював необхідність розробки серйозних заходів для покращення становища християнського населення Боснії та Герцеговини.

З подальшим розвитком подій у північно-західних володіннях султана боснійська криза все більше загострювалася. Керівництво МЗС Росії намагалось своєчасно визначити позиції та можливі наміри інших європейських країн. Складне міжнародне становище змушувало російських дипломатів радитись у своїх діях в першу чергу з австро-угорськими та німецькими колегами. Внаслідок цього в серпні 1875 р. у Відні було створено спільний австро-російсько-німецький центр врегулювання ситуації в Боснії та Герцеговині, котрий повинен був підготувати ідентичні інструкції для послів та консулів цих країн в Османській імперії з метою дипломатичного демаршу перед Портою.

24 серпня 1875 р. відповідно з рішеннями Віденського центру до Герцеговини прибула миротворча комісія, до складу якої увійшли консули провідних європейських країн: К.Васич (Австро-Угорщина), І.С.Ястребов (Росія), Холмс (Великобританія), Ліхтенберг (Німеччина), Дозон (Франція), Дурандо (Італія).

Ідея про створення консульської комісії для розгляду скарг і вимог боснійців та герцеговинців належала російському консулу О.С.Іоніну, котрий сформулював про свою пропозицію Міністерство закордонних справ Російської імперії [6, 164].

Д
російс
редни
Стамб
повста
Г
ї голо
Порто
насле
А
самос
могли
консул
словін
комісія
що в б
С
постій
та пот
М
необх
христи
адміні
участі
прийн
У
країн
перего
у пояс
активн
з осма
Одноч
насле
Стамб
З
спеціа
був по
ставит
але за
біжен
[6, 147
Д
дипло
дві гру
колек
франц
кордо

Дипломатична місія великих держав, в якій активну роль відігравав російський представник, здійснювалася в двох напрямках: 1) посередництво послів, кожний з яких від імені своїх урядів виступив перед Стамбулом з аналогічними заявами про необхідність переговорів з повстанцями; 2) діяльність комісії з консулів шести країн.

Перша дипломатична акція не мала характеру колективного демаршу. Її головна мета полягала в тому, щоб полегшити укладання угоди між Портою та повстанцями, покласти край антитурецьким виступам населення Боснії та Герцеговини.

Але спроби султанської адміністрації довести свою спроможність самостійно припинити заворушення у своїх північно-західних володіннях могли звести на нівець усі дії послів. Іонін покладав великі сподівання на консульську комісію й напередодні прибуття дипломатів з оптимізмом сповідав Петербург, що "є надія припинити боротьбу мирними зусиллями комісарів великих держав, які перебувають у дорозі до місця повстання, що в будь-якому випадку ця комісія надасть час для перепочинку..." [9, 84].

Серед головних завдань комісії консулів було "...вивчити причини постійних хвилювань герцеговинського населення, дізнатись їх бажання та потреби" [6, 146].

Міжнародна комісія повинна була також зібрати матеріал для розробки необхідних дій, спрямованих на покращення аграрного становища християнського населення. Але комісії заборонялось втручатись у питання адміністративного управління обох провінцій, щоб не допустити будь-якої участі у внутрішніх справах Османської держави. Цей пункт було прийнято на вимогу британського представника.

У відповідності до отриманих інструкцій посланці урядів європейських країн повинні були переконати повстанців у необхідності початку переговорів із Портою. Консулам було вказано на те, що мета їх місії полягає у поясненні повстанцям, що вони не можуть розраховувати на будь-яку активну допомогу від шести країн та що в їх інтересах провести переговори з османською адміністрацією та передати останній свої скарги і вимоги. Одночасно миротворці повинні були довести до відома місцевого населення, що уряди великих держав спробують провести переговори зі Стамбулом, але без формальних зобов'язань.

Зі свого боку Османська імперія направила до Герцеговини спеціального емісара - голову Державної ради Сервер-лашу, який повинен був покласти край антитурецьким виступам. Останній досить скептично ставився до можливості врегулювання становища за допомогою консулів, але за пропозицією миротворчої комісії відправив герцеговинським біженцям у Далмацію листа з запрошенням повернутися у свої рідні місця [6, 147].

Для пошуку безпосередніх контактів з місцевим населенням дипломати прямували вглиб герцеговинської території, розділившись на дві групи, оскільки згідно з інструкціями консули не мали права виступати колективно перед повстанцями [13, 92]. Британський, російський та французький представники направилися до Невесинья, а їх колеги - у бік кордону з Далмацією.

Під час подорожі російський консул спостерігав одноманітну картину - розорені села та селища, в яких залишились тільки старі люди, все бозедатне християнське населення перебувало в рядах повстанців, а жінки та діти були змушені втекти за межі Герцеговини, "всюди сліди запеклих боїв, великі каложі крові, вбиті коні, непоховані повівечені трупи, що отруювали повітря" [1, арк.317; 6, 149].

Місцеве населення зустрівало європейських делегатів з розумінням. Російський консул постійно отримував меморандуми, в яких перераховувались скарги на свавілля бегів та зловживання султанської влади, а також подавалась вимога про створення європейської комісії з розробки проекту реформ у Боснії та Герцеговині [4, 41].

Повернувшись у Мостар, консули ще раз спробували переконати боснійців почати переговори з Сервер-пашою, але не досягли успіху. Представники повстанців заявили міжнародній комісії: "...обіцянкам турків ми більше не віримо, що стосується вашого покровительства, то ми впевнилися, що воно в очах турків не має жодного значення. Ми хочемо волі, справжньої та повної волі..." [2, арк.63; 6, 151]. Населення обох провінцій вважало за можливе почати переговори з султанським емісаром тільки за умови гарантування з боку великих держав виконання Портою їх вимог. Але консули не мали повноважень своїх урядів давати подібні обіцянки. Цей факт і вирішив те, що робота миротворчої комісії зайшла в глухий кут і завершилася безрезультатно.

За пропозицією посла Російської імперії у Стамбулі М.П.Ігнат'єва, п'ять консулів, за винятком британського, котрий відмовився брати участь у подальшій роботі комісії, через безнадійність справи, використовуючи зібраний під час подорожі матеріал, усе ж таки розпочали розробку програми, на основі якої могла бути підписана домовленість між повстанцями та Сервер-пашою. Але османський уряд, вирішивши спочатку продемонструвати марність їх зусиль, відмовився від посередництва європейських делегатів у справі припинення антитурецьких виступів населення своїх північно-західних володінь. 2 жовтня 1875 р. султан підписав іраде (указ), який було опубліковано в Боснії 8 листопада, згідно з яким у країні проголошувались реформи. Реформуванням підлягала система оподаткування: замість десятини впроваджувався податок на землю. Передбачалися зміни в системі адміністративного управління: у провінціях створювалися дорадчі органи, в яких християнські громади отримували право мати своїх представників. Фактично це були незначні поступки з боку центральної влади, розраховані на те, щоб ввести в оману європейську громадську думку.

Реформи, обіцяні Портою, не вирішували головних питань - національного та аграрного - і тому викликали негативну реакцію в Боснії та Герцеговині. Місія консулів не могла вплинути на подальший розвиток подій у цих провінціях, оскільки дипломати не мали повноважень гарантувати виконання проголошених реформ.

Таким чином, на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р. Росія досить чітко сформулювала свою позицію, яка полягала в мирному врегулюванні ситуації на Балканах. Петербурзький кабінет

у картину
годи, все
в, а жінки
заклеклих
групи, що
умінням.
х перера-
ї влади, а
розробки

намагався втрутитись у перебіг подій та переконати султанську адміністрацію почати переговори з боснійцями та провести перетворення в своїх північно-західних володіннях. Росія погодилась взяти участь у діяльності консульської комісії у Герцеговині, але її робота завершилася безрезультатно через неможливість європейськими представниками гарантувати виконання Стамбулом вимог місцевого населення. Такі дії османського керівництва призвели до загострення боснійської кризи та вказували російським і західним дипломатам на необхідність розробки нових шляхів врегулювання становища в Південно-Східній Європі.

переконати
ци успіху.
кам турків
ва, то ми
би хочемо
ння обох
емісаром
я Портою
и подібні
і зайшла в

1. Архив внешней политики Российской империи. - Ф. Главный архив. - Политотдел. - Д.2. - Л.317.
2. Там же. - Ф.Главный архив V-A. - 1875. - Д.633. - Л.63.
3. Там же. - Ф.Канцелярия. - 1875. - Д.37. - Л.165-166.
4. Герцеговинское восстание и восточный вопрос. Исторический очерк. - Спб., 1876.
5. История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза). - М., 1999.
6. Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е годы XIX в.) - М., 1971.
7. Международные отношения на Балканах. 1856-1878 гг. - М., 1986.
8. Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах. 1875-1878 гг. К столетию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. - М., 1979.
9. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах - М., 1961.
10. Попова Д.Ф. Боснийско-герцеговинское восстание и русско-турецкая война 1877-1878 гг. // Балканские исследования. - Вып.4. - Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и Балканы. - 1978. - С.95-106.
11. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875- 1878 гг. - М., 1978.
12. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII - 70-е гг. XIX в. - М., 1986.
13. Harris D. Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878. The first year. - London, 1936.

Отримано редакцією 4.06.2002 р.

питань -
ю в Боснії
розвиток
новажень

ні в літні-
а полягала
й кабінет

ІГНАТУША О.М.

СОБОРНО-ЕПИСКОПЬСЬКА ЦЕРКВА НА СУМЩИНІ В 20-30-х РОКАХ ХХ ст.

Перебіг сучасних релігійних процесів своєю бурхливістю і масштабом давно спростував догматичну тезу радянських часів про їх відмирання. Церква, навпаки, відроджується, організаційно і духовно міцніє. Зв'язок внутрішньоцерковних процесів із загальносуспільними важко не помітити.

Церква, безумовно, є тим інститутом, що тісно взаємодіє з соціальним організмом на різних його рівнях (державному, національному, культурному), і є його складовою часткою. Вона активно впливає на нього і, так само, зазнає зворотніх впливів. Будучи елементом людського буття, вона абсорбує в себе традиції і модерні зміни, панівні суспільні настрої і корпоративні інтереси, провідні та опозиційні тенденції тощо.

У таких взаємовпливах формуються самотутні моделі державно-церковних взаємин, національна релігійна специфіка, трансформується релігійна ідеологія і організаційна структура. Подібне відбувалося завжди.

Ситуація в українському православ'ї кінця ХХ-початку ХХІ ст., яка характеризується відсутністю єдності, багатоконфесійністю, і, разом з тим, активізацією національного церковного руху, інституціоналізацією українських за змістом церков, надзвичайно нагадує події перших десятиліть ХХ ст. Саме тоді розбухале революційними настроями і спрагло до національних витоків церковне середовище активізувалося в спробах виступити об'єднувачем нації, згуртувати навколо себе прихильників традиційного світогляду, протидіяти політичній заангажованості суспільства.

Представницею одного з варіантів такого об'єднання, найбільш вираженого в консерватизмі, поміркованого в реформізмі і в національній орієнтованості була Соборно-єпископська церква, про яку сьогодні в Україні ще недостатньо відомо. Беручи до уваги перспективність виживання цієї конфесії, одразу зазначимо, що залишається маловивченим її існування і діяльність в регіонах. Не є винятком у цьому відношенні і Сумщина. Церковне життя Сумщини 20-30-х рр. ХХ ст., як і сьогодні, розвивалося у руслі загальноукраїнських суспільних процесів. Поява згаданої Соборно-єпископської церкви була тісно пов'язана зі спробами церковної ієрархії нормалізувати становище в українському православ'ї, яке організаційно розколотось.

Для з'ясування вихідних позицій нагадаємо: внаслідок низки розколів Російської Православної Церкви в Україні до середини 20-х рр. виникло кілька православних конфесій, які стали на шлях української незалежності. Поліконфесійність українського православ'я утримувалась, зазнаючи певних змін, протягом 30-х рр. Найбільшою з конфесій залишалась автономна Українська Православна Церква, яка всуцерьх її статуту (1918 р.), у 1921 р. одержала від Московського Патріархату статус екзархату. Фактично це була складова частина Російської (назва "Руська" стала вживатися пізніше - Авт.) Православної Церкви (РПЦ).

У жовтні 1921 р. постала Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яка згодом відтягнула до себе 10-14% православних громад. Значна частина віруючих (близько 25% від загального числа православних) після т.зв. "обновленського розколу" організаційно об'єдналася у Всеукраїнську Спільку Релігійних Громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви, яка за статутом цієї спілки йменувалася Всеукраїнською Православною Автокефальною Синодальною Церквою.

З середини 20-х рр. позитивну динаміку продемонструвала остання з новостворених українських церков - вищезгадана Соборно-єпископська. В її офіційній назві теж було слово "автокефальна". За організаційними документами церква йменувалась так: "Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно присмтвеною (так в документі. - Авт.) ієрархією".

Феномен українських конфесій виявився не тільки в можливості їх існування за несприятливих умов атеїстичної держави, а й у притаманності їм українських національних форм за умов посилення російського націоналізму в державній політиці СРСР з кінця 20-х рр. Кожна з новостворених церков за своїми принципами побудови, зафіксованими в статутних документах, була українською за зовнішньою ознакою, самоправною, а значить - автокефальною. Реалізація ідеї автокефалії відбувалася кількома шляхами і продемонструвала різноманітність українського суспільства, і зокрема його православного середовища, за ступенем зарядженості цією ідеєю.

Найбільш радикальне крило прибічників автокефалії репрезентувала УАПЦ. Але соборна хіротонія єпископів і безкомпромісність у впровадженні української мови в богослужбову практику, до якої вдалася УАПЦ, відвернули від неї навіть частину її потенційних прихильників. Саме таке середовище і склало організаційний остов цієї церкви. Не випадково, з огляду на характер ідеології Соборно-єпископської церкви, відомий дослідник історії церкви Богдан Боцюрків називав її "канонічною альтернативою УАПЦ". Проте й до сьогодні погляд на характер цієї конфесії остаточно не визначився. Зокрема проф. Володимир Пащенко акцентує увагу на іншій альтернативі, яка дала життя Соборно-єпископській церкві, - залежності її створення і характеру від заходів державної влади².

Ідеї, що покликали до життя Соборно-єпископську церкву, на нашу думку, в основному, зводились до пошуку: 1) канонічного варіанту реформ, з якими виступила УАПЦ (ієрархію якої більшість конфесій вважали "безблагодатною"); 2) упорядкування стосунків церкви з державою (до чого, передусім, прагнули синодальці); 3) збереження традиційних основ православного віровчення (що було основою організаційної міцності РПЦ в Україні).

Реалізуючи ці ідеї, Соборно-єпископська церква проголосила про свою організаційну непідлеглість Російській церкві (тобто автокефалію), запровадження в церковному житті, зокрема в богослужбовій практиці, української мови поряд із церковнослов'янською, демократизацію системи церковного управління, яке на 2/3 мало складатися з мирян, але при збереженні керівництва духовенством.

Соборно-єпископська церква постала як організаційна цілісність в 1925 р. на Соборі єпископів в м. Лубни на Полтавщині (звідси і її назва та клеймо, отримане від конкурентів-ортодоксів - "лубенський розкол"). Її організаційна структура була порівняно невеликою, становлячи через два роки після свого утворення близько 5% від загального числа православних парафій. Але життя показало, що ця церква мала свою нішу в українському церковному середовищі. Вона продовжувала існувати й у 30-х рр.

Різні адміністративні округи України виявилися неоднаково захоплені її ідеями.

Сумщина була одним із регіонів, де названа церква мала своїх послідовників, реальний вплив у, переважно селянському, середовищі. Найбільшого поширення вона набула на Роменщині, яка межувала з Лубенським та Ніжинським адміністративними округами УСРР, де соборно-єпископський рух теж був міцним. У грудні 1927 р. вона вже налічувала 39 діючих осередків, поступаючись лише Російській церкві - 113 громад та переважаючи числом синодальні (24) й автокефальні (22) громади³.

Відомо про діяльність Охтирської єпархії, очолюваної одним із співзасновників цієї церкви - єпископом Сергієм (Лабунцовим).

Вже на Соборі єпископів у Лубнах (1925 р.) було порушене питання про хіротонію на єпископа Охтирського протоієрея м.Харкова Олексія Вербицького. З такою ініціативою виступив представник архієпископа Катеринославського Іоаннія (Соколовського). Пропозиція не зустріла принципових заперечень, але хіротонію не здійснили. Надзвичайно важливими в цьому відношенні були мотиви утримання: "Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського". Вирішено було передати справу виконавчому органу Собору, "який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження".

В цьому рішенні вбачаємо намагання Соборно-єпископської церкви дотримуватись декларованих нею принципів соборноправності, демократичності управління, врахування думки мирян і духовенства в церковному управлінні.

Серед релігійних громад, які першими перейшли в підпорядкування Собору єпископів, були громади Архангело-Михайлівської церкви м.Охтирка, Троїцької церкви с.Стара Рябіна та Отроко-Ієусової церкви с.В.Веселе Кириківського району. Всі вони вийшли з підпорядкування РПЦ. Це було свідченням очевидної необхідності реформування православ'я в Україні, в тому числі й такого, яке б враховувало природне прагнення українського народу до канонічної автокефалії.

Становлення конфесії супроводжувалося організаційною активністю її провідників, які намагалися залучити духовенство і віруючих до лав своєї церкви шляхом свідомого вибору. Показовими виглядали спроби Харківського єпархіального управління Собору православних єпископів України (якому організаційно спочатку підлягали вище перелічені громади навколо Охтирки) організувати диспути з представниками РПЦ в Михайлівській церкві м.Охтирка. Дозвіл на проведення диспуту за темою "Апология своїх учень" отримали від цивільної влади 29 квітня 1926 р. Населення задалегідь оповістили афішами:

Д
місце
конфе
Черні
орган
Д
Типо
керів
що вк
ради.
прото
собор
Д
церко
благоч
П
межал
духов
побли
течії".
С
грома
в бог
Ромен
прави
що те
перен
серед
від'ем
адап
хоча і
20-х р
С
єписк
конфе
готов
коли п
- пока
інших
відмін
конфе
прита
істан
вання
благоч
чином
вишез

Документи церковних зібрань, листування церковного керівництва з місцевими державними органами дають зрозуміти, що процес становлення конфесії на Сумщині і в суміжних з нею районах Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини відбувався згідно з принципами, проголошеними на організаційному соборі в Лубнах.

Демократизуючи церковне управління, до нього затучали мирян. Типовим ставало дотримання принципу виборності складу місцевих керівних церковних органів. Наприклад, 7 травня 1926 р. в м. Лохвиця, що входило тоді до Роменської округи, було проведено вибори благочинної ради. Її головою на трирічний термін обрали духовну особу в сані протоієрея, а членами - священника та трьох мирян, що відповідало букві соборних ухвал.

Діяльність церкви і її зростання вимагали оновлення роботи церковних органів, їх переобрання, на чому й була зосереджена увага благочинного Березівського району в 1927 р.

Постало питання про необхідність єпископального керівництва в межах Роменської округи. 30 червня 1927 р. благочинницькі збори духовенства і мирян 1-го округу на Роменщині ухвалили: "Бажано було б, щоб на Роменщині існувало єпископальне керування Соборно-єпископської течії".

Серед духовенства і церковнослужителів соборно-єпископських громад Сумщини були переконані прихильники впровадження рідної мови в богослужіння. В цьому переконують анкети "службовців культури" Роменської округи за 1929-1930 рр., в яких зазначається, що їх автори правили службу церковнослов'янською та українською мовами. Вважаємо, що таке переконання було наслідком національного походження переважної більшості представників духовенства цієї церкви та етнічним середовищем, у якому доводилося діяти пастирям. Спільність, невід'ємність національного середовища духовенства і мирян вимагала адаптації православного віровчення у відповідності до вимог часу, який хоча й ненадовго, але високо підняв прапор українського ренесансу 20-х рр. - "розстріляного відродження".

Серед актуальних проблем, які життя висувало перед Соборно-єпископською церквою, було її об'єднання з іншими православними конфесіями в Україні. Соборно-єпископці постійно декларували свою готовність до вирішення цього питання. Документи 1926-1927 рр. - часу, коли православні в Україні і Росії активізували пошук варіантів об'єднання, - показують їхнє бачення перспективи.

Для ієрархії об'єднання зводилося до приєднання до їхньої конфесії інших. Для широких верств віруючих, гірше обізнаних зі специфікою та відмінністю між православними церквами, приналежність до тієї чи іншої конфесії нерідко визначалась авторитетом свого архіпастира. Тому їм було притаманне прагнення довіритись керівництву і у вирішенні цього питання. "Шляхи і можливості для об'єднання з існуючими... угрупованнями довіряємо знайти самому Соборові єпископів", - ухвалило благочинне зібрання 1-го округу Придубчинини 17 січня 1927 р. Подібним чином висловлювалось і духовенство та миряни, які з'їхались на вищезгадані благочинні збори 1-го округу Роменщини 30 червня 1927 р.

Їх рішення вимагало від послідовників своєї церкви дотримуватись постанов останнього з'їзду, який відбувся 26-27 січня 1927 р. в Полтаві. Пікантність ситуації полягала в тому, що згаданий Полтавський з'їзд після обговорення цього важливого питання так і не прийняв відповідної ухвали. Думки ж, які лунали від його учасників (серед яких, до речі, були й представники громад Синодальної та Російської православної церков), були досить суперечливими.

Місцеві збори духовенства та мирян оголювали також численні проблеми, які лежали в площині державно-правового статусу релігійних організацій і свідчили про їх кричущі аномалії: заборону церковної освіти, політичне безправ'я духовенства, непомірний податковий прес щодо нього тощо. У зв'язку з цим порушувалися питання про відкриття підготовчих та повторних пастирських курсів, надання виборчих прав духовенству та уповноваженим релігійних громад, зниження планки податків священно- і церковнослужителів та інш.

Поширення мережі громад, які визнавали свою підпорядкованість Собору єпископів України, відбувалося за опіки державних органів. При цьому держава, яка проголосила свободу віросповідання і відокремлення церкви від держави, переслідувала суперечну декларованим принципам ціль. Вона намагалася полегшити юридичне оформлення новостворених соборно-єпископських громад, сприяти передавню в їхнє користування храмів від громад інших конфесій і тим самим поглибити розкол у православ'ї. Не будучи ініціатором створення цієї конфесії, держава вміло грала на об'єктивних суперечностях в церковному житті, маніпулювала його соціальними силами.

Прискіпливо слідкуючи за подіями в церкві і вимагаючи того самого від своїх підлеглих структур, адміністративний відділ НКВС 31 грудня 1926 р. повідомив Роменський окрадмінвідділ про запланований з'їзд Соборно-єпископської церкви в Полтаві, дозволений владою. Повідомлявся порядок денний майбутнього з'їзду і зауважувалась можливість присутності на ньому представників Роменської округи. Такі повідомлення діяли як карт-бланш, ще раз дозволяючи вже дозволене радянською конституцією, яка була тільки формальністю. Протегування держави соборно-єпископцям не свідчило про ідейне зближення радянської влади з цією конфесією. Воно здійснювалося лише тією мірою, наскільки могло сприяти ослабленню інших церковних об'єднань.

Релігійні громади Соборно-єпископської церкви на Сумщині, як і в інших регіонах України, зобов'язані були виконувати обтяжливі вимоги радянської влади щодо забезпечення свого існування. Їх священно- і церковнослужителі не користувалися ніякими пільгами в сфері громадсько-політичних та економічних прав. Держава створювала релігійним громадам усіх конфесій бюрократичні перешкоди при юридичному оформленні документації, яку необхідно було виготовити у великій кількості примірників для наглядових державних органів. Статуты громад, протоколи церковних з'їздів або зборів мали бути представлені до Міжвідомчих комісій у справах товариств і спілок у кількості п'яти примірників⁴.

Зі зміною національної політики влади (що означало згортання українізації), наростанням антицерковного державно-політичного тиску наприкінці 20-х рр. конфесійна структура соборно-єпископців вже не витримувала цілеспрямованих руйнувань.

Наприкінці 20-х рр. серед представників духовенства збільшується кількість тих, хто зрікся сану. Духovenство цієї церкви, як і інших конфесій, подає заяви до адміністративних відділів окривконкомів та повідомляє через радянську пресу про відмову від священнослужіння, про своє залишення церкви. Вже протягом 1929 - першої половини 1930 рр. Роменським окрадмінвідділом було зареєстровано 10 таких клопотань від священників і псаломщиків соборно-єпископських громад. Такі клопотання надійшли від священників с.Ярошівка та с.Харитонівка Березівського району Бориса Половецького й Миколи Постовойтова, священника с.Глинськ Степана Захаржевського, священника с.Бербениці Лохвицького району Миколи Загорулька, священника с.Перекопівка Петра Барш-Тіщенко на Роменщині, дячка с.Андріянівка Перекшівського району Григорія Гусака, псаломщика с.Н.Будаківка Петровського району Григорія Чабаліна, псаломщика с.Нова Гребля Глинського району Йосифа Нудьги, псаломщика с.Луки Лохвицького району Олександра Нечая, псаломщика с.Коломиновка Глинського району Антона Соколенка¹.

У 30-і рр. склалися більш жорсткі умови виживання для усіх конфесій. Колективізація сільського господарства і голод 1932-1933 рр., несучи соціальні катастрофи українському суспільству, відвернули увагу багатьох від церкви, поставивши на передній план особисті, життєві трагедії.

17 вересня 1933 р. настоятель Архангело-Михайлівської церкви м.Охтирка, яка залишалася під юрисдикцією Собору Єпископів України, повідомив архієпископа Сумського й Охтирського Сергія (Лабунцова) про рішення місцевих властей перетворити церкву на зсипний пункт для хліба, "що вже приводиться до виконання". Численні прохання громади і духовного керівництва з аргументацією про те, що "церква сплатила всі податки і в боргу перед державою не стоїть", не мали ніякого значення для її долі.

До середини 30-х рр. змушені були припинити діяльність й інші соборно-єпископські громади.

Репресії проти ієрархії та духовенства, що посилювалися до 1937 р., вже руйнували рештки організованого церковного життя. Того ж року припинила своє існування остання релігійна громада Соборно-єпископської церкви в Україні.

¹ *Божурка Б.* Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. - Вип. I. - К., 1992. - С.288.

² *Павченко В.О.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х рр. - К., 1994. - С.79-80.

³ ДАСО. - Ф.Р.5702. - Оп.1. - Спр.316. - Арх.1-11.

⁴ Дяк., напр.: Відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та об'явлень УСРР та СРСР з посвяченнями в[ід]віддлу культів при НКВС УСРР. - Х., 1926. - С.22, 34-35.

⁵ Підриховано за: ДАСО. - Ф.Р.5702. - Оп.1. - Спр.354. - Арх.1-95; там же. - Спр.340. - Арх.1-51.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УРСР ЩОДО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ВЛАШТУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20-х рр. ХХ ст.

Історіографія міграційного руху на теренах колишнього СРСР висвітлена в роботах таких дослідників, як Л.І. Бородин, С.В. Максимов, І.М. Кисельов, С.А. Ковальов, М.І. Плягонов, Л.Л. Рибаківський, М.М. Турганінов, Д.К. Шелестов¹. Вищеперераховані автори досліджували міграційні процеси, акцентуючи увагу на вивченні руху населення в окремих регіонах Російської Федерації та в СРСР в цілому. В радянській історіографії не було робіт, які б комплексно дослідили міграційний рух та переселенську політику уряду в окремих радянських республіках, зокрема в Україні.

Але з 90-рр. ХХ ст. міграційні процеси, що проходили на українських землях, знайшли своє віддзеркалення у виданні "Національні відносини в Україні в ХХ ст."² На сторінках журналу "Архіви України" була опублікована стаття дослідника В.В. Туркова, яка висвітлює невідомі архівні документи про переселення з України на Далекий Схід у другій половині 20-х рр. ХХ ст.³ Звичайно, що для висвітлення вищезначеної проблеми зусиль покладено недостатньо. Міграційна політика уряду радянської України ще потребує детального вивчення стосовно національних меншин в 20-30 рр.

Виходячи з вищенаведеного представлена стаття має своєю метою дослідити діяльність органів державної влади УРСР щодо переселення та влаштування єврейського населення України в 20-х рр. ХХ ст.

Діяльність українських урядових структур у цьому напрямку була пов'язана з тим, що двадцять років ХХ ст. були позначені для України початком значних соціальних перетворень, що відбулися на житті її населення розоренням дрібних власників і ремісників, збільшенням чисельності безробітних і декласованих елементів, важким становищем молоді. У цей період в Україні досить чисельною була єврейська національна меншина. Станом на 31 грудня 1925 р. вона налічувала 1 254 793 особи⁴. Це складало 52 % усіх євреїв, що мешкали на теренах СРСР. При цьому єврейське населення, як і вірмени й татари, мешкало переважно в містах і містечках⁵.

Програмою поліпшення економічних умов життя національних меншин, зокрема єврейської, передбачалося залучення їх представників до сфери матеріального виробництва як у сільському господарстві, так і в промисловості. Але вільні земельні угіддя та діючі промислові об'єкти були розташовані здебільшого на чималій відстані від територій компактного проживання єврейського населення, яке потерпало від економічних негараздів. Робоча сила була потрібна насамперед у тих регіонах, які з географічних, кліматичних чи політичних причин були малозаселеними (Середня Азія, Урал, Сибір, Далекий Схід, Північний Кавказ, південь України). У радянській тоталітарній державі вищезгадані проблеми почали вирішувати шляхом планованої міграції населення, у тому

числі євреїв. Так, проектом постанови ВУЦВК "Про переселення за межі України..." від 1925р. було передбачено "...переселення на 1925/26 рік в кількості 12 000 дворів, або 60 000 їдців"⁶. При цьому Наркомзему УРСР було доручено подати до Всесоюзного Переселенського Комітету при ЦВК СРСР план переселення по регіонах:

1. Надволжя... 1 400 дворів, або 7 000 їдців.
2. Сибір... 3 000 дворів, або 15 000 їдців.
3. Далекій Схід... 3 000 дворів, або 15 000 їдців.
4. Уральській край... 600 дворів, або 3 000 їдців.
5. Північній Кавказ... 4 000 дворів, або 20 000 їдців"⁷.

Організація переселення, у тому числі євреїв, перебувала під постійним контролем партійних органів. Простежити, як усе це відбувалося, можна, зокрема, за документами Держархіву Сумської області. Так, 25 січня 1925 р. Роменський комітет КП(б)У отримав розпорядження за підписом завідуючого відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У Попова, в якому зазначалося: "Для правильного вирішення питань, пов'язаних з переходом єврейської бідноти до землеробства, Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У висловлює прохання надіслати всі матеріали з проведеної реєстрації бажаючих перейти до землеробства..."⁸

Разом із реєстрацією бажаючих переселитися, партійні органи контролювали й місця заселення. Так, 21 березня 1925 р. на засіданні Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У було заслухано доповідь Сударського, якого відряджали до Херсонської округи у справах єврейського переселення.

Він інформував, через іншого, що туди вже прибуло 1 500 сімей єврейських переселенців, робота з переселення здійснюється на Херсонщині за допомогою закордонної благодійної організації "Агро-Джойнт"⁹.

З метою поліпшення організації переселення євреїв Центральна Комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК 28 листопада 1925 р. розіслала до окружних бюро у справах національних меншин циркулярний лист під назвою "Про порядок комплектування єврейських переселенських колективів". У ньому аналізувалася робота з переселенцями та виголошувалося на її недоліках, передусім механічному поєднанні людей в один колектив, комплектуванні колективів з осіб різного соціального стану та забезпеченості. Підкреслювалася необхідність формування колективів із сімей, що склалися не менш як із 5 осіб. Надалі ЦКНМ рекомендував місцевим органам формувати переселенські колективи з 7–20 сімей і на добровільних засадах¹⁰.

Підсумки роботи державних органів з переселення та землеоблаштування єврейського населення були узагальнені завідуючим Секретаріатом Президії ВУЦВК А. Зоріним у доповіді "Про проведену роботу з обслуговування нацменшин УСРР" у січні 1926р.¹¹ Він, зокрема, повідомив що виділена на початку 1924/25 рр. на Херсонщині земля (36 653 дес. на 2 400 сімей) майже повністю заселена. Усього на Херсонщині організовано 140 колективів, до яких входять 12 949 чоловік. Земля, виділена у Криворізькій округі (площею 7 200 десятин на 600 дворів ще не заселена повністю через роботи землеустрою, що тривають. На момент

доповіді (січень 1926 р. – В.Т.) там перебувало 277 сімей загальною кількістю 1 588 осіб. У доповіді були названі губернії, з яких прибували на південь України єврейські переселенці:

Київська губернія – 900 родин;
 Волинська губернія – 500 родин;
 Чернігівська губернія – 350 родин;
 Полтавська губернія – 500 родин¹².

А.Зорін приділив увагу й перспективам подальшого переселення євреїв. У 1926 р. ВУЦВК запланував виділити для них 50 тис. дес. землі на Криворіжжі, Херсонщині, Запоріжжі, в Мелітопольському та Маріупольському районах.

У 1926 р. кількість євреїв, що переселялися, була досить значною. Так, у звіті про діяльність ЦКНМ з 31 квітня по 1 жовтня 1926 р. йшлося про 3 628 сімей, що вже були переселені¹³.

Обмеженість площ вільних земель для переселення на півдні України спонукала Наркомзем 31 серпня 1926 р. направити до всіх окружних земельних відділів інструкції, в яких було поставлено завдання орієнтувати євреїв на переселення "не лише в межах України, а й на союзні колгфонди"¹⁴. А на засіданні Укркомзету (Комітет із землеустрою трудящих євреїв було організовано при Президії ВУЦВК 9 липня 1926 р. – В.Т.), яке відбулося 8 листопада 1926 р. під головуванням Дудкіна, було прийнято рішення "визнати мінімально необхідним переселення з України 2 000 сімей"¹⁵.

Дефіцит робочих рук у різних регіонах СРСР знайшов своє відображення в інформаційних листах, які надсилали на місця державні органи УРСР. Так, секретар Укркомзету Кантор 12 квітня 1927 р. інформував Конотопське окружне бюро, що в Барнаульській окрузі південно-західної степової частини Сибіру виділено земельні ділянки для 50 сімей євреїв-буряківників. Вони були розташовані на відстані 15-20 верст від ст. Алейнське залізниці Новосибірськ-Семипалатинськ¹⁶.

6 жовтня 1927 р. Голова ради Калініндорфського району Херсонської округи Страшун доповідав про "тяжке становище єврейських переселенців... через кепський врожай озимини та повний неврожай яриня, що викликає велику скруту в харчуванні переселенців та худоби". У зв'язку зі складною ситуацією у Херсонській окрузі Укркомзет під головуванням Шліхтера ухвалив прохання Калініндорфського РВК (районний виконавчий комітет) розпочати організацію комітетів взаємодопомог і вишукати для єврейських переселенців джерела прибутків та "звернути увагу Союзного комітету та Джайнту на тяжке становище переселенців"¹⁷.

Відсутність перспектив подальшого заселення земель півдня України стала 15 березня 1928 р. темою обговорення на засіданні Ради Народних Комісарів УРСР, де було прийняте рішення "...доручити Наркомземсправ УРСР розпочати переселення єврейської людності поза межі України" через відсутність в Україні земельного фонду, починаючи з 1928 - 1929 рр.¹⁸

розіс
інстр
Бідж
нагол
мож
зароб
матю
госпс
також
"барн
лісоз
земел
селен
1
нестр
пови
можл
У
стані
єврей
"180 с
F
завда
єврей
засіда
Зокре
162 п
чолов
не зал
Всесо
кількі
Біджа
Г
склад
земле
1928 р
особа
20 тис
надал
"Ікор"
тис. ам
з євреї
по Бір
епідем
За
структ
підпор

Спираючись на згадане рішення, Наркомземсправ 17 вересня 1928 р. розіслав усім підпорядкованим округам земельним відділам листи-інструкції, в яких інформував про умови єврейського переселення до Біро-Біджанського району Далеко-Східного краю. Зокрема, в листі наголошувалося, що головною метою вручення частини нарядів восени є можливість надання переселенцям роботи на лісозаготівлях, щоб цим заробітком забезпечити їм харчування до того часу, коли переселенець матиме можливість одержувати прибутки від майбутнього хліборобського господарства, а також зробити деякі заощадження. Укркомзет інформував також, що "зимовими приміщеннями" для переселенців будуть слугувати "бараки на лісозаготівельних ділянках... Після закінчення сезону лісозаготівель робітники матимуть можливість залишити за собою земельні ділянки в Біро-Біджані і приступити до розбудови переселенського господарства"¹⁹.

Таким чином, євреї-переселенці не лише потрапляли у досить несприятливі кліматичні та географічні умови Далекого Сходу, а й повинні були тяжкою працею на лісозаготівлях відпрацьовувати можливість одержати ділянку землі та осісти на ній.

Місцем призначення для євреїв-переселенців на Далекому Сході була станція Тихонькая Усурійського краю.²⁰ Що стосується кількості єврейських переселенців, то в 1928 р. планувалося переселити з України "180 сімей і 20 одиниць"²¹.

Разом із тим, заселення півдня України залишалося пріоритетним завданням органів державної влади УРСР. Про це свідчать підсумки єврейського переселення, що були оприлюднені 28 Серпня 1928 р. на засіданні Малої Президії ВУЦВК під головуванням Петровського. Зокрема, наголошувалося, що за 3 роки (1925 – 1928) було організовано 162 поселення, збудовано більш ніж 3 тис. будинків, переселено 35 тис. чоловік. Зважаючи на те, що вільних земельних фондів в Україні практично не залишилося, на засіданні було ухвалене рішення "звернутися до Всесоюзного Переселенського Комітету з проханням збільшити для УРСР кількість нарядів на переселення на колгоспи СРСР... а саме до Біро-Біджанського району Далекого-Східного краю"²².

Господарське охоплення вищезазначених земель відбувалося в досить складних умовах. За інформацією заступника голови комітету із землеволодіння євреїв по Далекосхідному краю Рашкеса на 1 жовтня 1928 р. у районі Тихонькая-Бирефельд Хабаровської округи мешкала 221 особа. Переселенцями було зорано 120 гектарів землі; із заготовлених ними 20 тис. пудів сіна 10 тис. загинуло від дощів та повені. Суттєву допомогу надала переселенцям північноамериканська благодійницька організація "Ікор", яка надіслала безкоштовно техніку та запасні частини на суму 30 тис. американських доларів. Як зазначав той же Раш, невиконання плану з єврейського населення було пов'язане з надто пізнім початком діяльності по Біро-Біджану, а також стихійними лихами, зокрема повенями, та епідеміями, що вражали домашню худобу²³.

Занепокоєні інформацією, що надходила з Далекого Сходу, урядові структури УРСР, насамперед Укркомзет, 22 грудня 1928 р. надіслали всім підпорядкованим місцевим комітетам листи-попередження, де майбутнім

переселенням до Біро-Біджану рекомендувалося не брати з собою родини, оскільки вони могли опинитися в дуже скрутних умовах. Повідомлялось по Укркомзет "не бере на себе ніяких зобов'язань" щодо родин переселенців²⁴.

Разом із тим, саме далекосхідний напрямок міграції єврейського населення став пріоритетним для урядових структур УРСР. Так, 10 січня 1929 р. на засіданні Укркомзету під головуванням Шпіхтера йшлося вже про 1 тис. переселенських нарядів до Біро-Біджану. В інструкції Укркомзету від 5 лютого 1929 р., надісланій до всіх місцевих органів, наголошувалося на тому, що комплектування груп переселенців слід проводити з осіб, "що не мають певних занять: найдрібніших крамарів, дрібних ремісників..., безробітних службовців, а також робітників, що не мають перспектив на перекваліфікацію та досить довго перебувають безробітними"²⁵.

Цей документ настановлює на думку, що органи державної влади планували використати певні соціальні категорії єврейського населення не лише в аграрному, а й у промисловому секторі економіки. Про це свідчить і лист, надісланий Укркомзетом 19 грудня 1929 р. до всіх окружних комісій із землевлаштування євреїв: "Для будівництва фабрики та ... лісопильного заводу на р. Тунгурка (роз'їзд Н. Усурійської залізниці) Далісісу потрібні робітники:

теплярів – 100 чол.

мулярів – 30 чол.

штукатурів – 20 чол.

кровельників – 10 чол.

...Згідно з п'ятирічним планом, Далісіс продовжує велике будівництво... робітники будуть мати можливість залишитись на постійному місці роботи"²⁶.

Аналіз літератури та архівних документів, що висвітлюють діяльність органів державної влади УРСР щодо переселення та облаштування єврейського населення в 20-ті рр. XX ст., дає можливість зробити певні висновки.

Так, документи свідчать, що переселення єврейського населення відбувалося переважно з північних, західних та східних регіонів України. Було сплановано два основні напрямки переселення: південь України та Біро-Біджан на Далекому Сході. Якщо переселення євреїв на південноукраїнські землі розпочалося в 1925 р., а завершилося в 1928 р., то міграція на Далекий Схід 1928 р. лише почала набирати силу оскільки були вичерпані можливості земельних фондів в Україні. Євреї, які оселялися на південноукраїнських землях, мали можливість працювати виключно в сільському господарстві, ті ж, що опинялися на Далекому Сході, використовувалися і в промисловому секторі (лісозаготівельні роботи, деревообробна промисловість, будівництво та ін.). Єврейське населення, що на Далекому Сході дістало можливість розпочати роботу в сільському господарстві, перебувало в дуже несприятливих умовах, пов'язаних із специфікою клімату, стихійними лихами, епідеміями. Певну допомогу євреям-мігрантам надали іноземні благодійницькі організації – "Агро-Джойнт" та "Ікор". Але вони, звичайно, не могли вирішити всіх

проблем переселенців, які в умовах радянської тоталітарної держави були лише "робочою силою" для втілення в життя народногосподарських планів, намічених вищим керівництвом СРСР та УРСР.

¹ Бородкин Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России /СССР в первой четверти XX века //Отечественная история.-1993.- № 5.- С.124-143; Киселев И.Н. Статистические источники по движению населения в СССР в 1920 - 1926 гг. //Социально-экономическое развитие советского общества. Проблемы историографии и источниковедения. - М., 1982; Ковалев С.А. Географическое изучение сельского расселения. - М., 1960; Платонов Н.И. Переселенческая политика Советского государства в СССР (1917 - июль 1941 гг.). - Томск, 1976; Рыбаковский Л.Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. - М., 1990; Турганшова Н. Потребность в миграциях сельского населения в связи с его дифференциацией в Центрально - Земледельческом, Западном, Центрально-Промышленном и Северо-Западном районах // Материалы по вопросу об избыточном труде в сельском хозяйстве СССР (Труды Государственного Колонизационного научно-исследовательского института. - Т.3). - М., 1982; Шелестов Д.К. Демография: история и современность. - М., 1983.

² Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів (Ред. кол. І.Ф. Курас, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг та ін. К., 1994.

³ Турков В.В. Невідоме архівне джерело про переселення з України на Далекий Схід у другій половині 20 - х рр. //Архіви України - 2002. -№ 1-3 - с.273-276.

⁴ До історії міжнародних процесів на Україні. Документи та матеріали //Укр. іст. журнал. - 1991. - № 1 - С. 109.

⁵ Чирно Б.В. Робота парторганізації з національними меншостями на Україні (1923 - 1930 рр.) //Укр. іст. журнал. - 1988. - № 6. - С. 69.

⁶ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник / За ред. В.Ф. Паньбурдасла. - К., 1987. Ч. 2. - С. 52.

⁷ Там само. - С. 52.

⁸ Держархів Сумської області, Ф.Р. - 5805, оп. 1, спр. 1, арк. 82.

⁹ Там само, спр. 5, арк. 368.

¹⁰ Там само, спр. 2., арк. 46 - 47.

¹¹ Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / Укл. М.І. Панчук та ін. - К., 1994. - С. 139 - 140.

¹² Там само. - С. 140.

¹³ Держархів Сумської області, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1666, арк. 26.

¹⁴ Там само, Ф.Р. - 5805, оп. 1, спр. 4, арк. 54.

¹⁵ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1666, арк. 28.

¹⁶ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1666, арк. 55.

¹⁷ Там само, Ф.Р. - 5805, оп. 1, спр. 13, арк. 40.

¹⁸ Там само, Ф.Р. - 5805, оп. 1, спр. 17, арк. 5.

¹⁹ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 26.

²⁰ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 28.

²¹ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 30.

²² Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1818, арк. 160.

²³ Там само, Ф.Р. - 5805, оп. 1, спр. 19, арк. 97а.

²⁴ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 33.

²⁵ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 53.

²⁶ Там само, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 1935, арк. 60.

ПРОБЛЕМА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х рр. У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ

Польсько-українські відносини в 20-х рр. ХХ ст. у Східній Галичині були напруженими і залишили глибокий слід в історії як українського, так і польського народів. Займаючи одне з перших місць як важлива проблема Центрально-Східної Європи українське питання було гранню внутрішньої і зовнішньої політики Другої Речіпосполитої. Крім того, воно стало складовою дискусій про національний чи багатонаціональний характер Польської держави та її унітарний чи федеративний устрій. Відповідно цією проблемою науковці почали цікавитись ще у 20-х рр., зокрема, вони звертали увагу на ставлення урядових державних структур і польських політичних угруповань до найвпливовіших українських політичних сил, їх цікавило політико-правове становище українського населення в Польщі, а також в економічній, суспільній, культурно-освітній та релігійній сферах. На сьогоднішній день маємо ряд праць, які висвітлюють різні аспекти цієї проблеми. Аналізу цих робіт присвячена дана стаття.

Дослідження процесу формування національної політики Польської держави розпочалося ще у міжвоєнний період. У зв'язку з тим, що українське питання було об'єктом гострої міжнаціональної й ідеологічної боротьби, С.Томашівський і М.Лозинський у своїх працях обґрунтували розв'язання проблеми згідно з правом українського народу на самовизначення, але недоступність та обмеженість джерельної бази, пропагандистський характер цих видань зумовили односторонність висвітлення багатьох аспектів формування національної політики Польської держави.

Радянська історіографія міжвоєнного періоду, представниками якої були В.Пічета і В.Мідаєв, тенденційно підходила до оцінки національної політики Другої Речіпосполитої, намагаючись обґрунтувати зовнішньополітичні заходи СРСР щодо західноукраїнських земель¹.

У післявоєнний період у радянській історіографії внаслідок ідеологічного тиску предмет дослідження обмежувався темою співпраці ліворадикальних рухів обох національностей, еволюції національної політики польських комуністів та процесом розвитку боротьби українців за соціальне і національне визволення. Цій проблематиці присвячені праці М.Кравця, В.Курила, І.Яжборовської, Л.Корнійчука, М.Герасименка і Б.Дудикевича².

Загальний стан політики Польщі стосовно українського населення і окремі аспекти впливу політичних партій на формування урядової політики щодо української меншини проаналізовано у фундаментальних працях Ю.Сливки і С.Макарчука³. Питання про становище української меншини у міжвоєнній Польщі знайшло відображення на сторінках емігрантських видань, що були опубліковані на заході. Щоправда, історіографія української діаспори (представники - С.Ярославин, С.Рілецький, М.Сівіцький,

Д.Донцов, С.Шевчук), розвиваючись в умовах гострої ідеологічної боротьби та зважаючи на недостатню джерельну базу, наголошувала переважно на антиукраїнській спрямованості політики Другої Речіпосполитої і не заглиблювалась у вивчення позицій окремих політичних сил⁵.

Пожвавлення інтересу до питання розвитку українсько-польських відносин у Східній Галичині пов'язане з відновленням незалежності України. Наукове розроблення цих проблем українські історики розпочали на початку 1990-х рр., коли з'явилися умови для заповнення прогалів у вітчизняній історіографії і всебічного розгляду питань польсько-українських відносин. Це стосується об'єктивної оцінки політики польських урядів щодо українського населення, поданої в роботах М.Кугутяка, Л.Запкільняка, З.Баран, В.Кондратюка, В.Ярового, М.Геника, М.Литвина, Ю.Макара, С.Макарчука, О.Красівського, В.Перевезія, В.Сергійчука, Я.Грицака, В.Комара та інших⁶.

Як бачимо, українська історіографія 1990-х рр. характеризується появою нових праць, присвячених українсько-польській війні та її наслідкам для Східної Галичини, встановленню українсько-польського кордону і національній політиці Польщі щодо українського населення у міжвоєнний період.

У польській історіографії політика Другої Речіпосполитої щодо Східної Галичини відображена стисло і фрагментарно в низці праць. Перші спроби аналізу польськими науковцями політики Польщі щодо української меншини відносяться ще до міжвоєнного періоду. Одним з важливих осередків, яким досліджувались питання даної проблеми був Інститут досліджень національних питань, створений у 1921 р. у Варшаві. Працівники Інституту видавали журнал "Національні питання" (*Sprawy Narodowościowe*), в якому друкували свої статті А.Аланд, А.Крисінський, М.Фелінський, Л.Василевський⁷. Вони акцентували увагу на необхідності приналежності української меншини до Польської держави, обґрунтовуючи цю думку та наводячи конкретні статистичні дані щодо чисельності українського населення у так званих південно-східних воєводствах Другої Речіпосполитої. Працям названих авторів притаманна зайва емоційність та описовість. Публікації 1920-1930-х рр. щодо питання розвитку українсько-польських стосунків у Східній Галичині відобразили цю проблему тільки на рівні її постановки. Українське питання у польській історіографії 20-30-х рр. розглядалося в літературі, присвяченій українсько-польській війні та становленню східних кордонів Другої Речіпосполитої. Авторами цих праць були переважно державні та політичні діячі: Р.Дмовський, С.Грабський, Т.Голувко, С.Козицький, Л.Василевський, С.Ромер та інші. У своїх роботах ці автори, головним чином, висвітлювали проблеми відбудови Польської держави, обґрунтовували ведення військових дій на сході та розглядали Східну Галичину як інтегральну частину Польщі. Боротьбу українського населення цієї території вони розцінювали як замах на цілісність відродженої Другої Речіпосполитої⁸.

Незважаючи на політичну ситуацію в Польщі, яка склалась після 1945 р., польські історики продовжували досліджувати дану проблему. У

загальних роботах знаходимо фрагментарні розробки, в яких прослідковується антиукраїнська спрямованість⁹. Проблеми союзу Пілеудський-Петпора, використовуючи широку джерельну базу, присвятили свої роботи А.Деруга, С.Левандовський, Г.Яблонський¹⁰.

У 70-80-х рр. поживається інтерес до вивчення питань українсько-польських взаємин. Вчені-історики детально опрацьовують питання польської політики щодо української меншини. Характеристиці української проблеми в Другій Речіпосполитій присвячено монографії Р.Тожецького та М.Папезинської-Турек¹¹. Слід відзначити роботи А.Хойновського, в яких автор розглядає проблеми національної політики польських урядів стосовно національних меншин взагалі і української зокрема¹².

У польській історіографії широко висвітлено формування східної політики на етапі становлення Другої Речіпосполитої. Цій проблемі присвячено роботи А.Гарліцького, А.Айненкеля, С.Томашевського, А.Чубинського¹³. Ставлення польських політичних партій до питання Східної Галичини у 1919-1922 рр. висвітлював А.Партиха¹⁴. Проблему боротьби за вирішення питання приналежності Східної Галичини на міжнародній арені розробляли С.Закс та Ю.Кукулка. У своїх роботах вони досліджували дипломатичну діяльність польського уряду стосовно визначення східних кордонів, розглядаючи Східну Галичину як складову частину Польської держави¹⁵.

Розроблення питань польсько-українських стосунків польськими дослідниками значно активізувалося в Польщі після 1989 р., коли виникли сприятливі умови для дослідження. Внаслідок повалення комуністичного режиму та завдяки зусиллям відомих істориків з'явилася низка праць, присвячених даній проблемі. Варто підкреслити, що період 1918-1921 рр. займає окреме місце в польській історіографії. Польські історики особливо акцентують увагу на одній із найбільш важких проблем, яка існувала в Другій Речіпосполитій - боротьбі за Львів і Східну Галичину. Цій темі присвятили свої роботи М.Козловський, М.Клімецький, М.Вжосек і А.Чубинський. Доцільно зауважити, що ці дослідники тенденційно підійшли до висвітлення ходу та наслідків українсько-польської війни 1918-1919 рр. Щоправда, вирізняється виваженістю оцінка політичних подій, пов'язаних з українсько-польською війною, зроблена польським дослідником Л.Мрочкою¹⁶.

Важливі факти про польсько-українські стосунки можна почерпнути з роботи П.Журавського вель Грасвського, зокрема, про постановку представниками польської делегації проблеми приналежності Східної Галичини та боротьбу за позитивне її вирішення для Польщі на Паризькій мирній конференції, що була проведена в 1919 р.¹⁷.

Певною мірою розвиток польської історіографії українсько-польських взаємин у Східній Галичині стимулювали науково-практичні конференції. Зокрема, можна відзначити конференцію, проведену в Торуні в 1995 р., на якій розглядалися проблеми політики Другої Речіпосполитої. Зокрема, досить важливим питанням, пал яким працюють польські історики, є союз Пілеудський-Петпора. Різні аспекти цього союзу знаходимо у збірнику матеріалів конференції, який вийшов під редакцією З.Карпуся, В.Резнера та Е.Вішки¹⁸. У цьому збірнику є статті, які дають можливість краще зрозуміти позицію Ю.Пілеудського в українському питанні¹⁹.

Особливу увагу польські дослідники приділяли проблемі ставлення польських політичних угруповань до українського питання. Вагомий внесок у його вивчення зробили В. Міх, Є. Коко, Я. Яхимек²⁰. Зокрема, В. Міх розглядав концесії розв'язання проблеми національних меншин польськими консерваторами, а Є. Коко приділив багато уваги діяльності представників польської соціалістичної партії у вирішенні українського питання.

Для глибокого розуміння польсько-українських стосунків польськими вченими Г. Батовським, С. Стенпесем, М. Іваницьким, М. Сириком, Л. Капрацькою та іншими були дослідженні проблеми культури, освіти та релігії²¹. Слід зазначити, що польські історики почали розглядати ті аспекти українського питання, на які до 1990-х рр. було накладено табу. Причому позитивною характеристикою робіт деяких польських дослідників є те, що вони детально розкривають окремі події з історії українсько-польського співжиття в Східній Галичині.

Українська історіографія 1920-1990-х рр. характеризується низкою праць, присвячених українсько- та радянсько-польській війнам та їх наслідкам для Східної Галичини, встановленню українсько-польського кордону, національній політиці Польщі щодо українського населення у міжвоєнний період. Аналіз монографій, дисертаційних досліджень і окремих публікацій показує, що воєнні, дипломатичні, політичні аспекти проблеми історії українсько-польських взаємин висвітлювалися в працях українських дослідників відповідно до вимог часу. Довоєнній історіографії притаманним було висвітлення антиукраїнської спрямованості політики Польщі. Повоєнна історіографія обмежувалася дослідженням питання сироб визволення з-під польського гноблення. Роботи 90-х рр. вирізняються поміркованою оцінкою подій 1920-х рр. у Східній Галичині.

Українсько-польські взаємини 1920-х рр. достатньо досліджені польськими істориками. Починаючи з міжвоєнного періоду і до сьогоднішнього дня ця проблематику комплексно вивчено, але варто було б акцентувати увагу на детальнішому вивченні польсько-українських взаємин у Східній Галичині.

²⁰ *Лотинський М.* Галичина на мировій конференції в Парижі. - Камінець, 1919. - С.21-25; *Tomaszewski S.* Dzieśięć lat kwestji ukraińskiej w Polsce // *Sprawy NarodowoŚciowe*. - R.III. - 1929. - S.562-575.

²¹ *Пичета В.* Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. - М., 1939. - С.27-33; *Минаев В.* Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши. - М., 1939. - С.51-63, 115-159.

²² *Курило В., Кравець М.* Єдність українських і польських трудящих у революційній боротьбі (1924-1926 рр.) // *Український історичний журнал*. - К., 1975. - №1. - С.23-27; *Корнійчук Л.* Становище трудового селянства Західних областей України під владою панської Польщі (1920-1939). - К., 1957. - С.39-57; *Яжборовская И.* Идейное развитие польского революционного рабочего движения (заним 19 - первая четверть 20 в.). - М., 1973. - С.17-25; *Герасименко Л., Дудисевич Б.* Борьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною (1921-1939). - К., 1960. - С.35-41; *Васюта І.* Соціально-економічні відносини на селі Західної України до воз'єднання (1918-1939). - Л., 1978. - С.49-57.

²³ *Сліма Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). - К., 1995. - С.59-117; *Магарчук С.* Этпосоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Л., 1983. - С.115-128.

³ *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918-1923 роках. - Філадельфія, 1956. - С.16-39, 110-168; *Шевчук С.* Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі (1918-1939). - Торонто, 1965. - С.126-128.; *Килич З.* З таємних документів польської окупації Західної України. - Торонто, 1983. - С.15-29; *Документи українського мучеництва під Польщею.* - Відень, 1921. - С.7.

⁴ *Кудатяк М.* Галичина: сторінки історії. - Івано-Франківськ, 1993. - С.165-183; *Знаківський П., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. - Львів, 2002. - С.450-468; *Баран З.* Українське питання у політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918-1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип.29. - Львів, 1993. - С.62-67; *Гуцук Т.* Україна: перша пол. XX ст. Нарис політичної історії. - К., 1993. - С.54-69; *Кондратюк В., Зайцев О.* Україна в 20-30 рр. Суспільно-політичне життя XX ст. - Львів, 1993. - С.29-47; *Яросий В.* Історія західних та південних слов'ян у XX ст. - К., 1996. - С.65-80; *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - К., 1998. - С.5-16, 112-126; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. - Львів, 1998. - С.16-76, 125-239; *Макаруч Ю.* Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжн. наук.-прак. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віна. - Чернівець, 2000. - С.164-171; *Макаруч С.* Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині XX ст. // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І.Крупельницької. - Львів, 1998. - С.132-144; *Сергейчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. - К., 2000. - С.26-49; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Навчальний посібник. 2-вид. - К., 2000. - С.188-194; *Капар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919-1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. - Івано-Франківськ, 2001. - №5-6. - С.290-291, 294.

⁵ *Aland A.* Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności trzech województw południowo-wschodnich // Sprawy Narodowościowe. - R.XIII. - 1939. - №1-2. - S.431-449; *Krysiński A.* Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce // Sprawy Narodowościowe. - R.IX. - 1935. - №6. - S.651-707; *Feliński M.* Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. - Warszawa, 1931. - S.11-37; *Wasilewski L.* W sprawie stosunków narodowościowych na Kresach Wschodnich // Sprawy Narodowościowe. - R.I. - 1927. - №5. - S.503-508.

⁶ *Dmowski R.* Polityka Polski i odbudowanie państwa. - Warszawa, 1926. - S.11-16; *Grabski S.* Z zagadnień polityki narodowo-państwowej. - Warszawa, 1925. - S.28-36, 52-53, 88-13; *Holówka T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. - Warszawa, 1922. - S.23-35; *Kozicki S.* Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. - Warszawa, 1921. - S.15-17; *Giertych J.* O program polityki kresowej. - Warszawa, 1932. - S.6-17; *Łos S.* O konstruktywnej polityce na Rusi Czerwonej. - Warszawa, 1932. - S.14-21; *Piatkowski K.* Rozwój stosunków narodowościowych i wyznaniowych Małopolski Wschodniej. - Lwów, 1936. - S.11-15; *Srokowski K.* Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. - Warszawa, 1924. - S.9-4; *Romer E.* Pamiętnik paryski 1918-1919. Do druku przygotował A.Garlicki, R.Swiętek. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1989. - S.118-129, 344-367, 400-409.

⁷ *Pabóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski 1864-1945. - London, 1956. - T.II. - Cz.I. - S.39-47; *Historia Polski 1918-1926.* - Warszawa, 1969. - T.IV. - Cz.1(1918-1921). - S.114-119; *Bussko J.* Historia Polski 1864-1948. - Warszawa, 1983. - S.119-127.

⁸ *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919). - Warszawa, 1969. - S.45-63; *Lewandowski J.* Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI.1918 - IV.1920). - Warszawa, 1962. - S.39-41; *Jabłoński H.* Z dziejów sojuszu Piłsudski-Peilura (Początki konfliktu zbrojnego, XI.1918-III.1919 r.) // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. - 1961. - №5. - S.77-84.

⁹ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. - Kraków, 1989. - S.8-33; *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. - Kraków, 1979. - S.11-119.

¹⁰ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. - S.23-35; *Chojnowski A.* Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921-1926 // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1976. - №4. - S.593-614.

¹¹ *Czubiński A.* Problem odszaru i granic odrodzonego Państwa Polskiego w latach 1918-1922 // Problem odszaru i granic odrodzonego Państwa Polskiego (1918-1990). - Poznań, 1992. - S.49-70; *Garlicki A.* Polityka wschodnia obozu belwederskiego // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1978. - №3. - S.459-462; *Tomaszewski J.* Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku // Między Polska etniczną a historyczną. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk,

Łódź, 1988. - S.97-117.

¹⁴ Partyka A. Polskie koncepcje autonomii Galicji Wschodniej w latach 1919-1922 // *Studia Historyczne*. - Kraków, 1976. - №4. - S.563-575.

¹⁵ Zaks Z. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921-1923) // *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*. - Warszawa, 1971. - T.8. - S.3-36.

¹⁶ Kosłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicja Wschodnia 1918-1919. - Kraków, 1990. - S.11-47; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. - Warszawa, 1994. - S.67-93; Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicja Wschodnia 1918-1919. - Warszawa, 2000. - S.6-111; Wrzosek M. Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921. - Warszawa, 1992. - S.39-43; Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918-1921. - Opole, 1993. - S.23-47; Abramczak L. Spór o Galicję Wschodnią. 1914-1923. - Kraków, 1998. - S.14-29.

¹⁷ Jurawski J. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. - Warszawa, 1995. - S.29-45.

¹⁸ Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa // Red. naukowa Z. Karpus, W. Reznar, E. Wiśzka. - Toruń, 1997; Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa. - Toruń, 1995.

¹⁹ Suleja W. Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina... - S.35-46; Waszkiewicz Z. Józef Piłsudski a problem ukraiński // Polska i Ukraina... - S.191-215; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraiński negocjacje 1918-1921 // Polska i Ukraina... - S.43-79.

²⁰ Jachymek J. Mniejszości narodowe w myśli politycznej ruchu ludowego // *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku* (Pod red. Jachymka J.). - Lublin, 1992. - S.100-121; Koko E. Polska Partia Socjalistyczna wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1939 (ze szczególnym uwzględnieniem okresu kształtowania się zasadniczych koncepcji do 1925 r.) // Polska - Polacy - mniejszości narodowe. Polska myśl polityczna XIX-XX wieku. - T.VIII. - Wrocław, 1992. - S.343-356; Michałowski S. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiej partii socjalistycznej // *Mniejszości narodowe w polskiej myśli...* - S.122-131; Mich W. Obcy w Polskim domu. Nationalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939. - Lublin, 1994. - S.15-39; Wejdyło W. Kwestia ukraińska w myśli politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Druhej Rzeczypospolitej // Polska i Ukraina... - S.359-370; Nowak M. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej w kontekście decyzji Rady Ambasadorów z 15 marca 1923 roku o uznaniu wschodniej granicy polskiej // *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody. Zbiór studiów pod red. Stegniera T.* - Gdańsk, 1997. - S.114-134; Pawłowski B. Mniejszości narodowe w myśli politycznej chrześcijańskiej demokracji // *Mniejszości narodowe w polskiej myśli...* - S.59-82.

²¹ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²² Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²³ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²⁴ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²⁵ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²⁶ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

²⁷ Stępień S. Życie kulturalne a proces konsolidacji narodowej Ukraińców w Druhej Rzeczypospolitej // *Fraza*. - 1994. - №7. - S.84-95; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. - Siedlce, 1995. - S.32-77; Szwyrk M. Ukraińcy w Polsce. 1918-1939. Oświata i szkolnictwo. - Wrocław, 1996. - S.12-79; Traciniak Z. Oświata a procesy asymilacyjne wśród mniejszości ukraińskiej. - Kraków, 2000. - S.25-39; Kąpczka L. Pluralizm kulturowy i etniczny o odrębność regionalną Kresów południowo-wschodnich w latach 1918-1939. - Kraków, 2000. - S.29-31; Papierzyńska-Turak M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. - Warszawa, 1989. - S.9-43; Stępień S. Życie religijne w społeczności ukraińskiej w Druhej Rzeczypospolitej // Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym (Pod red. Stegniera S.). - Przemysł, 1990. - T.1. - S.207-227.

ВЛАСЕНКО В.М.

З ЧУЖОГО БЕРЕГА (УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ І СУМЩИНА)

У минулому році українська, чеська і німецька громадськість відзначали славетний ювілей: 80 років з дня заснування Українського вільного університету (УВУ) - першої вищої школи української еміграції за кордоном. Історія створення та діяльності цього закладу в Австрії та Чехословаччині знайшла певне висвітлення у вітчизняній історіографії¹ та працях авторів української діаспори². У зарубіжних виданнях біографічного характеру, присвячених емігрантам з Росії першої половини ХХ ст., є відомості і про діячів української діаспори, які, зокрема, працювали у вищих школах Чехословаччини³. Малодослідженою на сьогодні залишається тема зв'язків УВУ з Україною та окремими її регіонами. Актуальним, на наш погляд, є і питання висвітлення діяльності викладачів та співробітників УВУ - урожденців того чи іншого краю або області. Автор ставить собі за мету окреслити зв'язки УВУ із Сумщиною, показати участь наших земляків та тих, хто був тісно пов'язаний з краєм у становленні та розвитку цієї поважної вищої школи за кордоном у 1921-1945 рр.

До початку масової еміграції з України у 1920-1921 рр. важливим осередком її був Відень. Поступово там зростає кількість молодих українців, які бажали вчитися, політичних емігрантів з Галичини та Наддніпрянської України. Значну групу емігрантів становили представники наукової і творчої інтелігенції. Тому з ініціативи відомих українських вчених-емігрантів О. Колесси, С. Дністрянського, І. Ганицького, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Антоновича, віденського Союзу українських журналістів і письменників, заступником голови якого на той час був відомий український поет, наш земляк Олександр Олесь⁴, Українського академічного товариства "Січ" університет був заснований в австрійській столиці, хоча дехто з ініціаторів вважав за краще відкрити його в Празі. У листопаді - грудні 1920 р. відбулися перші лекції з історії, літератури, мистецтва, права, які потім перетворилися на постійні курси для української молоді. На курсах було два відділи: філософський та права і суспільних наук. На базі цих курсів і почалося створення університету.

17 січня 1921 р. у віденському будинку інженерів та архітекторів відбулося урочисте відкриття університету, на якому виступило кілька відомих українських громадських діячів.

Основну матеріальну допомогу при організації навчального закладу надав Союз українських журналістів і письменників у Відні, виділивши 200 тис. крон⁵. Половину цієї суми університет отримав завдяки зусиллям Олександра Олеся. Як зазначав перший ректор УВУ О. Колесса: "Скромну, відповідну до своїх убогих засобів, але доцільну матеріальну підмогу дав Союз українських журналістів і письменників. Висдано позичку за порукою відомого поета, заступника голови Союзу О. Олеся, що дав у заставу наклад видань своїх книжок"⁶. Поет був і співавтором Відозви

до ук
Союз
вносн
засад
основ
можн
храм
Визна
предм
до ос
профе

універ
центр
почал
у 1921
р. - 25
емігре
учнівк
україн
господ
інстит
Україн
ставле
чів - і
закорд
про пе
згоди
народ
переве

С
На уро
влади,
і Олек
1921 р
принял
певно
поет в

3
(порівн
вузак).
було б
навчал
допом
допом
фондів
Універ
колегія

ЕНКО В.М.

А)

визначали
вільного
кордоном.
ловаччині
ях авторів
характеру,
ності і про
их школах
ма зв'язків
погляд, є і
ків УВУ -
оби за мету
емляків та
витку цієї

важливим
українців,
іпранської
наукової і
их вчених-
шевського,
журналістів
в відомий
академічного
олиці, хоча
листопаді -
тства, права,
і. На курсах
і цих курсів

рхітекторів
ило кілька

ого закладу
виділивши
ки зусиллям
: "Скратку,
відмогу дав
позичку за
я, що дав у
ном Відозви

до українського громадянства від 10 лютого 1921 р. Рада УВУ й Управа Союзу українських журналістів і письменників закликали співвітчизників вносити грошові пожертви на потреби університету, визначили основні засади його організації: *"Головним принципом, яким керувалися основоположники й організатори УВУ, було не тільки заступити в межах можливості університет державного типу, але й надати йому характер храму української науки, незалежної від будь-яких громадських чинників... Визначаючи одиноким критерієм навчання науковий метод і поглиблення предмету, основоположники й організатори УВУ погодилися в допущення до основної професорської колегії виключно тих учених, які досі були професорами або доцентами вищих шкіл"*⁷.

Але фінансові й організаційні перешкоди стали на заваді перетворенню університету на справжній вищий навчальний заклад. До того ж основний центр української еміграції з 1921 р. перемістився до Праги. Того року почалася масова еміграція з Росії й України до Чехословаччини (ЧСР). Так, у 1921 р. туди прибуло 6 тис. осіб, 1923 р. - 23 тис., 1924 р. - 20 тис., 1925 р. - 25 тис., 1932 - 10,5 тис., 1936 р. - 9 тис., 1939 р. - 8 тис. осіб⁸. Українська еміграція була однією з найчисельніших у ЧСР. Значну її частину складала учнівська і студентська молодь, інтелігенція. Крім того, заснуванню українських вищих шкіл у ЧСР, а крім УВУ тут у 20-30-х рр. діяли Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український соціологічний інститут та Українська студія пластичного мистецтва у Празі, сприяло прихильне ставлення до української еміграції авторитетних чеських державних діячів - першого президента ЧСР Т. Масарика та заступника міністра закордонних справ В. Гірса (колишній лікар у Києві). Тому постало питання про перенесення УВУ до Праги. Протягом вересня-жовтня 1921 року зі згоди Міністерства закордонних справ, Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР, керівництва Карлового університету УВУ був переведений до столиці Чехословаччини.

Святкове відкриття університету в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р. На урочистості прибули поважні гості з-за кордону, представники чеської влади, громадськості та української еміграції. Керівництво УВУ запрошувало і Олександра Олеса. В листі ректора О. Колесен до нього від 15 жовтня 1921 р. зазначалося: *"Не потребую Вас впевнювати з якими почуваннями прийняли б і наше і чуже громадянство Вашу появу та привіт, який Ви певно вже маєте в зв'язку готовий десь в кутку Вашого серця"*⁹. Проте поет не зміг прибути до Праги.

Загальною мовою викладання в університеті була українська (порівняймо зі станом впровадження української мови у наших державних вузах). Заняття відбувалися в аудиторіях Карлового університету. Навчання було безкоштовним. Зауважимо, що тільки українські студенти, які навчалися у Чехословаччині, вже у листопаді 1921 р. одержали від уряду допомогу на суму 500 тис. крон, а президент Т. Масарик, крім державної допомоги, щомісяця додавав українцям ще 10 тис. крон із своїх власних фондів¹⁰. У першому семестрі кількість студентів УВУ сягнула 700 чоловік. Університет залучив до викладання значні наукові сили. Професорська колегія УВУ складалася переважно з професорів колишніх австрійських та

російських вищих шкіл, серед яких Д. Антонович, Л. Білецький, І. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Ейхельман, О. Колесса, К. Лоський, О. Мищок, С. Смаль-Соцький, С. Шелухін, В. Цербаківський, Ф. Щербина та інші.

До педагогічного складу університету входили і наші земляки. У 1924-1942 рр. у закладі працював відомий кооператор, колишній професор Петербурзького політехнічного інституту, товариш міністра торгу і промисловості часів Української держави 1918 р., уродженець м. Охтирка Сергій Васильович Бородаєвський¹¹.

С.В.Бородаєвський

Залишивши Україну наприкінці 1919 р., він деякий час працював у Міжнародній академії в Брюсселі та Сорбонні в Парижі. 1923 р. переїздить до Чехословаччини. Спочатку був доцентом, з 1925 р. - надзвичайним, 1928 р. - звичайним професором, 1930-1932 - продеканом факультету права і суспільних наук, членом сенату УВУ. Кілька разів його кандидатуру пропонували на посаду ректора. Сергій Васильович викладав цивільне право, цивільний процес, кооперативне право, аскураційне право, принципи кооперативного законодавства, історію кооперації, сільськогосподарську кооперацію, кооперацію продуцентів, споживчу кооперацію. Бородаєвський як представник університету брав участь у наукових і громадських заходах, що проходили в країні. Вчений репрезентував УВУ на викладі Філіппо де Філіппі у Карловому університеті, який влаштувало Міністерство шкільництва і народної освіти. У 1930 р. на урочистих зборах в університеті з нагоди 12-ї річниці відродження держави чехів і словаків він виголосив доповідь "Світова кооперація і Чехословаччина"¹².

Бородаєвський брав активну участь у міжнародних наукових конференціях. Так, у 1931-1932 навчальному році він виступив на Міжнародному конгресі університетських федерацій для Ліги Націй у Женеві, на XV Міжнародному сільськогосподарському конгресі у Празі виголосив доповідь про постанову кооперативної освіти в Українському

вільном
органів
на Дру
коопера
Б.Март
коопера
Се
та про
універс

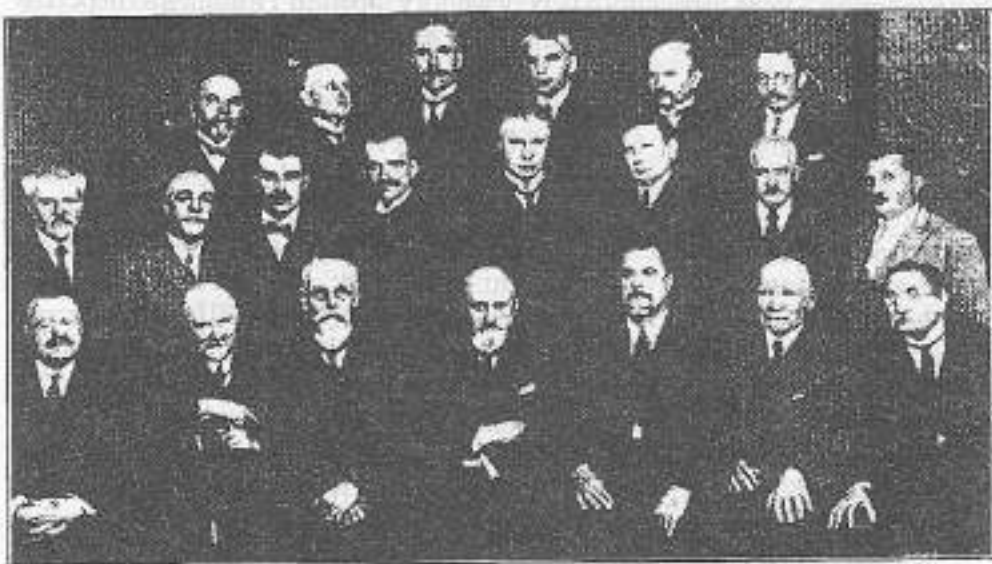

1-й ряд

За
імир", і
у 1928 р
Ва
падрук
Чехосл
Франції
інших к
"Исторі
"Теорія
коопера
"Коопе
громадс
Чехії, і
коопера
тощо. З

вільному університеті¹³. Відомий кооператор входив до складу керівних органів І і ІІ Українських наукових з'їздів у Празі в 1926 і 1932 рр., зокрема, на Другому з'їзді він був членом оргкомісії, очолював економічно-кооперативну підсекцію правничо-економічної секції, у доповіді професора Б.Маргоса наголошувалося на вагомому вкладі вченого у справі вивчення кооперації як соціально-економічного явища¹⁴.

Сергій Васильович очолював Товариство українського студентства та професури для Ліги Націй, яке було членом Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй.

Викладачі Українського вільного університету (Прага):
1-й ряд, другий ліворуч - О.П.Одарченко, 2-й ряд, третій праворуч - В.П.Тимошенко,
3-й ряд, другий ліворуч - С.В.Бородаєвський

За свою працю французькою мовою "Народногосподарські проблеми і мир", що була написана на оголошений пісю організацією конкурс, вчений у 1928 році отримав премію Монтагю-Бертон.

Вагомозо є наукова спадщина Бородаєвського. Його праці були надруковані у фахових журналах, що виходили в Росії, Україні, Чехословаччині, Бельгії, Болгарії, Італії, Латвії, Литві, Німеччині, Румунії, Франції, Швейцарії, Югославії, Аргентині, Мексиці, США, Індії, Китаї та інших країнах. Найбільш вагомими працями Бородаєвського в еміграції є "История кооперативного кредита" (1923), "Історія кооперації" (1925), "Теорія і практика кооперативного кредиту" (1925), "Принципи кооперативного законодавства" (1925), "Кооперативний збут" (1928), "Кооперативний кредит" (1935). Він був членом кількох фахових і громадських організацій, зокрема, Українського правничого товариства в Чехії, Товариства українських економістів, Товариства українських кооператорів, Міжнародного наукового кооперативного інституту в Базелі тощо. За час перебування у Чехословаччині професор працював також в

Українській господарській академії, Українському соціологічному та Українському технічно-господарському інститутах. Помер Бородаєвський у 1942 р. у Празі, де і похований.

В Українському вільному університеті в Празі працював уродженець с.Базилівка, нині с.Круське Конопотського р-ну Володимир Прокопович Тимошенко¹⁵. Випускник Петербурзького політехнічного інституту, учасник експедиції економічних дослідів Туркестану, працівник Міністерства торгу і промисловості у Петербурзі, керуючий справами Інституту вивчення економічної кон'юнктури Української Академії наук у Києві (1918 р.), він у січні 1919 р. у складі української делегації виїхав до Парижа на мирну конференцію. Після дворічного перебування у Франції Тимошенко переїхав до Чехословаччини, куди його запросили на посаду доцента Українського вільного університету.

Доктор філософії, звичайний професор політекономії і економічної політики, дійсний член Слов'янського інституту у Празі, він в УВУ викладав курси "Торговельна політика", "Грошова і банкова політика", "Економічна політика", "Економіка промисловості", "Світове господарство", "Господарство України", "Світовий ринок і Україна" та інші, був деканом факультету права і суспільних наук. 1925 р. став науковим стипендіатом Рокфеллерівської фундації, потім переїхав до США, де захистив докторську дисертацію у Корнелійському університеті в Нью-Йорку. У 1927 р. вчесьній повернувся до Чехословаччини, працював професором УВУ. Наступного року Професорська рада університету обрала його ректором, проте Володимир Прокопович відмовився від посади, оскільки отримав запрошення на постійну роботу до Мічиганського університету (США). Непдовзі виїхав за океан, хоча ще кілька років перебував у складі професорів УВУ¹⁶.

За час роботи в університеті надрукував кілька монографій і підручників - "Вступ до вчення про світове господарство" (1922), "Вчення про світове господарство" (1923), "Картелі та трести" (1923), "Світове господарство" (1924), великі наукові праці з проблем економічної конкуренції та про науковий доробок свого учителя М.Туган-Барановського у Збірнику УВУ (1923, 1925), публікувався в українських, чеських і американських фахових виданнях, був головою Товариства українських економістів в Чехії, брав участь у наукових конференціях, зокрема, виступив доповідь на З'їзді слов'янських географів та етнографів у Празі (1924). У Чехословаччині професор також працював в Українській господарській академії в Подєбрадах та Празькій торговельно-промисловій академії¹⁷. Помер В.П.Тимошенко 1965 р. у Пало-Альто в Каліфорнії (США).

На факультеті права і суспільних наук працював Олександр Пилипович Одарченко, який народився 1866 року у Лебедині в родині лікаря. Здобув науковий ступінь магістра політекономії і статистики. Емігрувавши з України у 1921 р., він був професором Варшавського університету, де викладав торговельне і фінансове право.

1923 р. Одарченка обирають звичайним професором УВУ¹⁸. В університеті він викладав торговельне, вексельне і фінансове право, читав загальні курси "Вчення про фінанси", "Державний кредит і державний бюджет", "Державні прибутки", "Теорія податків", "Торговельні договори

і умов
вченоп
творчі
Оларч
що від
профе
Пили
через
універ
суспл

П
праці
номіна
номіна
statkū
брошу
період
правни
1940 р

У
держав
Вільно
з Черн
Михай
культу
неодно
зокрем
Дорош
часом і
багато і
історіо
книги і
одночас
науковс
1938 р
лекції в

До
філолог
профес
визволь
України
Помер

Піс
залипа
науково
Суми, в
на докт

і умови" та різноманітні спецкурси. Враховуючи високий фаховий рівень вченого, йому неодноразово доручали рецензувати наукові праці, оцінювати творчі здобутки тих чи інших науковців. Так, після оприлюднення рефератів Оларченка і Шелухіна на колегії професорів факультету права і суспільних наук, що відбулася 16 грудня 1927 р., було вирішено надати звання звичайного професора факультету С.В.Бородаєвському¹⁹. У червні 1929 р. Олексія Пилиповича обирають проректором УВУ, проте він відмовляється від посади через хворобу²⁰. Наприкінці 20-х рр. вчений був членом ревізійної комісії університету, у 1932/33 навчальному році – продеканом факультету права і суспільних наук²¹.

Підним виявився чеський період життя вченого. В Празі він написав праці "Теорія цінності господарських благ", "Теорія грошей і грошового номіналізму", "Основи номінальної валюти", "Виникнення мінової цінності номінальної валюти" (1925), книгу "Monistická teorie: hodnoty hospodářských statků" (1938, у співавторстві з Назаренком), видав на власний кошт брошуру "Кто наследник царского престола?" (1939)²², друкувався у періодичних виданнях, брав активну участь у діяльності Українського правничого товариства в Чехії. Помер професор Оларченко 14 вересня 1940 року у Празі, де і похований.

У 1921-1951 рр. на філософському факультеті УВУ працював відомий державний діяч, історик Дмитро Дорошенко, який народився 1882 р. у м. Вільно (нині Вільнюс), проте його історичне коріння пов'язане передовсім з Чернігівщиною і Сумщиною, де його рід, що походив від гетьманів Михайла і Петра Дорошенків, відіграв важливу роль у громадському і культурному житті, мав земельні маєтності. Сам Дмитро Іванович неодноразово відвідував Глухівщину, де жили його батько та родичі²³, зокрема, історик, бібліограф, громадсько-політичний діяч Петро Якович Дорошенко. Дмитро Іванович очолював кафедру української історії, а з часом і філософський факультет УВУ в Празі. У чеській столиці Дорошенко багато писав і публікувався, зокрема, вийшли його праці "Огляд української історіографії" (1923), "Памяти академіка Миколи Сумцова" (1925), інші книги професора друкувалися у Відні, Лейпцігу, Берліні. З 1926 р. він одночасно стає професором Карлового університету в Празі й Українського наукового інституту в Берліні, 1936 - Варшавського університету, 1937-1938 рр. на запрошення Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні читає лекції в кількох містах Канади.

Дорошенко був одним із співавторів Українського історико-філологічного товариства, що виникло 30 травня 1923 р. на зібранні професорів філософського факультету УВУ, директором Товариства визвольної боротьби України, що опікувалося Музеєм визвольної боротьби України в Празі²⁴ та багатьох українських та іноземних фахових товариств. Помер Дмитро Іванович 1951 р. у Мюнхені.

Після здобуття вищої освіти найбільш талановитих випускників залишали в УВУ для написання докторської дисертації та підготовки до науково-педагогічної діяльності. Так, 20 червня 1938 р. уродженець м. Суми, випускник цього закладу Сергій Постоленко був промований УВУ на доктора права²⁵. За здобуття у галузі науки, культури, освіти та заслуги

перед університетом висока школа мала право надавати звання почесного доктора (*honoris causa*) цього навчального закладу. 23 жовтня 1931 р. одним з перших таке звання отримав Олександр Олесь²⁶.

Університет мав тісні зв'язки з багатьма науковими установами і навчальними закладами. Він обмінювався літературою з науковими центрами країн Західної Європи, США, Японії. У 20-х р. такі зв'язки були налагоджені з кількома науковими організаціями СРСР. Університет надсилав власні наукові видання до Києва, Харкова, Одеси, Москви, Ленінграда. Тому цікавими є матеріали, знайдені автором у столичних архівах, які свідчать про те, що у березні 1928 р. УВУ надіслав Сумському художньо-історичному музею кілька наукових праць, зокрема, Науковий збірник Українського Університету в Празі (Т.1, Т.2), Ювілейний збірник УВУ на честь професора С.Дністрянського з приводу 25-річчя його наукової діяльності, монографію Д.Дорошенка з української історіографії, книгу про Український науковий з'їзд у Празі (1926 р.)²⁷.

Важкі часи переживав університет у роки пімецької окупації Чехословаччини. Деякий час він був заборонений, статут і навчальні програми змінені, але й у воєнні роки дух *Libertas akademika*, який плекав університет, об'єднував його професорів та студентів. Український вільний університет проіснував у Празі до 1945 р., коли після визволення від німецьких окупантів чехословацької столиці радянські спецслужби закрили університет, вилучивши при цьому майже всю документацію. Професори, викладачі і студенти, які залишилися у Празі, зазнали репресій. Богослов і президент Карпатської України, останній ректор УВУ у Чехословаччині Августин Волоши потрапив до радянської в'язниці, де невдовзі помер. Більшість професорів і студентів змушена була податися на захід, у Баварію. Там, в американській окупаційній зоні, у таборах для переміщених осіб опинилися тисячі молодих українців, яких свого часу було вивезено на роботу до Німеччини і які не бажали повертатися до Радянського Союзу. Восени 1945 р. заходами вчених-емігрантів було відновлено діяльність УВУ, яка триває і посьогодні.

Отже, відзначаючи 80-літній ювілей існування УВУ, нам необхідно пам'ятати про вагомий роль цього навчального закладу у розвитку вітчизняної науки, освіти і культури, про тих людей, наших співвітчизників і земляків, які, опинившись за межами Батьківщини, продовжували працювати на її майбутнє, на благо українського народу.

²⁶ *Потульницький В., Сидорук Т.* Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. - К., Чикаго, 1993. - Ч.3; *Віднянський С.В.* Заснування і діяльність Українського вільного університету - першої української школи за кордоном (1921-1945) // УДК. - 1993. - №11/12; 1994. - №№4, 5; *Ульяновський С., Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. Додатки. - К., 1993; *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994; *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). - К., 1994.

²⁷ Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнар. наук. конференція (Прага - Свідник, 12-15 червня 1991 р.). Матеріали. - Київ-Львів-Прага-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992; *Бунда П.* 3 історії

створення та діяльності Українського Вільного Університету в Празі (1921-1945 рр.) // Пороги. - Прага, 1996. - №1; *Рудницький Л.* Український вільний університет на службі діаспори // там же - №4;

² Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918-1945 гг. (Библиография с биографическими данными об авторах). Т.1. - Ч.1-2; Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. - М., 1997.

³ Про участь О.Олесь у відкритті УВУ див.: *Власенко В.* Олександр Олесь й Український вільний університет // Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Зб. наук. праць. - Суми, 1999. - С.181-186.

⁴ *Популюницький В., Сидорук Т.* Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. - К., Чикаго, 1993. - Ч.3. - С.134.

⁵ Український В. Університет в Празі в роках 1921-1926. - Прага, 1927. - С.65.

⁶ Цит. з *Неврий М.* УВУ - база незалежної української науки у вільному світі (1921-1945) // Від Наукового товариства ім.Шевченка до Українського вільного університету. Мюнхен. наук. конф. (Прашів-Свідник, 12-15 червня 1991 р.); Матеріали. - Київ-Львів-Прашів-Мюнхен-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992. - С.206.

⁷ *Віднянський С.В.* Заснування і діяльність Українського вільного університету - першої української школи за кордоном (1921-1945) // УДЖ. - 1993. - №11/12. - С.74-75

⁸ ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.136. - Арк.143.

⁹ Україна кризь віки: У 15 т. - Т.15. *Троцимський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. - К., 1999. - С.212.

¹⁰ Вільні докладно про С.В.Бородавського див.: *Власенко В.* Український кооператор // Пороги. - Прага, 1995. - №4; 1996. - №№1, 2; *Він же.* Сергій Бородавський // Українські кооператори (історичні портрети). - Кн.1. - Львів, 1999; *Він же.* До біографії С.В.Бородавського // СС. - 1999. - № V-VI.

¹¹ Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - Прага, 1931. - С.141-145.

¹² ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.189, 192.

¹³ Український науковий з'їзд у Празі. - Прага, 1934. - С.4, 104-105.

¹⁴ Більш докладно про В.П.Тимошенка див.: *Гловінський Є.* Проф. д-р В.П.Тимошенко. До 70-ліття з дня народження // Український збірник. - Мюнхен, 1955; *Вичар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965; *Власенко В.* З плеяди великих українських економістів // Пороги. - Прага, 1999. - №1.

¹⁵ Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - С.26, 53, 70.

¹⁶ Там же. - С.177.

¹⁷ Український В. Університет в Празі в роках 1921-1926. - С.108-109.

¹⁸ ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.138. - Арк.140.

¹⁹ Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - С.69.

²⁰ Український вільний університет в Празі в роках 1931-1941. Відбитка з Наукового Збірника Т.ІІІ Українського В. Університету в Празі. - Прага, 1942. - С.32.

²¹ Український В. Університет в Празі в роках 1921-1926. - С.226; Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. - С.172; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918-1945 гг. (Библиография с биографическими данными об авторах). - Т.1. - Ч.1. - Прага, 1996. - С.528-529.

²² *Ульяновська С., Ульяновський В.* Автори "Української культури" // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. Додатки. - К., 1993. - С.528; *Затягівський В.Б.* Дорошенко Петро Якович // Енциклопедія Сумщини (матеріали). Вип. III. Діячі науки. - Суми, 1999. - С.20-22.

²³ Докладніше про еміграційне життя Д.Дорошенка див.: *Бурін Д.* Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка в еміграції (1919-1951 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. - К., 1997; *Ульяновська С., Ульяновський В.* Автори "Української культури" // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. Додатки. - К., 1993; *Нарісний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. - К., 1999; *Гаушнік К.Ю.* Дмитро Дорошенко. Людина між історією і політикою // Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. - Т.1. - К., 2002. - С.3-25.

²⁴ Український вільний університет в Празі в роках 1931-1941. Відбитка з Наукового Збірника Т.ІІІ Українського В. Університету в Празі. - С.75.

²⁵ Там же. - С.74.

²⁶ ЦДАВОВУ. - Ф.3859. - Оп.1. - Спр.448. - Арк.47, 68.

²⁷ Український вільний університет в Празі в роках 1931-1941. Відбитка з Наукового Збірника Т.ІІІ Українського В. Університету в Празі. - С.75.

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ У 1941-1943 РР.

Україна мала посісти чільне місце у володіннях рейху як важливе джерело сировини, сільськогосподарської продукції, а також як місце збуту товарів німецької промисловості. Керувати мали господарі-німці. Українцям же відводилася роль дешевої робочої сили.

У відповідності до цієї мети визначалася і політика в галузі освіти. Втілюючи настанови фюрера в життя, А. Розенберг у своїх директивах рейхскомісару Коху від 18 листопада 1941 р. зазначав: "...Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл. Крім того, можна буде створити професійні школи сільського господарства і ремісництва з обмеженими завданнями"¹. В областях України, що весь період окупації перебували у так званій "військовій зоні"², ці питання врегульовувались постановою військових властей №34 від 8 грудня 1941 р. У ній визначалося, що окрім початкових шкіл, дозволялося існування промислових, сільськогосподарських, лісогосподарських професійних шкіл, професійних курсів жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. Окрім вищих і середніх навчальних закладів, заборонялося відкривати загальні професійні школи для певної спеціальності³. Отже, базовою стала чотирирічна початкова школа. Після її закінчення дітям мали продовжувати навчання у професійних школах. Але реалізація цієї постанови здійснювалася неодноразово на Сумщині та Харківщині й закінчилася до травня 1942 р.⁴

Ще до виходу постанови №34 в окупованих областях військової зони місцева українська адміністрація - міські і районні управи - почала роботу з відновлення мережі навчальних закладів, в тому числі і таких, що давали професійну освіту. В основному вона зводилася до намагань відновити діяльність навчальних закладів, які існували до війни. Незважаючи на об'єктивні труднощі війни, а також перешкоди, створювані окупаційною владою, місцеві українські діячі намагалися зробити якнайбільше. Особливо відзначалися харків'яни. Їм навіть вдалося відновити діяльність кількох вищих навчальних закладів.

Перш за все це були заклади, які готували діячів мистецтва. Серед них - Харківська національна консерваторія. Це був вищий навчальний заклад "типу комбінату", що складався з музичної школи для дітей і власне консерваторії. Вона поділялася на два відділи: молодший з 3-річним терміном навчання і старший - з 4-річним⁵. За повідомленням газети "Нова Україна", у лютому 1942 р. у консерваторії вже закінчився перший семестр і студенти склали іспити. А 3 квітня з нагоди 100-річчя від дня народження М.В. Лисенка постановою Харківської міської управи консерваторії було присвоєне його ім'я⁶. На 15 січня 1943 р. у консерваторії працювало 12 професорів, 7 доцентів, 15 викладачів, 6 концертмейстерів, на молодшому відділі навчалася 184 студенти, на старшому - 57. Крім того, у музичній школі при консерваторії працювало 25 викладачів (з них 3 професори і 2 доценти) та навчалася 194 учня⁷.

РЕНКО В.А.

Навесні 1942 р. у Харкові відкрився Національний художній інститут. 18 квітня на засіданні Ради інституту було затверджено статут, у якому зазначалося, що він готує художників станкового, монументального, світського і релігійного живопису та архітекторів у галузі цивільного й церковного будівництва, планування й озеленення населених місць.

Проте, судячи з документів, діяльність цього навчального закладу важко назвати успішною. Якщо навесні у ньому навчалось близько 90 студентів, то вже восени, на початку нового навчального року, їх було близько 10⁸. На 1 січня 1943 р. в інституті працювало 28 педагогів та науковців, 12 осіб обслуги і навчалось 25 студентів. Директором був професор М.Козік⁹.

Відкриття цих закладів не викликало особливих перешкод з боку німецьких властей. По-перше, це було їх певним пропагандистським кроком, по-друге, мало практичне значення - українські митці виступали з концертами для німецьких військових. Наприклад, взимку 1941-1942 рр. Харківська консерваторія дала понад 200 таких концертів¹⁰.

Значно складніше було з вищими навчальними закладами, які готували спеціалістів для промисловості. Використовуючи невизначену позицію німецьких властей стосовно таких освітніх установ, до появи постанови №34 діячі Харкова спробували відкрити політехнічний інститут на базі колишніх інженерно-будівельного, механіко-машинобудівного, хіміко-технологічного й електротехнічного інститутів. 29 листопада 1941 р. відбулося перше засідання Ради інституту.

Таємним голосуванням директором інституту було обрано професора А.І.Крамаренка¹¹. Цей заклад проіснував до середини травня 1942 р. і відзначився тим, що намагався, хоча й невдало, реалізувати проект заснування політехнічної школи на Полтавщині¹². Але відповідно до випезганої постанови №34 його закрили.

Не був реалізований і проект заснування Комерційного інституту у Харкові, запропонований колишнім директором Харківського інженерно-економічного інституту В.А.Раєнком¹³. Мало що відомо про відкриття вищих навчальних закладів в інших областях військової зони. Можливо, певний час діяв учительський інститут у Чернігові. Збереглися списки абітурієнтів, даговані 31 березня 1942 р.¹⁴

Якими міркуваннями керувалися окупаційні власті, проводячи таку політику? Широко відомі погляди Гітлера щодо майбутнього України як колонії рейху. Дещо іншою була позиція Розенберга, який пропонував здійснювати більш гнучку політику, щоб привернути місцеве населення на свій бік. Це стосувалося й освітньої галузі¹⁵.

Погляди Розенберга поліляли і представники військової адміністрації. У доповіді начальника прифронтового району "Б" військово-адміністративного відділу №443/42 від 9 серпня 1942 р. говорилося: "Сучасне шкільне питання також знаходиться у незадовільному стані... Рівень підготовки учня, який закінчив 4-класну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи в якості ремісника або конторського службовця"¹⁶. Тому вже з кінця 1942 р. військові власті дозволили відкривати середні і професійні школи¹⁷.

З другої половини 1942 р., окрім консерваторії і художнього інституту, які відновили свою діяльність, у Харкові відкрився ще один вищий навчальний заклад - Сільськогосподарський інститут Лівобережної України. З 1 листопада почалось навчання на 5 факультетах: рільничому, зоотехнічному, механізації сільського господарства, лісовому та землевпорядкувальному¹⁸.

В інших регіонах військової зони відкривалися курси для тих, хто бажав отримати вищу і середню професійну освіту. У Краматорську на Донеччині колишнім студентам сільськогосподарських інститутів і технікумів пропонувалося безкоштовно закінчити своє навчання на курсах агрономів¹⁹. У Донецьку з 1 листопада почали працювати курси для студентів 4 і 5 курсів колишнього Сталінського медичного інституту²⁰, які хотіли здобути вищу освіту.

Незважаючи на директиви Розенберга Коху і постанову №34 військових властей, у прифронтовій зоні наприкінці 1941 р. відкрилися, а восени 1942 р. відновили свою діяльність 7-річні школи, гімназії. Це привело до ускладнення і системи училищ: до одних, в залежності від професії, приймали з освітою початкової школи, до інших - 7-річної і вище.

Певні труднощі викликає питання систематизації навчальних закладів, профкурсів в період окупації. У доповіді "Організація військового управління" (1944 р.) навчальні заклади поділялися на загальноосвітні (початкова школа, народна школа, сільгоспучилище, середня школа) та професійні (профтехшкола, технікум, семінар, інститут, курси тощо). Початкова, народна, сільськогосподарська і професійна школи були обов'язковими.

Після 4-річної початкової школи учні могли продовжити навчання у 2-річній народній (у містах і великих селищах) або сільськогосподарській (у селах) школі. У народній школі передбачалося викладання німецькою мовою. Перед випускниками цих шкіл відкривалося два шляхи: перший - до середньої школи, кількість яких була обмежена, другий - до профтехшколи, яка окрім середньої освіти давала ще й професійну. Навчання у профтехшколі тривало в середньому 2 роки. Після цього учні могли поглибити свої знання у технікумі. Такі заклади мали нижчий чи вищий ступені. Випускники середніх шкіл і технікумів могли вступати до інститутів, кількість яких також обмежувалась. Проте така система сформувалась лише в середині 1943 р., тобто наприкінці періоду окупації, і є досить умовною²¹.

Розглянемо приклади діяльності різноманітних навчальних закладів, курсів, шкіл, що давали професійну освіту в областях військової зони.

В роки окупації Харків був важливим науковим і культурним центром Лівобережжя. Тут сформувався осередок українських діячів, серед яких провідну роль відігравали науковці і викладачі. Вони займали провідні посади в міській та обласній земельних управах. Тому цілком природно, що питання освіти було одним із головних в їх діяльності. Вже 1 грудня 1941 р. на засіданні президії міської управи начальник відділу освіти Дрига висловився про необхідність відкрити у Харкові до початку 1942 р. 20 середніх шкіл, комерційну середню школу, 10 гімназій і реальних училищ²².

Процес відновлення роботи навчальних закладів у районах області був активним і мав стихійний характер, але діячі Харкова намагалися

вплив
створи
відділ
кожне
профлі
окрем
було

У

у них.

навчал

№4 - 1

3

студію

з дозв

М.С.Н

профе

хорови

В

них - х

125 уч

Харко

і меха

середн

8-9 кл

3

Костян

Липко

німпрям

тут ро

Черніг

школа.

На 1 л

Ніжин

навчан

консер

балету,

7.

ремісн

Тоді ж

фельд

ський²³

Н

на які

відкри

україн

до 50 р

зі слов

столяр

нституту,
на вищій
бережної
льничому,
овому та

тих, хто
орську на
титутів і
на курсах
рси для
туту²⁰, які

ову №34
рилася, а
назій. Це
ності від
ної і вище.
з закладів,
ськового
ноосвітні
школа) та
ки тощо).
коли були

навчання у
одарській
імецькою
перший -
утий - до
Навчання
чні могли
чи вищій
інститутів,
лася лише
мовною²¹.
к закладів,
зони.

м центром
еред яких
и провідні
природно,
е 1 грудня
віти Дрига
1942 р. 20
к училищ²².
лах області
намагалися

впливати на нього. Для цього при обласній земельній управі спробували створити відділ освіти. У 4 пункті "Тимчасового положення..." цього відділу йдеться про перспективи його роботи і, зокрема, зазначено, що в кожному місті і районі повинні відновлюватися і організовуватися профшколи, технікуми, профкурси та установи позашкільної освіти "за окремим списком"²³. Зрозуміло, що повною мірою втілити в життя ці плани було неможливо через протидію німців.

У Харкові успішно діяло 5 музичних шкіл, про що свідчить кількість учнів у них. Так, у школі №2 в першому півріччі 1942-1943 навчального року навчалось 98 учнів і працювало 17 педагогів, у школі №3 - 97 учнів і 9 педагогів, №4 - 157 учнів і 15 педагогів, №5 - 75 учнів і 8 педагогів²⁴.

Займатися мистецтвом і отримати відповідну освіту можна було також у студіях, що були організовані товариством "Просвіта" та приватними особами з дозволу сектора мистецтв міської управи. Наприклад, 2 січня 1942 р. М.С.Новікова і С.В.Леонідова отримали дозвіл керівника сектора мистецтв професора Костенка на відкриття у Харкові студії сольних, ансамблевих та хорових співів, що існувала на самоутриманні²⁵.

Відділ освіти планував відкрити у Харкові 4 ремісничі школи²⁶. Одна з них - художньо-ремісничка - діяла у другій половині 1942 р. У ній навчалось 125 учнів і працювало 14 педагогів. Директором був професор М.Зубар²⁷. У Харкові існувала також школа агрономів з двома факультетами: агрономічним і механізації сільського господарства. На перший курс приймали осіб із середньою освітою (десятирічка або 3 курси технікуму). Для тих, хто закінчив 8-9 класів, працювали підготовчі курси. Ця школа належала до вищого типу.

З другої половини 1942 р. у Харківській області діяло кілька технікумів: Косіянтинградський сільськогосподарський, Старо-Мірчанський (Богодухів), Липковатівський (Валки), Одноробівський²⁸. Чернігівщина була окупована німцями раніше, ніж інші області військової зони. Тому і процес відкриття шкіл тут розпочався раніше. В середині листопада 1941 р. місцева комендатура у Чернігові видала розпорядження відкрити музичну школу. Вже через місяць школа працювала. Крім класів музичних інструментів тут була балетна група²⁹. На 1 липня 1942 р. в школі навчалось 70 учнів і працювало 6 вчителів³⁰. У Ніжині подібна школа була організована на початку вересня 1942 р. Строк навчання становив 4 роки. Випускники закладу мали право вступати до консерваторії. Працювали класи рояля, скрипки, віолончелі, бандури, співів, балету, духових інструментів³¹.

7 лютого 1942 р. Чернігівське районне управління дозволило відкрити ремісничі, сільськогосподарські, лісові професійні школи та різноманітні курси³². Тоді ж відкрилася чернігівська медична школа, що мала 4 відділи: фельдшерський, акушерсько-фельдшерський, фармацевтичний, зуболікарський³³.

На 1 липня 1942 р. у Чернігові були відкриті також курси німецької мови, на яких навчалось 319 учнів і працювало 16 вчителів. У вересні 1942 р. відкрилися курси крою та шиття. Вони мали 3 відділи: крою й шиття, в'язання, української художньої вишивки. На навчання приймалися жінки віком від 13 до 50 років³⁴. 29 січня 1943 р. у Чернігові поновила роботу професійна школа зі слюсарним, електричним, деревообробним, токарним, металообробки, столярним, шевським, загальнотехнічним відділами³⁵.

У Ніжині процес відкриття фахових шкіл проходив досить активно. У 1941-1942 навчальному році там працювало 3 такі школи, а вже у 1942-1943 - 5: технічна, фельдшерсько-акушерська, садівнича, музична та школа будівельних майстрів³⁶. До технічної школи, яка мала механічний і агрономічний відділи, приймали учнів з 7-класною освітою. При школі працювали два підготовчі відділи, що давали змогу здобути таку освіту. Навчання було платним - 300 крб. на рік³⁷. Школа садівництва і шовківництва (або сільськогосподарська) приймала учнів як з 4-класною освітою, так і з освітою 7-10 класів. Плата - 20 крб. на місяць³⁸. Фельдшерсько-акушерська (медична) школа на зуболікарський відділ приймала осіб з освітою 9 класів, а на фармацевтичний і фельдшерсько-акушерський - 7. Вступаючі мали скласти іспити³⁹.

У жовтні 1942 р. у Сновську відкрилася профшкола для хлопців віком 13-17 років, що готувала слюсарів, токарів, столярів, електриків, бондарів, пічників, ковалів. Навчання було безкоштовним, тривало 2 роки⁴⁰. Подібна школа відкрилася у грудні того ж року в Острі⁴¹. Мало-Дівицька ремісничка школа з липня 1943 р. приймала юнаків 13-16 років з 4- та 6-класною освітою, там здійснювалась підготовка столярів, слюсарів, стельмахів та ковалів⁴². У липні 1943 р. оголосила прийом учнів на агрономічний та ветеринарний відділи Сокиренська агроветшкола на базі 7-8 класів. Учні безкоштовно забезпечувались гуртожитком і харчуванням⁴³. З кінця серпня того ж року оголосила прийом і Новгород-Сіверська лісова школа. Вступаючи до неї, хлопці віком від 15 років мали скласти іспит за 7 класів середньої школи. Навчання було платне - 400 крб. на рік⁴⁴.

У 1943 р. у Прилуках діяло, принаймні, 3 профшколи: столярсько-різьбярська школа Міжрайспоживспілки⁴⁵, фельдшерсько-акушерська і сільськогосподарська при МТС. Вимоги - освіта не нижче 7 класів. Навчання платне: у фельдшерсько-акушерській - 840 крб. на рік, сільськогосподарській - 600⁴⁶.

На Сумщині відбувалися ті ж процеси. 12 лютого 1942 р. у Сумах розпочала свою роботу агрономічна (сільськогосподарська) школа. До неї приймали тільки хлопців віком 16-20 років⁴⁷. У жовтні 1942 р. у місті відкрилися ремісничка і медична профшколи. До ремісничої було зараховано понад 100 юнаків 14-17 років. Термін навчання - 2 роки, існували відділи: слюсарний, токарний, столярний, ковальський, лозоплетіння, взуттєвий. Учні працювали і отримували зарплатню⁴⁸. До медичної школи приймали осіб обох статей з освітою не нижче 7 класів або 5 класів гімназії. Термін навчання - 3,5 роки⁴⁹. В Сумах у середині 1943 р. також діяли архітектурно-художня школа Фонталена з 6 учнями, школа художньої різьби по дереву (53 вчителів і учнів), школа художньої вишивки (161 вчитель і учень), школа німецької мови (73 вчителів і учнів)⁵⁰.

У Лебедині з лютого 1942 р. працювала музична школа⁵¹. Восени того ж року на Путивльщині організовано 3 спеціальні школи: ремісничка, сільськогосподарська і технічна. Ремісничка школа мала слюсарний і столярний відділи для хлопців, рукоділля та шиття - для дівчат. На перших двох термін навчання становив 4 роки, на останньому - 2. Приймали осіб з 14 років і з освітою не нижче 4 класів. Сільськогосподарська школа мала

садок
- від
загал
госпо
І
низки
город
німец
підви
перек
набір
лісви
птахи
усіх ц
старш
школи
по 2 к
У
1942 р
профш
будіве
хлопці
для ді
класу
У
школа
заклад
мова і
географ
У
сільськ
Термін
Плата
школа
Н
виступ
у само
серпня
віоло
виступ
навчан
народн
бойови
єдино
фортеп
Ін
особа.

тивно. У
у 1942-
та школа
нічний і
ри школі
у освіту.
ництва і
класною
місяць⁵⁸.

ців віком
бондарів,
Подібна
емісничка
класною
змахів та
ічний та
сів. Учні
дя серпня
а школа,
а 7 класів

лярсько-
перська і
7 класів.
на рік,

у Сумах
а. До неї
о. у місті
раховано
а відділи:
вугтевий.
риймали
ї. Термін
ектурно-
но дереву
ь), школа

. Восени
емісничка,
сариний і
а перших
мали осіб
кола мала

садово-городній, рільничий і лісовий відділи. Вимоги до вступачих: вік - від 15 років, освіта - не нижче 7 класів. Технічна школа разом із загальноосвітніми предметами давала навички з електротехніки, сільського господарства, гігієни⁵².

В Охтирському районі з 7 жовтня 1942 р. розпочався набір учнів до низки професійних шкіл і курсів. В Охтирці - до школи садівництва й городництва, педагогічної школи, школи крою, шиття, кулінарії, курсів німецької мови. Останні мали кілька секцій: елементарне навчання, підвищення рівня знань викладачів німецької мови, підготовка перекладачів, викладачів німецької мови для початкової школи. У селах набір учнів здійснювався: до залізничної школи (Кириківка), школи лісництва, землемірства і меліорації (Олешня), школи скотарства і птахівництва (Жухра), школи хліборобства (Чупахівка). Термін навчання в усіх профшколах - 4 роки. До 1-3 класів всіх цих закладів приймали осіб не старше 14 років, до 1 класу - 12 років з освітою не менше 4 класів початкової школи. Плата за навчання - 200 крб. на рік, а за короткотермінові курси - по 2 крб. за урок⁵³.

У Ромнах на підставі розпорядження польової комендатури з грудня 1942 р. для дітей 11-13 років, які закінчили початкову школу, відкрилися 6 профшкол: ремісничка для хлопців, агрономічна, школа вогнетривких будівельних матеріалів для хлопців, медико-ветеринарна, духовна для хлопців (служники православної церкви), школа домашнього господарства для дівчат⁵⁴. В середині 1943 р. проводився набір до школи мистецтв по класу бандури та співів⁵⁵.

У Глухові з кінця вересня 1942 р. діяла неповна середня ремісничка школа. Збереглося датоване 12 червня 1943 р. свідоцтво випускниці цього закладу з переліком предметів, що вивчалися: німецька мова, українська мова і література, арифметика, алгебра, геометрія, фізика, природознавство, географія, агрокультура, хімія, гімнастика⁵⁶.

У Воропежі Шосткінського району 1 січня 1943 р. відкрилася середня сільськогосподарська школа з рільничим та садово-городнім відділами. Термін навчання - 3 роки. Приймали осіб 14-17 років, які закінчили 7 класів. Плата за навчання - 500 крб. на рік⁵⁷. У 1943 р. діяла також агротехнічна школа у с. Грунь⁵⁸.

На Донеччині поширеними були музичні школи. У газеті "Донецький вестник" від 4 січня 1942 р. вміщено об'яву про набір учнів до такої школи у самому Донецьку. Навчання по двох класах: фортепіано, скрипка. З кінця серпня того ж року відкрилася Бахмутська музшкола: фортепіано, скрипка, віолончель, духові інструменти. Про це повідомляла газета "Бахмутський вестник" №65 від 22 серпня. Слов'янська музшкола з трирічним строком навчання почала роботу з грудня 1942 р. по класах: фортепіано, скрипка, народні інструменти, вокал⁵⁹. На початок червня 1943 р. через наближення бойових дій і мобілізацію учнів з 14 років на роботи вона залишалася єдиною спецшколою у місті та районі. Працювало лише два класи: фортепіано та скрипка⁶⁰.

Інколи ініціаторами відкриття ремісничих шкіл виступали приватні особи. Так, у Маріуполі відділ народної освіти міської управи підтримав

ініціативу пана П.Литовкіна. Результатом стало відкриття у цьому місті ремісничої школи, до якої прийняли 58 хлопців з освітою 7 класів на столярний і слюсарний відділи⁶¹. З кінця жовтня того ж року почала прийом Донецька (Юзівська) ремісничка школа, що готувала спеціалістів гірничої та будівельної справ⁶². У Костянтинівграді з нового 1942/43 навчального року серед інших навчальних закладів планувалося відкрити два технікуми⁶³. Однак, у кінці жовтня 1942 р. вони серед діючих навчальних закладів не названі⁶⁴. З листопада того ж року почала роботу Сніжшинська ремісничка школа⁶⁵.

За ухвалою обласної сільськогосподарської комендатури у листопаді 1942 р. відкрилася Округова середня сільськогосподарська школа у місті Бахмут з терміном навчання три роки. Про це повідомляла газета "Відбудова" №14 від 12 листопада. Тоді ж у Бахмуті мала відкритися і ремісничка школа підвищеного типу⁶⁶. У цей же час почала працювати ремісничка школа з дворічним курсом навчання у Краматорську. Вона готувала столярів, слюсарів з ремонту автомобілів, слюсарів з ремонту верстатів, електричних приладів⁶⁷. У Волновахському районі у другій половині 1942 р. утворено сім ремісничих шкіл, у яких навчалось до 500 учнів⁶⁸. В Артемівську з 15 червня 1943 р. оголосили про прийом заяв два заклади цього профілю: Індустріальний технікум, який готував техніків-будівельників і техніків-механіків, та ремісниче училище, що випускало електромонтерів, токарів, слюсарів, столярів⁶⁹. Там же проводила прийом у цей час і медична школа⁷⁰.

На Луганщині активний процес відкриття фахових шкіл також почався у другій половині 1942 р. відразу після окупації. За повідомленням газети "Нове життя" №28 від 21 жовтня у Ворошиловграді (стара назва Луганська) оголосили набір учнів дві середні фахові школи: Індустріальна і Торгово-промислова. Навчання у них було платним - від 300 до 550 крб. на рік. Ця ж газета №36 від 8 листопада розповіла про початок прийому заяв до Ворошиловградської середньої медичної школи з трьома відділами: фельдперським, акушерським і фармацевтичним. До неї приймалися особи після закінчення 4 класів початкової школи. Строк навчання - 7 років.

У Алчевську працювало ремісниче училище. За грудень 1942 р. його працівникам видали аванс⁷¹. У Марківському районі за постановами місцевого відділу освіти протягом жовтня-грудня 1942 р. були організовані спеціальні школи при МТС: Марківська, Крипеська, Кам'янська. До них приймалися дівчата і хлопці віком 14-17 років з освітою 5-8 класів на спеціальності: слюсарі по ремонту тракторів і комбайнів, токарі по металу, столяри, трактористи, комбайнери⁷².

Хоча у даній роботі зібрані відомості не про всі навчальні установи даного профілю, все ж поданий матеріал певною мірою ілюструє рівень розвитку і умови діяльності подібних закладів п'яти областей України, які весь період окупації перебували у військовій зоні.

Отже, політика військових властей у галузі освіти не була послідовною. Це пояснюється тим, що у верхівці керівництва Німеччини і до, і під час війни існували розбіжності щодо вирішення цих питань: з одного боку - позиція Гітлера, яка домінувала, з іншого - Розенберга. До того ж,

німці розраховували на блискавичну війну. Тому вирішення проблем освітніх закладів на окупованих територіях не входило спочатку до компетенції військових властей. Після швидкого просування вермахту вперед, створені ним комендатури мали лише "умиротворити" захоплені області і передати їх цивільній адміністрації для подальшого управління. Але наступ було зупинено і комендатурам довелося вирішувати питання, до яких вони не були готові, в тому числі - питання, пов'язані з освітою.

В політиці військових властей у галузі професійної освіти прослідковуються три періоди. Перший тривав від початку окупації тієї чи іншої області до травня 1942 р. У цей час завдяки активній діяльності українських діячів, особливо на Харківщині, і невизначеній позиції німецьких властей вдалося відновити роботу багатьох навчальних закладів, у тому числі вищих. Вихід постанови №34 загальмував цей процес, особливо на Чернігівщині. Другий період - від травня до вересня-жовтня 1942 р., коли навчання велося лише в окремих закладах, а установи вищого і середнього типу були закриті. Їх доля вирішувалась у дискусіях серед німецьких чиновників. Військові переважно підтримували позицію Розенберга. Третій період - з кінця 1942 р. до кінця окупації. Військові власті дозволили у підлеглих їм областях відкривати професійні навчальні заклади середнього і вищого типу. Почалося поступове формування згадуваної вище системи освіти.

Діяльність українських діячів наштовхувалась на численні перешкоди, створювані окупаційною адміністрацією. Тому їхні плани по відновленню мережі закладів професійної освіти не могли бути реалізовані повною мірою. Лише під тиском обставин війни військові власті були змушені відмовитися від первинних постулатів Гітлера у галузі освіти і визнати помилковість своєї політики у цьому питанні⁷³.

Освіта у військовій зоні з середини 1943 р.:

- Початкова школа (4 роки).
- Народна школа (2 роки) (у містах і великих селищах);
сільгоспшкола (2 роки) (у селах).
- Профтехшкола (близько 2 років); середня школа.
- Технікум (нижчий - 3 роки і вищий ступені).
- Інститут.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - С.543.

² Військова зона - це п'ять областей, які не входили до рейхскомісаріату "Україна" і весь період окупації перебували під управлінням військових властей: Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Донецька (прим. - авт.).

³ Там же. - С.549-550.

⁴ ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.157. - Т.1. - Арх.10; Там же. - Т.2. - Арх.167.

⁵ ДАХО. - Ф.Р-2982. - Оп.4. - Спр.228. - Арх.1.

⁶ Там же. - Оп.3. - Спр.75. - Арх.18.

⁷ Там же. - Оп.4. - Спр.237. - Арх.7, 8.

⁸ Там же. - Оп.3. - Спр.69. - Арх.4, 6.

⁹ Там же. - Оп.4. - Спр.237. - Арх.3.

¹⁰ Там же. - Оп.3. - Спр.75. - Арх.91.

¹¹ Там же. - Ф.Р-3744. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.1-4.

- ¹² Там же. - Спр.41. - Арк.1-8.
¹³ Там же. - Ф.Р-3076. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.1-2.
¹⁴ ДАНО. - Ф.Р-3004. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.1.
¹⁵ ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.1. - Спр.274. - Арк.5-9.
¹⁶ Там же. - Спр.6. - Арк.203-204.
¹⁷ Там же. - Спр.12. - Арк.10.
¹⁸ Відбудова. - Костянтинівка. - 1942. - 17 листопада. - №16.
¹⁹ Краматорська газета. - Краматорськ. - 1942. - 24 вересня. - №93.
²⁰ Донецький вестник. - Донецьк. - 1942. - 27 октябрю. - №87.
²¹ ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.332. - Арк.75-76.
²² ДАХО. - Ф.Р-2985. - Оп.3. - Спр.1. - Арк.2-4.
²³ Там же. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.52.
²⁴ Там же. - Ф.Р-2982. - Оп.4. - Спр.237. - Арк.2, 4, 5, 15.
²⁵ Там же. - Спр.228. - Арк.10.
²⁶ Там же. - Спр.139. - Арк.21.
²⁷ Там же. - Спр.237. - Арк.1.
²⁸ Там же. - Ф.Р-2985. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.20.
²⁹ ДАНО. - Ф.Р-3001. - Оп.1. - Спр.5. - Арк.8.
³⁰ Там же. - Спр.65. - Арк.11.
³¹ Ніженські вісті. - 1942. - 5 вересня.
³² ДАНО. - Ф.Р-3441. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.28.
³³ Українське полісся. - Чернігів. - 1941. - 14 грудня.
³⁴ Там же. - 1942. - 25 вересня.
³⁵ Там же. - 1943. - 30 січня.
³⁶ Ніженські вісті. - 1943. - 1 травня.
³⁷ Там же. - 1942. - 15 липня.
³⁸ Там же. - 19 серпня; Український кур'єр. - Прилуки. - 1943. - 31 липня.
³⁹ Там же. - 7 серпня.
⁴⁰ Нові дні. - Сновськ. - 1942. - 17 жовтня.
⁴¹ Вісті Остерянини. - Остер. - 1942. - 25 грудня.
⁴² Український кур'єр. - 1943. - 20 липня.
⁴³ Там же. - 3 липня.
⁴⁴ Там же. - 28 серпня.
⁴⁵ Вісті Прилуччини. - Прилуки. - 1943. - 10 січня.
⁴⁶ Український кур'єр. - 1943. - 17 липня.
⁴⁷ Сумський вісник. - 1942. - 29 березня; Там же. - 1943. - 3 лютого.
⁴⁸ Там же. - 1942. - 25 жовтня; ДАСО. - Ф.Р-1848. - Оп.2. - Спр.3. - Арк.128.
⁴⁹ Сумський вісник. - 1942. - 14 жовтня.
⁵⁰ ДАСО. - Ф.Р-1848. - Оп.2. - Спр.3. - Арк.42, 118; Там же. - Ф.Р-1841. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.288.
⁵¹ Там же. - Ф.Р-1949. - Оп.2. - Спр.3. - Арк.107.
⁵² Там же. - Ф.Р-1955. - Оп.1. - Спр.15. - Арк.7; Визволення. - Конотоп. - 1942. - 6 вересня.
⁵³ Голос Охтирщини. - Охтирка. - 1942. - 7 жовтня.
⁵⁴ Новий час. - Шостка. - 1942. - 24 грудня.
⁵⁵ Відродження. - Ромни. - 1943. - 20 липня.
⁵⁶ ДАСО. - Ф.Р-2223. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.59, 103.
⁵⁷ Новий час. - 1942. - 20 грудня.
⁵⁸ ДАСО. - Ф.Р-1913. - Оп.2. - Спр.2. - Арк.158.
⁵⁹ Донецька газета. - Слов'янськ. - 1942. - 6 грудня. - №77.
⁶⁰ ДАНО. - Ф.Р-1597. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.9.
⁶¹ Мاریупільська газета. - 1942. - 21 травня. - №60.
⁶² Донецький вестник. - 1942. - 20 октябрю. - №85.
⁶³ Костянтинівські вісті. - Костянтинівка. - 1942. - 5 серпня.
⁶⁴ Відбудова (Костянтинівка Донецької обл.). - 1942. - 20 жовтня. - №4.
⁶⁵ Снежнянський вестник. - Снежное. - 1942. - 8 лютого. - №82.
⁶⁶ Відбудова. - 1942. - 5 листопада. - №10.
⁶⁷ Краматорська газета. - 1942. - 29 листопада. - №112.
⁶⁸ Донецький вестник. - 1942. - 29 грудня. - №105.
⁶⁹ Голос Донбаса. - Артемівськ. - 1943. - 11 червня. - №23.
⁷⁰ Там же. - 16 липня. - №28.
⁷¹ ДАНО. - Ф.Р-1307. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.59.
⁷² Там же. - Оп.2. - Спр.77. - Арк.1, 4, 6.
⁷³ ЦДАВО. - КМФ-8. - Оп.2. - Спр.332. - Арк.81.

ПЕРШОДРУК**ЗЕМЕЛЬНІ ВОЛОДІННЯ СОФРОНІВСЬКОГО
МОНАСТИРЯ НАПРИКІНЦІ XVII ст.**

Нині діючий Софроніівський монастир було збудовано на горі Чудній, на місці явлення чудотворної Ікони Божої Матері. Гора стоїть над Мовчанським болотом, тож і монастир дістав назву Мовчанського¹. Явлення ікони датується 18 березня 1405 р.² Про час заснування монастиря точних даних немає. За монастирською традицією його відносили до часів Київської Русі. В грамоті царя Олексія Михайловича від 11-го березня 1653 р. сказано: "В Путивльском де уезду стоит в пустыне монастырь, искони вечно"³. Дослідники змушені були констатувати: "Когда пустынь начало свое возымала, и от кого, никаких сведений не имеется"⁴. Оскільки обитель страждала від частих нападів ворога, братія перейшла до Путивля, "и пребыл сей монастырь пуст более двадцати лет"⁵. З того часу Путивльський монастир дістав назву Мовчанського. Обитель на горі Чудній було відновлено під зверхністю Путивльського монастиря, він став зватися Мовчанським Пустинним монастирем, а Путивльський - Великим Мовчанським⁶. З 1653 р. його настоятелем стає старець Софроній. Софроній добився самотійності обителі, і доклад багато зусиль до її розвитку. Заслуги настоятеля дістали визнання - обитель стала зватися Софроніівою пустинню⁷.

Нижче публікується документ, який ілюструє один з аспектів діяльності настоятеля - впорядкування земельних володінь пустині.

Документ являє собою паперовий сувій довжиною 7 м 73 см, шириною 15,5 см, склеєний з фрагментів. Місця склейки на звороті скріплені підписом, виконаним коричневим чорнилом. Сам текст написано чорним чорнилом. Початкова літера "В" виконана в художньому стилі рослинним орнаментом. На папері стоять однакові водяні знаки: корона, латинські літери "М" та "Л", 2 леви.

Публікація *П.В.ПОНОМАРЕНКА*

¹ Щекатов А. Словарь географический Российского государства. - Часть IV. - М., 1805. - С. 310.

² Сказания о земной жизни Пресвятой Богородицы. - М., 1904. - С. 283.

³ Описание Софрониевой пустыни и скита при ней. - [б. м., б. р.]. - С. 23.

⁴ Амвросий. История Российской иерархии. - Ч. VI. - М., 1815. - С. 186.

⁵ Там же.

⁶ Преображенский П. Путивльскій Молченскій Петерскій монастырь. переиздания. Путивль, 1991. - С. 8.

⁷ Там же.

“Выпись с описных и мерных ме(же)вых¹ книг рыленина Ивана Якимова, да Севски²... Розрядные избы подячего Максима Кобатова РЧВ году, каковы книги прислал из Севска боярин и воевода Леонтей Романович Неплюев с товарищи, за приписью дьяка Ивана Тарасова. Написано лета ЗРЧВ г. апреля в КЕ день³.”

По указу великих государей, царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцев, и по наказу из Севска околичного и воеводы Леонтия Романовича да столника Семена Протасевича Неплюевых, за приписью дьяка Федора Ефимьева, против челобиття Путивлского Пустынного Молченского монастыря строителя старца Софрония з братнею, велено рыленину Ивану Ильину сыну Якимову да Севской Розрядной избы подячему Максиму Кобатову ехать на земли Путивлского уезду Пустынного Молченского Рождества Пресвятые Богородицы. А приехав, и взяв с собою тамошних сторонних всяких чинов людей, а Пустынного Молченского монастыря устроителя старца Софрония з братьею з жалованных великих государей грамот и крепостей за руками списки, и Пустынного Молченского монастыря крепосные их земли, по жалованным великих государей грамотам, и по крепостям осмотреть и описать и измереть в десятину, и положить в четь. А измеряв, от земель, которые земля их монастырского владения, з землями смежно раз межевать, по самой правде, чтоб впредь спору и челобиття не было. И на меже учинить на дереве грани, а где дерева не будет, ставить столбы, и на столбах потому ж насекать грани, и у граней копать ямы. А сколько тех земель, и на каких угодах описано, и измерено, и отмежевано, и по меже в которых местех грани насечены, и ямы с мерою учинены, и хто сторонние люди на тому межеванье будут - и то все написать в книги//⁴ подлинно, и те книги за своими и сторонних людей за руками привести в Севск, и подать в Розрядной избе околичному и воеводам Леонтию Романовичу да столнику Семену Протасевичю Неплюевым с товарищи.

И по тому, великих государей, царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержцев указу, рыленин Иван Ильин сын Якимов, да Севские Розрядные избы подячей Максим Кобатов на земли Путивлского Пустынного Молченского монастыря ездили, и взяв с собою тамошних сторонних людей, а Пустынного Молченского монастыря у строителя старца Софрония з братьею з жалованных великих государей грамот и крепостей за руками списки, и Пустынного Молченского

монастыря прямые их крепосные земли, по жалованным великих государей грамотам, и по крепостям осматривали и описывали, и мерели в десятину, и положили в четь, и измерев, от земель, которые земли их монастырского владения смежны раз межевали, и на меже учинили, где довелось, грани и ямы с мерою. А сколько тех Пустынного Молченского монастыря земель, и на каких угодьях, по осмотру и по описи, и по мере, и в которых местах на земли по меже грани и ямы, и что по мере от грани до граней// и всей земли четей, и каких чинов и хто имяны сторонние люди у осмотру и у описи и у межеванья были, и то писано ниже сего.

А по осмотру, и по описи земля Путивлского уезду Молченского монастыря по жалованным грамотам великих государей, блаженные памяти великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии сомодержца из Монастырского приказа, за приписью дьяка Филипа Артемьева РОП году⁵, блаженные памяти великого государя, царя и великого князя Федора Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии сомодержца, из Розряду, за приписью дьяка, что ныне думной, Федора Леонтьевича Шакловитого РЧ году⁶, да по грамоте светейшего Никона Патриарха Московского и всеа Великия и Малыя и Белья Росии РД году⁷ владеють того Пустынного Молченского монастыря строитель старец Софроний з братьею, в Путивлском уезде, в урочищах к Молченскому болоту и по обе стороны Глыбя и Большова логов, с ложками и меж ложков Мохолка, что устьем впаи в болото Молченское выше монастыря и греболки, что гребелка на Глыбе Большове логу, и что ниже монастыря, у щещер, вышел ложок от Глыбя логу, и впал в Молченское болото меж земель Путивлского Большого Молченского монастыря// села Линева да села Новой Слободы, з деревнями. В тех урочищах Пустынной Молченской монастырь Рождества Пресвятые Богородицы устроен на горе, а около того монастыря по горам, и по бояракам, и по лагам лес большой непашенной, и около того монастыря, по горам и по взгорьем, на лесных расчисных местах устроены на овощи огороды, и насажены яблановые, и грушевые, и сливные, и вишенные сады и заведен виноград⁸. Да в тех же урочищах, к болоту Молченскому, повыше Молченского Пустынного монастыря, на старинном городище, расчищен лес, и построена отхожая пустынка, а в ней строенья - две кельи, белая да черная, меж ими сени да погреб. И около тех келей устроен овощной огород, и заведен внов сад. А по мере той земли, под монастырем и около монастыря, под огородами и дод садами, и под отхожею

пустышкою, и лесу, и сенных покосов, что покосы за Глыбим Болычевым логом с урочищи, по взгорем, по дубровке Мохолкову логу старые дачи - пятьдесят четей. Да по нынешнему осмотру и мере примерные земли двесте (примерная)⁹ восьмьдесят три чети и полтрети четверика, оба дво прежние, и с примерною землею триста тридцать три чети и полтрети четверика. А межа той Пустынного Молченского монастыря земли, старою межою, межеванье путивльца Афонася Ширяева да пу//тивльские приказные избы подьячего Степана Сторожева РПЗ году¹⁰ усть ложка Мохолка, с леском от,¹¹ что стоит серед того ложка, от Молченского болота, в десяти сажених, с новыми гранями вниз Молченским болотом. Направо, да устья Болычева логу, Глыбей¹² он же, стодесят сажень, а на том логу, немного выше устья, учинена для рыбы того Пустынного Молченского монастыря плотинка, и через устья болотца Болычова логу Молченским болотом вниз же, около старинного городища, и Пустынного Молченского монастыря да устья отвершка, что вышел из Глыбля лога, ниже Пустынного монастыря и пещер, тысеца сто сорок сажений. У того отвершка, к устью, направе, на взгорке дуб, на нем две грани¹³ - новая да старая. Перед старою гранью яма, а от Молченского болота и от того дуба з гранми отвершком вверх лесом, по дуб молодой, у дву отвершков дватцать пять сажень. На том дубу две грани старые, а от того дуба и граней правым отвершком вверх, направо от клена, трицать сажень. На том клену две грани новые, а от того клена и граней, от отвершка немного налево косогором на гору до¹⁴ на горе шездесят пять сажен. На том... две грани старые да яма внов перед гранью, а от того... и ямы по горе через дорогу, что ездят ис Пустынного Молченского монастыря в село Линев, да дубу бортного, на вершине// отвершка, что вышел из Глыбля логу, дватцать сажений. На том дубу две грани старые, а от дуба и граней, вниз отвершком до береста, что стоит на усть того отвершка, у Глыбля логу, восьмьдесят две сажени. На бересту две грани новые. А от того бересту и граней, от устья отвершка немного направо, Глыбим логом вниз, по курганец, который посеред Глыбля логу, восьмь сажений. А от того курганца темь ж логом Глыбим вниз, по ясень, девяноста восьмь сажений. На том ясени две грани старые. А от того ясени и граней, темь ж Глыбим логом вниз до развиля дву логов, где сошлись вместе Болычев и Глыбей логи, девяносто сажень. А от развиля тех логов вниз ж Глыбимь и Болычевым же логом, до дубу молодова соховатого шездесят пять сажень. На том дубу две грани новые, перед гранью яма. А от того дуба и ямы от лога глыбля Болычова немного налево косогором, по

клен
грани
лесу д
сажен
гране
взлес
Перед
по гра
горе, с
Перед
немно
девян
граня
дубр
Молч
Мохол
восьм
перед
с лес
гранм
тем м
всяки
стари
земля
села
того ж
что в
пещер
покос
старе
котор
издав
сажен
мона
Молч
монас
Студе
росчи
сенни
пасеч
груше
салом
памят
Алек

Глыбим
бровке
ешнему
ерная)⁹
кние, и с
олтрети
астыря
Иррева
рожева
т серед
новыми
а устья
ом логу,
ынного
болотна
ринного
а устья
ынного
вершка,
новая да
пота и от
лодой, у
ве грани
и вверх,
ве грани
налево
ом...две
ямы по
енского
ршине//
й. На том
шком до
бя логу,
А от того
Глыбим
гу, восемь
по ясьень,
ые. А от
вила дву
евяносто
ычевым
ь сажень.
ого дуба и
ором, по

клен большой на взлеске, шездесят семь сажень. На клену две грани новые, а от того клену и от граней, прямо по граням, подле лесу дубовкою да дубу на взлеске над логом, сто тринадцатъ сажень. На том дубу две грани, старая да новая, а от того дубу и граней, прямо по граням лесом через лог, до дуба бортного на взлеске, девяносто сажень. На том дубу две грани, старая да новая. Перед новою гранью яма, а от того дуба// ямы дубовкою, прямо по граням, по взлеску, до логу с лесом, по липу, что в лесу на пол горе, сто пятьдесят сажень. На той липе две грани, старая да новая. Перед новою гранью яма. От той липы и ямы, через лог лесом, немного налево, перешел лог с лесом на гору, до березы, девяносто восемь сажень. На той березе две грани новые. Перед гранями яма, а от той березы и от ямы, прямо по граням дубовкою, и через дорогу, что ездят ис Пустынного Молченского монастыря в село Новую Слободу, верх отвершка Мохопка с леском выше помянутой дороге направо, до дубу, восьмдесят семь сажень. На том дубу две грани, старая да новая, перед новою гранью яма, а от того дубу и ямы ложком Мохопком с леском, вниз вешним протоком немного вправо, по клен з гранми, от которого межа почала - двесте шездесят сажень. А по тем межам и граням направо земля, и леса, и сеньные покосы, и всякие угоды Пустынного Молченского монастыря строителя старца Софрония з братьею, а налево Молченское болото, и земля, и леса Путивлского Большого Молченского Монастыря села Линева да села Новой Слободы з деревнями, да от межи того ж Пустынного Молченского монастыря, от устья отвершка, что вышел от Глыбова логу ниже Пустынного монастыря и пещер, вниз Молченским болотом, по узгорью ж направо сеньных покосов, которыми владеет Пустынного монастыря строитель старец Софроний з братьею, по скаске //сторонних людей, которые были на межеванье к той же монастырской земле издавна, по мере в длину триста сажень, а поперег по узгорью по сажени и по два и болши, да того ж Пустынного Молченского монастыря за межею на земли Путивлского большого Молченского монастыря, в урочищих, едучи Пустынного монастыря дорогою в село Новую Слободу, на левой стороне к Студенецкому колодезю. В лесу меж логов на горе и по узгорьем рощищено лесу, и устроена пасека, а в пасеке строенья - келья с сеньми рублеными, мшеник пчелиной, да погреб, да сарай с пасечным заводом. Около пасеки насажен сад яблоновой, и грушевой, и сливной, и вишешной, а по мере под пасекою и под садом земли четыре десятины, да по грамоте ж блаженныя памяти великого государя царя и великого князя Феодора Алексеевича всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии

самодержца, ис Помесного приказу, за приписью дьяка Григорья Близнакова РЧ году¹⁵ за Пустынным же Молченским монастырем за строителем старцом Софронием з братьею променная¹⁶ земля, что променили в тот Пустынной монастырь им, строителю старцу Софронию з братьею, путивлцы Максим Матвеев сын з детми з Григорьем Болшим да з Григорьем Меншим, да Андрей, да Иван Болшой, да Иван Меншой Федоровы дети, да Прокофей Иванов сын з детми Трифонови в урочищах на усть речки Ведбы з урочища, пашни пять четь. На их монастырскую землю, что владеют они строитель Софроний з братьею, к тому Пустынному монастырю, по выписи, что дана выпись по приказу Боярина и воеводы князя Григорья Григорьевича Ромодановского, с товарищи, за приписью дьяка Сидора Скворцова з дозорных, и описных, и межевых книг московского дворянина Федота Курасова¹⁷ РПД г.¹⁸ в урочищах Сумских и Мирополских черкас за межи от реки Пела, что за дачею рыления сына боярского Ивана Максимова, от Алексина колодезя прямо к Комареву колодезю, и к Громову колку, и от колка, возле лесу, по Мирополскою дорогу, в тех урочищах землю и лесом со всякими угоды в длину на дватцать поперек на десять десятин¹⁹. И с той дачи пашни на одну четь. В Путивльском уезде в Подгородном стану, в Лежацкой и в Деревецкой волости, в урочищах от Логу Волчак к колодезю Изройцу, и около речак Тажина и Волфина, и по речке Ведбе. А по осмотру, и по описи, и по мере в тех урочищах дикого поля и дубров на пашню добрая земли променные пять четей, да по нынешнему досмотру и мере примерные земли двесте четей обоего старые дачи, и с примерною землею двесте пять четей, вду потому ж. Сенных покосов по лугам промеж// колков и по речкам по Тажину и по Волфину семдесят пять десятин. Да по обе стороны речки Тажина два леса, малой да болшой, изройцы, да по речке Волфину и по речке Тажину лес избной болшие непашенные, хоромные и дровяные, а от тех лесов по речке Тажину вниз по обе стороны лес хоромной олховой, осиновой и березовой, и лозы, со всякими угоды, до мельницы путивлцов Григорья Трифонова з братьеми, а та мельница их, Григорьева з братьями строеня, и владеют они, и у той мельницы от речки вниз направо на монастырской земли мельников двор, со всяким дворовым строением, да к речке Ведбе лесок Хортуков, против деревни Понкратовки. А по мере тех лесов, с колками и с водостойни на пятьсот на пятьдесят десятин мшар и болот, и низких²⁰ неугожих мест с лозами семьдесят пять десятин, с полудесятиною и с полутретью десятины. А речки Волфини и Тажини по мельницу Григорья Трифонова з братьею по обе

стор
да ус
прав
Триф
и Ве
их²¹
брат
Ведб
угоди
Щек
Пуст
росч
хором
Молч
путив
подь
отме
путив
з дет
к том
усть
гран
подле
гран
дубу
перед
болот
На бе
что в
Изрой
Тажин
колка
и с пл
сажен
болот
лозам
петде
мимо
з брат
и пол
гран
лес бо
избно
На ду

ригорья
енским
братью
настырь
Максим
горьем
Меншой
оновы в
четь. На
фроний
что дана
ригорья
ю дьяка
ых книг
рочищах
а, что за
лексина
тку, и от
рочищах
поперек
четь. В
кой и в
колодезю
Ведбе. А
го поля и
ей, да по
те четей
ть четей,
пков и по
ин. Да по
изройцы,
и болшие
по речке
иновой и
утивлцов
горьева з
от речки
со всяким
в, против
ками и с
болот, и
есятин, с
Золфин и
ю по обе

стороны, з берегами, и с рыбною ловлею, а от мелницы Тажиным да устья до речки Ведбы, и от устья Тажина речкою Ведбою вверх правая сторона по лесок Хортаков, и по межу да земли Григорья Трифонова, з братьями и с племянники, половина речак Тажина и Ведбы//з берегами и с рыбными ловли, и со всякими угоды их²¹ ж, монастырского владения. А владеют они, строитель з братьею, к тому Пустынному монастырю тою половиною реки Ведбы, правою стороною, с рыбною ловлею, и со всякими угоды, по поступной записи путивлца Андрея Петрова сына Шекина, с прошлого РПА году²². Да в тех же урочищах Пустынного Молченского монастыря в ызбном лесу, на росчисном месте, по обе стороны речки Тажина пасека с хоромными и с пасечными строенъем. А межа той Пустынного Молченского монастыря земли и угодем старою межею путивлца Семена Аладьяна да Путивлские Приказные избы подьячего Павла Борьбина, по межевой выписи, что они отмежевали ту их землю по государеву указу, по челобитью путивлцов Григоря Большого да Григорья Меньшого з братьями, и з детми, и с племянники их Трифоновых, ис помесной их земли к тому Пустынному Молченскому монастырю, во РПФ году²³, усть лога Волчак столб, а на столбу две грани старые, перед гранью яма новая, а от столбу и ямы прямо до колка и до дубу, подле колка от межи налеве, восемьдесят сажен. На дубу две грани, старая да новая, а от дубу и граней, прямо по граням, до дубу суховатого, девяносто один сажен. На дубу две грани новые, перед гранью яма, а от дуба и ямы до березы, что стоит над болотцем //збоку березы у корени выгнуло - сто дватцать сажень. На березе две грани новые, а от березы и граней, через болотцо, что вышло изрожком, возле²⁴ болотца по узгорью да колодезя Изройца, сто сорок сажен. А от колодезя Изройца вниз речкою Тажиным, что вышла ис колодезя Изройца, левым берегом, колками по болоту подле покосы Григорья Трифонова з братею, и с племянники, до березы суховатой, двесте дватцать шесть сажен. На березе две грани новые. А от березы и граней, через болотца, что вышла изрошком, мимо малой лесок изроец с лозами до олхи на взлеску молодова Изроецкого леска сто петдесят²⁵ сажень. На олхи две грани новые, а отхолхи и граней, мимо малой изроецкой лес, подле покос же Григорья Трифонова з братьями и с племянники, крайними тремя колками с лозами и полянкою до столбу сто дватцать две сажени. На столбу две грани, перед гранью яма, а от столбу и ямы, через полянку, подле лес большой Изроец, до дубка меж лесов Болшого Изройца, и лесу избного у речки Тажина вниз налеве сто восемьдесят пять сажен. На дубку две грани старые, а от дубка и граней межою подле

избной лес, до дуба шездесят сажен. На дубу две грани новые. А от дубу и граней, через полянку подле избной же лес, до болотца с протокой, что вышло из избного лесу, и до дубу вверх, подле болотца налево сто пядесят сажен. На дубу две грани новые//А от дуба и граней, через болотцо и через полянку, межою подле избного лесу до кленка молодова на взлеску в углу восьмедсят пять сажен. На кленку две грани новые, одна указывает назад по меже, а другая налево вверх речкою Волфиним. А от кленка и граней, подле избной лес межою налево до дубу крековистого, от²⁶ лесу у дубу бок взгорел - девяносто две сажени. На дубу две грани старые, а от дуба и граней, через полянку прямо подле избного ж лесу да дуба молодова в угле подле болота двесте десять сажен. На дубу две грани новые, а от дуба и граней, прямо по граням через болотца, что впало в избной лес²⁷ з подлесем, да верхоя избного лесу, до дубу ветистого двесте дватцать семь сажен. На дубу две грани старые, перед гранью яма новая, а от дуба и ямы, от верхоя избного лесу, вниз подле лес направо до речки Волфина, и через речку Волфин до дуба семдесят сажен. На дубу две грани старые, а от дубу и граней вниз речкою Волфиним, подле избной же лес, прямо по граням, сквоз изрожинку избного лесу до дубу бортного кудряватого двесте пятнатцать сажен. На дубу две грани старые, а от дубу и граней подле избной же лес, до дубу бортного двесте дватцать три сажени. На дубу две грани новые. А от дубу и граней вниз речкою Волфиним, подле избной лес да устья речак Волфина//и Тажина, где они сопли. На устья речак на берегу вниз налево до олхи суховатой²⁸ двесте семдесят сажен. На олхи две грани старые. А от устья речек Тажина и Волфина и от олхи и граней вниз речкою Тажиним, левою стороною, подле олех до березы суховатой в угле²⁹ подле изрогу речки Тажина пядсот сорок сажень. На березе две грани новые. А от березы и граней вниз речкою Тажиним левою стороною, подле олех, до дву берез из одного кореню - двесте сорок сажен. На болшой березе две грани новые, а от березы и граней, около рогу направо, подле речку Тажин, левым берегом, до дубу сухова осеченова на берегу, подле запрудной воды, четыреста пядесят сажен. На дубу две грани новые, а от дубу и граней мерою через ложок, а влазенья подле запрудною воду берегом до мельницы Григорья Трифонова з братеми да конца плотины триста тритцать сажень, а от мельницы и плотины вниз речкою Тажиним да устью речки Ведбы двесте тритцать пять сажень. А по тем межам и граням, по мельницу Григорья Трифонова з братею, направо земля, и угольи, и речки Волфин и Тажин з берегами, и с лозами, с рыбною ловлею, а от мельницы половина речки Тажина вниз, правая сторона, с

рыбн
мона
поме
Григ
Иван
Карл
лакт
Хорт
ввер
Триф
двест
старо
и уго
Молч
а нал
Спас
через
семь
столб
гром
а от д
трит
гране
пяде
подле
сено
столб
прям
На ст
грань
Прот
межа
Молч
а нал
Григ
ио А
путин
Буни
Иван
Иван
Толч
Кары
Митк
крест

рыбною ловлею, и земля, и угодья Пустынного Молченского монастыря строителя старца Софрония з братею, а налеве помесная земля//и угодья путивльцов Григорья Большого, да Григорья Меншого з братьями и с племянники Трифоновых, да Ивана Коровяковского, да Кузмы Бунякаина, да Зинова Карецкого, а от устья речки Тажива, вверх речкою Ведбою, да лактины тысяча сажень, а от лактины речкою Ведбою вверх да Хортукова леска, и мимо леска Хортукова, речкою Ведбою ж вверхда, по межу, и по дуб большой бортной Ивана Меншого Трифонова, вверх от речки направо, в тритцати сажених тысяча двесте тритцать сажень. На дубу две грани, новая да старая, перед старою гранью яма внов. А по тем межам и граням, направо земля и угодья и половина речки Ведбы с рыбною ловлею Пустынного Молченского монастыря строителя старца Софрония з братею, а налеве половина речки Ведбы с рыбною ловлею Севского Спасского монастыря, а от дубу и ямы, от речки направо межою, через болотца прямо полем, да столбу, что поставлен внов, двесте семьдесят сажень. На столбу две грани. Перед³⁰ гранью яма, а от столбу и ямы, прямо по граням, межою полем же, до дубу з громобойною, восьмдесят пять сажень. На дубу две грани старые, а от дубу и граней, через болотца, до дубу кудряватого, двесте тритцать шесть сажень. На дубу две грани старые, а от дубу и граней меж осиновых колков, до дубу бортного, суховерхового, пядьдесят восьм сажень. На дубу две грани старые. А от дубу и граней, подле лоз, что вышли из осинова колка, межою прямо по граням, сеножатми подле колков//до столбу нового, сто пять сажень. На столбу две грани, перед гранью яма, а от столба и ямы, межою, прямо по граням, до старого столбу, сто девятнадцать сажень. На столбу две грани, а от столбу и граней до старого ж столба з гранями, прямо ж³¹ межою, от которого столба почалась межа. Против устья лога Волчак сто пядьдесят пять сажень, а по тем межам и граням направо земля и угодья Пустынного Молченского монастыря строителя старца Софрония з братею, а налеве земля и угодья путивльцов Григорья Большого да Григорья Меншого з братеми и с племянники Трифоновых.

А у описи, и осмотру, и у меры, и на межеванье были путивльцы Иван Григорьев сын Булгаков, Микифор Авдеев сын Бунякаин, Иван Петров сын Щетинин, Микита Иванов сын, да Иван Мартынов сын Шечковы, Зинов Романов сын Карецкой, Иван Осипов сын Коровяковской, Володимер Андреев сын Толчеников, Путивльского уезду крестьяне, помещиков села Карыжи, Ивана да Василья Шечковых крестьяне Стенька,³² Митка Иваненок, деревни Ведбы Ивана ж да Василья Шечковых крестьяне Левка, Донила, Федка Осадчей, Иванов крестьянин

Герасимова сына Щечкова Ивашка Борода, деревни Коровяковки Федоров крестьянин Коровяковского, Евтушка Демьянов, Петра Коровяковского крестьянин Тимошка Григорьев, Кузьмы Бунякаина крестьянин Максимко Амелянов, села Теткина, Ивана Меньшого Трифонова з братьями крестьяне Мартинка Яковлев, Фелька Дедок, деревни Алеевой / / Иванов крестьянин Щетинина Максимка Носиков, Иванов крестьянин Вишневецкого Левка Плетенев, деревни Притык, соборной церкви попа Федоров крестьянин Иванова, Лучка Верихин, попа Ивана Федорова крестьянин Агейка Татаринев, попа Степана Петрова крестьянин Зиновка Люченко, деревни Бувалиной дьяконовы Григорьевы крестьяне Иванова, Ивашка Меньшой, Бувалин Трошка, да Яшка да Ивка Бувалины ж, деревни Попова Лежача, Алексея да Кузмы Успенских попов крестьяне Тимошка да Лучка Куцыгины, Юрка Климов, Евсейка да Гришка Иванченко, Андриушка Пекарев.

Да к тем дозорным, и описным, и мерным, и межевым книгам рылени Иван Ильин сын Якимов, и Севской подячей Максим Кобатов руки приложили, да к тем ж книгам путивлец Федор Булгаков вместо отца своего, Ивана Григорьева сына, да Микифора Бунякаина, Ивана Щетинина, Володимира Толченикова, по их веленью руку приложил. К тем ж книгам села Новой Слободы церковной Михайловской дьякон Сава Лутохин, вместо крестьян деревни Алеевой Максимки Носикова, Левки Плетенева, деревни Притык Лучки Верихина, Агейки Татаринова, Деньки Любенка, деревни Бувалиной по их веленью руку приложил. К тем ж книгам села Корижи Дмитреевской поп Павел вместо прихожан своих путивльцов Микиты да Ивана Щечковых, да крестьян Стеньки,³³ Дмитрея Иванова, Левки, Войнила, Федки Осадчаго, Ивашки Бороды, по их веленью руку приложил. К тем же книгам села Теткина Покровской поп Никифор вместо прихожан своих путивльцов Зинова Корецкого, Ивана Коровяковского, да крестьян Евтишки Демьянова, Тимошки Григорьева, Максимки Емельянова, Федки Дедка, Мартинки Яковлева по их веленью руку приложил. К тем же книгам села Теткина Покровской дьячок Иван Жулавской, вместо крестьян деревни Попова Лежача, Тимошки да Лучки Куцыгиных, Юрки Климова, Евсейка да Гришки Иванченков, Андрейки Пекарева по их веленью руку приложил. А те книги за приписью дьяка Ивана Тарасова, а дана ся выпись города Путивля, Путивльского Молченского монастыря строителю старцу Софронию з братею, и хто по них в том монастыре иные строители и братья будутъ, на монастырскую их вотчину и на примерную землю, что в

монастырских их межах примерено по их челобитью, и по помете на выписке дьяка Дмитрея Федорова (32). Для владения монастырской их вотчины, в нынешнем во РЧЗ году”.

[Далі йде підпис коричневим чорнилом. На звороті - напис коричневим чорнилом] “Справил Митька Воронон”.

¹ Текст пошкоджено.

² Текст пошкоджено.

³ 1684 р., 25 квітня.

⁴ Знак // позначає склейку.

⁵ 1670 р.

⁶ 1682 р.

⁷ 1656 р.

⁸ Овощи та фрукти з пустині поставлялися до царського двору, і від вояводи спеціально вимагалось, щоб Софронія “отпускали бы его в свободное ему время, и давали ему подводу до Москвы, на провоз разного овоща и садового дерева на царский обиход” (Описание Софрониевой пустыни и скита при ней - С. 34).

⁹ Слово “примерная” дописано на полях коричневим чорнилом.

¹⁰ 1679 р.

¹¹ Слово не читається.

¹² Виправлення коричневим чорнилом.

¹³ Кілька літер дописано коричневим чорнилом.

¹⁴ Слово не читається.

¹⁵ 1682 р.

¹⁶ Виправлення коричневим чорнилом.

¹⁷ Виправлення коричневим чорнилом.

¹⁸ Читається непевно.

¹⁹ Грамота, про яку йдеться, опублікована в “Описании Софрониевой...” - С. 96.

²⁰ Виправлення коричневим чорнилом.

²¹ Виправлення коричневим чорнилом.

²² Виправлення коричневим чорнилом.

²³ Читається непевно.

²⁴ Виправлення коричневим чорнилом.

²⁵ Виправлення коричневим чорнилом.

²⁶ Виправлення коричневим чорнилом.

²⁷ Виправлення коричневим чорнилом.

²⁸ Виправлення коричневим чорнилом.

²⁹ Дописано коричневим чорнилом.

³⁰ Дописано коричневим чорнилом.

³¹ Дописано коричневим чорнилом.

³² Слово не читається.

³³ Два слова дописані коричневим чорнилом.

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ПУТИВЛЯ

Протягом багатьох століть місто Путивль відігравало важливу стратегічну та економічну роль. Тому, зрозуміло, будь-яка нова інформація про давній Путивль являє собою певну цінність. Особливий інтерес становлять дані про топографію міста.

В цій публікації наводимо ряд документів, що стосуються території Путивльського Преображенського собору, Воздвиженської церкви, церкви Воскресіння Христова, а також грамоту ігумені Духового Дівичого монастиря у Путивлі до Петра I про утиски з боку воеводи Клокашева. Копії з документів були зроблені церковним старостою Соборної Преображенської церкви Путивля, статським радником Іваном Матвійовичем Рябіним у 1898 році.

І.М.Рябінін (1834 - 1912) мав юридичну освіту, а в Путивлі мешкав з 1865 р., де посідав різні громадські посади. Він збирав старожитності та досліджував архітектурні пам'ятки Путивля. Іван Матвійович - автор нарисів "О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором" (1902) та краєзнавчого дослідження "История о Путивле, уездном городе Курской губернии".

Цікавим є той факт, що на плані позначено вал, очевидно, середньовічних часів, залишки якого збереглися й донині.

Документи зберігаються в архіві Путивльської газети "Путивльские ведомости". За наданою можливістю їхнього опрацювання та публікації упоряднику щиро вдячні редактору газети А.В.Лутовському. Стиль і мову збережено, місця, що не вдалося прочитати, взято у квадратні дужки.

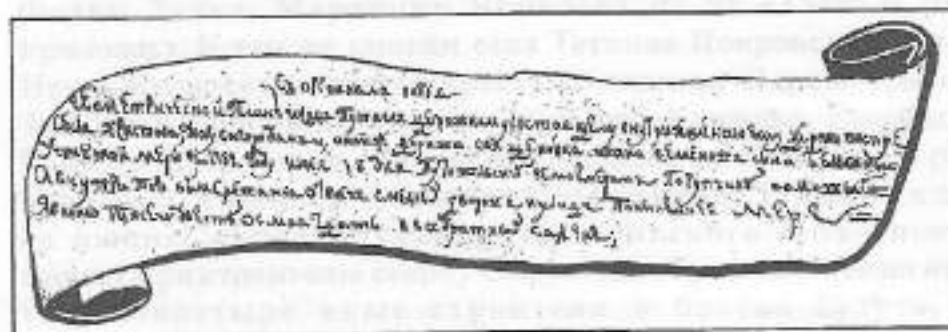
Упорядкування та публікація: **ЗВАГЕЛЬСЬКОГО В.Б., ДЕГТЯРЬОВА С.І.**

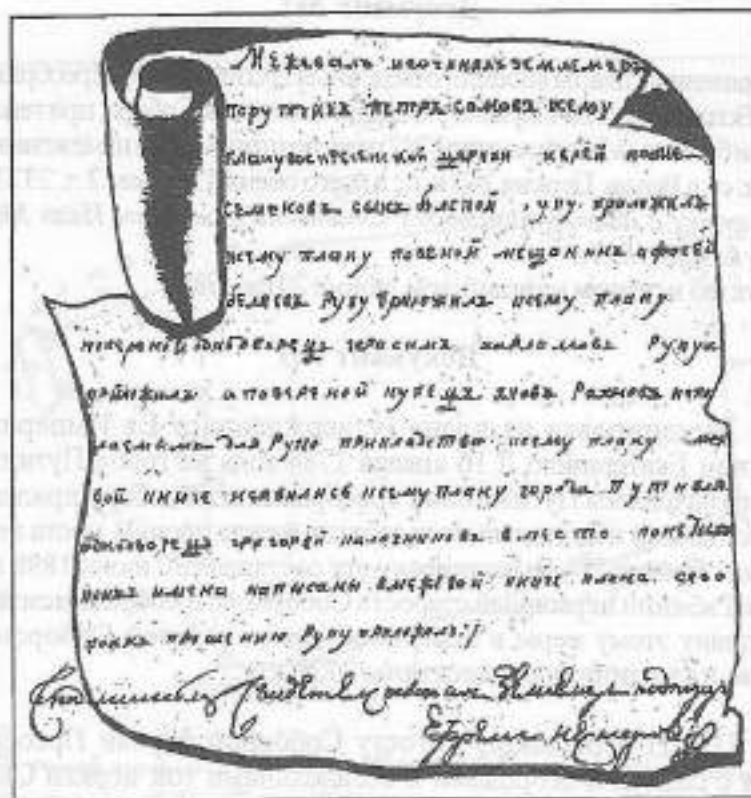
Документ №1

№1. Сей план [...] курскаго наместничества межевой канторы [...] июля 1783 году Штатский Советник [...] ассесор Михайло Татаринов (подпись)

№2. С оригинала копия.

Геометрической План города Путивля церковному состоящему внутри земельного вала Церкви воскресения Христова, двору с огородом, оной же церкви священника Ивана Семенова сына Бельского. Учиненной меры в 1782 году июля 18 дня. Путивльским землемером Порутчиком Сомовым. А внутри того обмежвания от всех смежных дворов и улиц по нынешней мере явилось тысяча двести осьмнадцать квадратных сажень.

№3. Межевал и сочинял землемер поруччик Петр Сомов к сему плану воскресенской церкви иерей Иван Семенов сын Бельской руку приложил к сему плану поверенной мещанин Афанасий Беляев руку приложил к сему плану поверенной однодворей Герасим Харламов руку приложил а поверенной купец Яков Рахнов [...] для руко прикладства к сему плану в межевой книге неявились и сему плану города Путивля. Однодворец игорий Калачников в место понетых коих имена написаны в межевой книге плана сего полка прощению руку приложил.

С подлинным свидетельством землемер подпоруч./ Ефрем Нестеров.

№4. Описание смежных дворов

С А до В дворы и огороды разнаго звания людей

С В до С [...] переулк

С С до D рыльская улица

С D до А новгородцкая улица

№5. К сей копии плана подписались города Путивля Воскресенской церкви священник Илия Левитский священник Василий Моисеев, диакон Дмитрий Запаский, псаломщик Николай Булгаков, староста Василий Пономарев

Псаломщик Андрей Макаревский

маттаб в английском дюйме 20 сажець.

Документ №2

Соединенный план на земли отведенные Путивльскому Преображенскому Собору и Воздвиженской Церкви, что ныне колокольня Собора, при генеральном межевании бывшем в Июле месяце 1782 года; по плану этом намежовано Собору 2 д. 2229 к. с., а Владв. Церкви 143 к. с.; а всего обеим Церквям 2 д. 2372 к. с.

Копировку с планов производил Статский Советник Иван Матвеевич Рябинин в ноябре 1898 г.

Масштаб к планам в английском дюйме 20 сажень.

Документ №3

№1. Выкопировка из плана (утвержденного Ея Императорским Величеством Екатериною II 16 января 1784 года на город Путивль) [...] в черте коего находится Путивльский преображенский собор с прилегаемыми к нему площадями подлинный план этот где между прочим места церковные обозначены буквою "Г". Выкопировку эту составил 30 июня 1898 г. Ст. сов. Иван Мат. Рябинин церковный староста Соборной Преображенской Церкви.

По плану этому меры в церковной земле, занятой Собором, садом, площадью и училищем две десятины 2220 к. с.

№2. ПЛАН церковному погосту Соборной церкви Преображения Господня с садами и огородами и богадельнями той церкви Священно-церковнослужителей, составленный из межевой книги, бывшего межевания 28 июля 1782 года, по коей мере всей земли, в показанных на плане границах, измерено две десятины двести двадцать девять квад. сажень.

дан этот чертил 3 июля 1898 г. Церковный Староста Путивльского Преображенского Собора Статский Советник Иван Матвеевич Рябинин.

ПЛАНЪ церковному погосту Соборной церкви Преобра-
жения Господня с садами и огородами и богадельнями той
церкви Священно-церковнослужителей, составленный из
межевой книги, бывшего межевания 28 июля 1782 года,
по коей мере всей земли, в показанных на плане
границах, измерено две десятины
двести двадцать девять
квад. сажень.

№
Преоб
И
сестра
Клока
строил
10 и б
после
больш
разны
яко суд
монаст
между
соглас
обиды
велен
жалов
встан
преж
монас

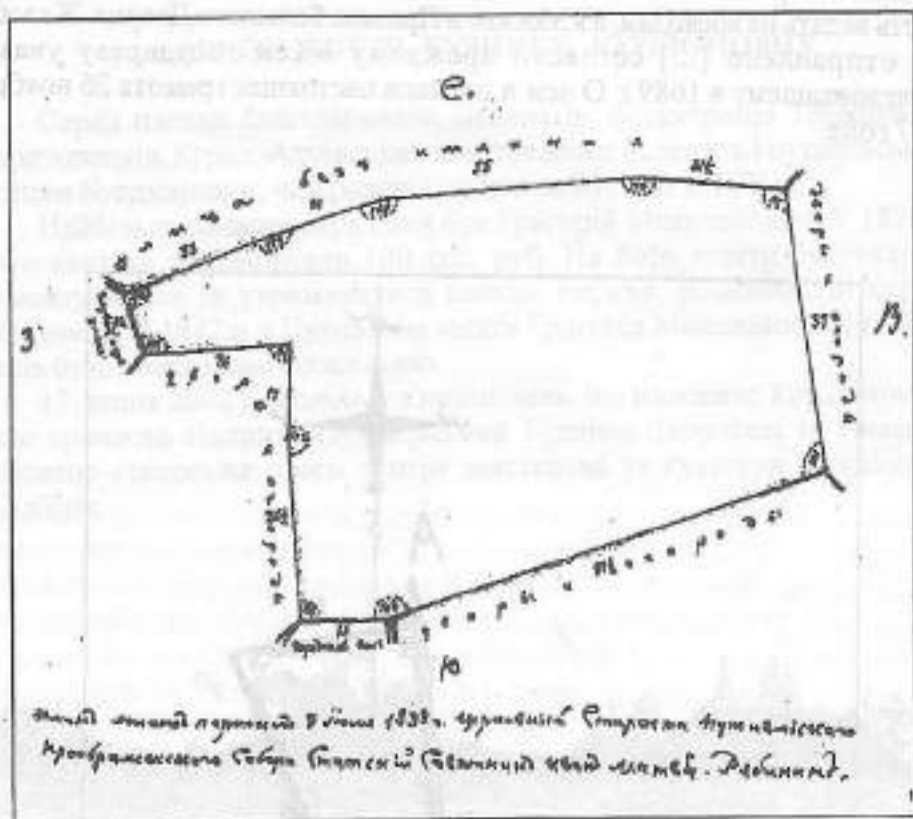
енському
ральном
о Собору
к. с.
твеевич

орским
ь) [...] в
аемыми
рковные
Ст. сов.
Церкви.
садом,

ражения
пенно-
ывшего
нных на
ть квад.

вського
ябинин.

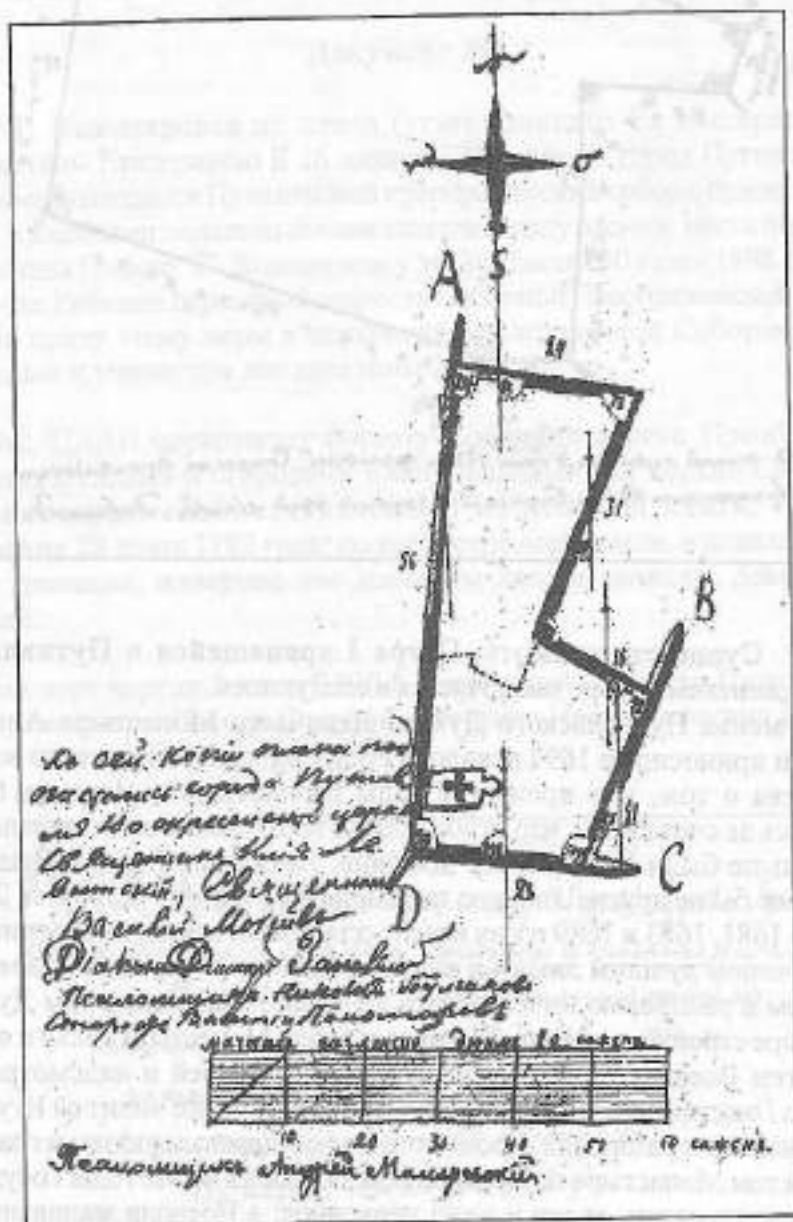
бра
ий

№3. Сущность грамоты Петра I хранящейся в Путивльском Преображенском соборе заключается в следующем.

Игуменья Путивльского Духова Девичьего Монастыря Анисья с сестрами приносила в 1697 г. жалобу Государю на Путивльского воеводу Клокачева о том, что прежние годы Монастырь и Церковь божия строились за счет казны, что строителями того Монастыря с начала лет с 10 и больше были Путивльские Дворяне: Литвинов, Яцын и Дашков; а после них были другие дворяне переменяясь, что оно было лет 70 или больше. 1681, 1683 и 1689 годах велено для монастырского строения быть разных чинном лучшим людям и каждого чина по два и по три; воеводам яко судом и расправото ничем ведать не велено. Ныне же в том Духовом монастыре строится каменная Церковь и около Монастыря келья и ограда, между тем Воевода не только не сменял строителей и надсмотрщиков согласно Государевым указам и грамотам о сем; но даже чинит ей Игуменья обиды, налоги и разорения. Кроме того по Государевым указам и грамотам велено в том Монастыре на Церковь Божию давать во все годы Государеву жалованье на свечи, ладан и вино церковное; а Воевода жалования [...] встановить не велел. Равным образом в 1683 и 1689 годах велено было прежним Столянику и Воеводе отдать из государева двора, для монастырского и церковного строения, хоромное строение и заборы.

Воевода не отдал и строение то сгнило все без остатку. А потому Игуменья просила отстранить такие действия Воеводы и впредь Монастырские дела велеть ведать не воеводам, а в Москве в Приказе большого Дворца. Жалоба что отправлено [...] согласно прежнему о сём государеву указу, последовавшему в 1689 г. О чем и послана настоящая грамота 26 ноября 1697 года.

ХРОНІКА**ДРУГЕ ЖИТТЯ БУДИНКУ КУРДЮМОВИХ**

Серед плеяди благодійників, меценатів, філантропів Терещенків, Харитоненків, Курил, Алчевських помітне місце належить і путивльському купцю Курдюмовим, чий родовід прослідковується з XVII ст.

Найбільш відомим серед них був Григорій Миколайович. У 1871 р. його капітал перевищував 100 тис. руб. На його кошти будувалися, ремонтувалися та утримувалися школи, церкви, різноманітні курси, бібліотеки. В 1872 р. у Путивлі на кошти Григорія Миколайовича та його синів було побудовано богадільню.

17 липня 2002 р. в одному з приміщень, що належало Курдюмовим, було урочисто відкрито Путивльський Будинок Творчості та Ремесел. Ініціатор створення цього центру мистецтва та культури - художник Н.Кібрик.

Графіка Н.Кібрик

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Съезд деятелей по кустарной промышленности, предполагавшийся в истекшем году в Полтаве, разрешено перенести на сентябрь текущего года.

Живописная Россия. - 1901. - 7 января.

АВТОГРАФИ О.М.МАРКОВИЧА У ФОНДАХ СУМСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У фондах Сумського краєзнавчого музею зберігається 13 власноручних листів українського історика й етнографа, уродженця с.Сваркове (нині Глухівський район) Олександра Михайловича Марковича (1790-1865). Його перу належать незакінчена і неопублікована праця "Описание Малороссии", а також "Исторические очерки города Глухова", частково опубліковані О.Лазаревським, та "История Гамалеевского монастыря". Маркович є автором "Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии" (1840, вдруге опублікована в "Материалах для статистики Российской империи, по архивным материалам Черниговского собрания". - Чернигов, 1894), "Малорусской свадьбы" (1897), низки етнографічних та філософських статей. У двох номерах "Украинского журнала" за 1824 р. він опублікував під заголовком "Малороссийская старина" ряд документів зі сварковського зібрання Марковичів, започаткувавши цим публікацію матеріалів сімейних архівів. У 1859 р. видав у Москві двома книгами частину славнозвісного щоденника свого діда під назвою "Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича". Незважаючи на значні скорочення й осучаснення мови, видання надзвичайно цікавих і цінних мемуарів стало видатною подією в українській історіографії.

Громадську діяльність О.М.Маркович розпочав 1820 р. на посаді повітового судді у Глухові (через рік залишив службу), 1826 р. був обраний предводителем дворянства Глухівського повіту, 1827 р. - генеральним суддею, 1829 р. - переобраний на новий термін, але вже через півроку, навесні 1830 р., подав у відставку. В праці "Прежние изыскатели малорусской старины: Александр Михайлович Маркович (1790-1865)", опублікованій у журналі "Киевская старина" за січень і лютий 1897 р., видатний український історик, уродженець Сумщини О.М.Лазаревський наводить лист чернігівського генерал-губернатора князя М.Г.Ренніна і відповідь на нього О.М.Марковича, в яких йдеться про причини відставки. Головною з них Маркович називав хворобу. Але у написаному по дорозі з Ніжина листі до племінниць від 30 березня 1830 р., який зберігається в музеї, він зовсім інакше пояснює причину відмови від посади: "Ось я для вас залишаю службу, котра обіцяла мені принадливі перспективи і не жалкую про це, але сподіваюсь, що ви будете вміти цінити всяке моє пожертвування". Далі Маркович повідомляє, що чекає від племінниць, щоб вони з кожним днем ставали кращими, тобто добрішими, розумнішими і стараннішими, ставилися до нього з приязню і любов'ю, відверто ділилися своїми думками і потребами. Такі високі запити до них Маркович обґрунтовував тим, що ніхто в світі не любить їх більше, ніж він. В листі не називаються ні імена, ні прізвища племінниць Марковича. Висловимо здогад, що це літа старшої від нього на 10 років сестри Федосії, яка була одружена з Похвисневим і померла в лютому 1819 р.², залишивши по собі 5 малолітніх дочок, старшій з яких було тоді 6 років. Олександр Михайлович

ТЯЖКО
1819 р.
шасли
його п
втрата
С
Олексе
по ба
ідентг
маючі
сім'ї і
був П
Олексе
П.О.Л
думці
сирот
етногр
лежал
Олексе
біогра
Барто
встан
П.Я.Л
Маркс
чого н
краще
варто
Л
з сім'
фінанс
повідс
(Пела
(рік не
вдало
Глухов
трьох
скарж
Поліні
прива
вона в
П
У лис
"люб'
надієт
Михай
листа
відпов
Новий

тяжко переживав смерть сестри. В "Щоденних записках" він 27 листопада 1819 р., тобто через 10 місяців після смерті Федосії, написав, що яким би щасливим не став, ніколи вже не зможе бути щасливим цілком, ніколи душа його не буде сповнена радістю, йому завжди чогось не буде вистачати, бо він втратив не лише сестру-друга, а й загубив частку самого себе.

Сім листів О.М.Марковича із музейного зібрання адресовано Петру Олексійовичу Литвинову, причому в шести з них є звернення по імені та по батькові або ж вказуються ці дані та прізвище адресата³, сьомий же ідентифікується за ім'ям його дружини⁴. Вирісши у багатодітній родині і маючи трьох братів і п'ятеро сестер, О.М.Маркович не створив власної сім'ї і все життя опікувався племінниками і племінницями. Одним із них і був Петро Литвинов - син сестри Марії, одруженої з Олексієм Олексійовичем Литвиновим. У часи, з якими пов'язане листування, П.О.Литвинов був відставним штабс-ротмістром і вдівцем, який мав на думці знову одружитися. Його другою дружиною стала двадцятирічна сирота і безприданниця Пелагея Яківна Бартош - згодом український етнограф, автор багатьох наукових праць і статей, в основі написання яких лежали переважно матеріали Глухівщини. З одруження Петра Олексійовича Литвинова з Пелагесю Яківною, яка в присвячених їй біографічних статтях не рідко фігурує під подвійним прізвищем Литвинова-Бартош, пов'язаний лист О.М.Марковича від 9 червня 1853 р.⁵ (рік встановлено за іншими музейними документами, що стосуються П.Я.Литвинової). В цьому нашвидкуруч написаному листі-записці Маркович радиться з племінником, як краще поводитися, щоб не зробити чого не до ладу, запитує його, чи варто приїздити до нього на обід і чи не краще буде прибути після постої години прямо до Некрасова, а також чи варто приїздити "*Машиньмі і Надійні*" та коли - до вінчання чи після нього.

Листи О.М.Марковича свідчать, що він підтримував близькі стосунки з сім'єю племінника, допомагав у різних родинних, господарських, фінансових справах. У листі від 30 квітня (рік не вказано) він, зокрема, повідомляв, що надсилає годувальниці, і запитував: "*Як здорова Полінка (Пелагея Литвинова - Л.С.) і новохрещений*"⁶. В листі від 11 листопада (рік не вказано) висловлював задоволення з приводу того, що пощастило вдало підпукати нову гувернантку, сповіщав, що довідувався про нянь у Глухові, і радив звернутися до В.О.Нарбута, котрий обіцяв розпитати про трьох знайомих достойних жінок⁷. У цьому ж листі О.М.Маркович скаржиться, що у нього болять очі. Закінчується лист фразою: "*Люб'язну Поліну цілую*". В листі від 27 лютого (рік не вказано) висловлює жаль з приводу того, що "*Поліна все страждає вухом*" і запитує, чи не радилась вона відносно вказаного ним засобу - пари з трав, якою він сам вилікувався⁸.

П.Я.Литвинова-Бартош згадується ще в двох листах О.М.Марковича. У листі від 13 грудня 1860 р. він доручає Петру Литвинову передати "*люб'язній Поліні*" 120 крб. - проценти на її капітал - і просить при нагоді надіслати розписку⁹. В листі від 7 січня (рік не вказано) Олександр Михайлович нагадував племінникові, що той не повернув йому боргового листа, просив підтвердити одержання процентів і капіталу, а відповідальність за те, що не бачив "*люб'язної Поліни*" і не привітав її з Новим Роком, перекладав на Литвинових¹⁰. Ми тут докладно зупинилися

на згадках про П.Я.Литвинову в листах О.М.Марковича, оскільки в біографічних статтях, присвячених цій жінці-вченому, згадується про її зв'язки з Марковичем та іншими видатними людьми, але не розшифровується, що Маркович був рідним дядьком її чоловіка. У листі О.М.Марковича П.О.Литвинову від 12 листопада 1858 р. міститься непряма згадка про П.Я.Литвинову¹¹. Автор листа ремствує, що племінник нічого не сказав йому про свого "родича молодого Гуманського". Справа в тому, що мати Пелагеї Яківни була уродженою Гуманською - дочкою письменника, перекладача і видавця, члена Російської Академії наук Федора Осиповича Гуманського.

Та насамперед лист цей цікавий тим, що чинаю рядків у ньому присвячено громадській діяльності Марковича. Його, людину гуманну і чуйну, завжди турбувала думка про несправедливість, "неправду" кріпосного права, і 1852 р. він подав міністру внутрішніх справ проект визволення своїх селян. Слід зазначити, що Маркович був досить заможною людиною - мав 979 ревізьких душ і 4856 десятин землі. Маркович пропонував надати селянам лише особисту волю і право користуватися поміщицькою землею за обумовлені повинності і роботи. Незважаючи на обмеженість, проект свідчить, що Маркович був людиною, здатною на значні матеріальні жертви заради відновлення справедливості щодо кріпаків. Царський уряд неохоче поставився до проекту Марковича і відхилив його.

1858 р., коли в Чернігові було створено "Губернський комітет по покращенню і по влаштуванню побуту поміщицьких селян", О.М.Маркович став одним з його членів. У написаному в Чернігові листі, про який ідеться, Маркович скаржився, що доводиться щоденно просиджувати в комітеті по 5-6 годин, а справи просуваються надто повільно, навіть першої глави проекту не завершили; нарікав на нескінченні суперечки і незгоди членів комітету, їх самолюбство й упертість. Писав, що якщо так буде продовжуватись, то не лише за 3 місяці, а й за рік не вдасться завершити роботу, бо ще майже нічого не зроблено. У зв'язку з таким станом речей навіть непокоївся: "Не знаю, чи витримаю я до кінця".

З біографії О.М.Марковича ми знаємо, що він-таки витримав. Чернігівський комітет підготував свій "Проект поліпшення побуту поміщицьких селян", для пояснення якого та подачі урядові необхідних відомостей до Петербурга у серпні 1859 р. поїхав О.М.Маркович разом з іншим членом комітету В.О.Підвисоцьким. Слід зазначити, що Маркович поставив свій підпис під запереченням більш радикальної меншості комітету (Чернігівський комітет не скористався наданим урядом правом скласти окремі проекти більшості і меншості та обмежився лише запереченнями). В Петербурзі він повинен був обстоювати саме погляди меншості.

Можливо, П.О.Литвинов є також адресатом листів О.М.Марковича від 4 листопада 1852 р. і 11 лютого 1853 р.¹² На користь цього говорить те, що обидва листи походять з архіву Бартошів-Литвинових. Крім того, в першому листі згадується про хворобу "Мішеля" (Михайло Литвинов - рідний брат Петра Олексійовича), повідомляється, що Маркович передплатив для адресата газету "Петербургские ведомости" і журнал "Современник", придбав для нього вино (в листах до П.О.Литвинова

зустрічаються згадки про обмін періодикою, книгами, купівлю вина на його долю), а також ідеться про ціни на вино, хліб, що також нерідко обговорювалось у листуванні названих осіб. У другому листі Маркович просить поклопотатися за якогось Федора Михайловича перед Некрасовським благочинним. У П.О.Литвинова були маєтності в Некрасові. З листа видно, що Маркович вів різні справи адресата, зокрема фінансові - з акціями. Про допомогу Олександра Михайловича племінникові відомо з інших листів до нього. Все ж оскільки висловлені міркування є лише здогадами, щойно названі листи атрибутовано як адресовані невідомій людині. Що ж до самого Марковича, то в листі від 4 листопада 1852 р. він, повідомляючи, що в Петербурзі холера і щодня захворює по 50 чоловік, а чоловік по 20 помирає, сповіщав, що він також "тижнів зо два жорстко прохворів", але не пояснював, на яку хворобу.

У музеї є також власноручно написані листи О.М.Марковича іншому його племінникові - рідному брату Петра Литвинова Михайлу Олексійовичу. В листі від 7 червня 1846 р. Маркович висловлював занепокоєння у зв'язку зі станом здоров'я Михайла, радив йому залишити службу для одужання¹³. В цьому ж довгому листі, написаному недовзі після повернення з Петербурга до Сваркового, повідомляються найрізноманітніші новини, згадується Петро Литвинов, сестри Олександра Михайловича Улія і Єлизавета, про яку відомо, що вона була одружена з П.І.Лузановим¹⁴. Лист свідчить, що Маркович допомагав і Михайлові у веденні фінансових справ, дбав про капітал племінника і виплачував на нього проценти. В написаному з Москви 31 грудня 1849 р. листі Михайлу також згадується Петро Литвинов, повідомляються ціни на вино, новини про московських знайомих.

Лист О.М.Марковича зі Сваркового від 24 жовтня 1848 р. з повідомленням новин, цін адресовано невідомій людині в Ялту¹⁵. Імовірно, адресатом і цього листа є Михайло Литвинов, бо з сімейного листування цієї родини відомо, що він хворів, часто лікувався в Криму, зокрема в Ялті.

Листи-автографи О.М.Марковича, які зберігаються в Сумському краєзнавчому музеї, додають штрихи до його діяльності по визволенню селян, допомагають краще зрозуміти цього вченого як людину в її добрих і дружніх стосунках з племінниками і племінницями. Мають вони також неабияку меморіальну та музейну цінність.

¹³ СКМ. - КН 32060.

¹⁴ *Маркович А.І.* Марковичі // Киевская старина. - 1890. - Т.XXXI. - Приложение. - С.8.

¹⁵ СКМ. - КН 31494, 31495, 32043, 32045, 32053, 32059.

¹⁶ Там же. - КН 32044.

¹⁷ Там же. - КН 32045.

¹⁸ Там же. - КН 32043.

¹⁹ Там же. - КН 31495.

²⁰ Там же. - КН 32059.

²¹ Там же. - КН 32044.

²² Там же. - КН 32053.

²³ Там же. - КН 31494.

²⁴ Там же. - КН 32056, 32058.

²⁵ Там же. - КН 32055.

²⁶ *Маркович А.І.* Вказ. праця. - С.8.

²⁷ СКМ. - КН 32054.

ПЕРСОНАЛІ

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

КНЯЗЬ ІГОР СІВЕРСЬКИЙ
(СПРОБА ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТУ)

800 років тому помер Ігор Сіверський (Юрій-Георгій) Святославич (03.04.1151, м. Чернігів – 29.12.1202, там же) – князь новгород-сіверський і чернігівський, головний герой “Слова о полку Ігоревім”.

Онук широковідомого чернігівського, новгород-сіверського та тмутороканського князя Олега Святославича (основного супротивника Володимира Мономаха – звідси ворожнеча Ольговичів та Мономаховичів, що тягнулась півтора століття), засновника династії Ольговичів; син Святослава Ольговича князя чернігівського, новгородського, сіверського. Має Ігоря Святославича, Катерина, дочка новгородського посадника Петрила Микулича.

Ігор Святославич – найвідоміший з Ольговичів, яскравий представник князівського середовища Київської Русі. Єдиного погляду на постать князя як особистість і як історичного діяча не існує. Характеристика поляризується від панегеричних (особливо у публіцистиці та художній літературі) до гіперкритичних. Це пов'язано з досить обмеженою інформацією літописів та інших джерел.

Головне ж, що заважає з'ясуванню цього питання, – фактор, що не може оминути будь-кого: і науковця, і літератора, і шкільного вчителя. Це вплив “Слова о полку Ігоревім”. Цей вплив настільки потужний, що й над найбільш об'єктивним дослідником все одно тяжіє, часто підсвідомо, могутня енергія геніального твору. Ставлення ж великого Автора до Ігоря Святославича є однозначно позитивним. Проте, надзвичайна складність твору, його імпресіоністичність та насиченість різноманітною інформацією, неоднозначність характеристик і акцентів не дають прямих відповідей. Звідси і трактування науковцями образу головного героя “Слова” теж є неоднозначним – його зображають або захисником батьківщини, далекоглядним політиком, або бездарним князем та воеводою.

Нижче спробуємо простежити за основними подіями життя Ігоря Святославича, спираючись на суто давньоруські писемні джерела: Іпатіївський та Лаврентіївський літописи та “Слово о полку Ігоревім”.

Приблизно у 1154 році народився брат Ігоря, Всеволод, – Буй-Тур “Слова о полку Ігоревім”.

У 1158 році у Лутаві (нині городище в Козелецькому районі Чернігівської області) відбувся з'їзд князів, де разом з батьком і старшим братом Олегом був присутнім і семирічний княжич Ігор.

У 1164 році помер батько Ігоря – князь чернігівський. На його місце сів Святослав Всеволодович (перед цим князь новгород-сіверський двоюрідний брат Ігоря), який обіцяв (“цілував хреста”) наділити його дітей – Ігоря та Всеволода – волостями, тобто виділити їм якісь міста для княжіння, але слова не додержав. У 1166 році Олег Святославич, який

княжив у Новгороді-Сіверському, почав вимагати у Святослава законного наділу. Розгорталася усобиця. Ситуацію виправив, "подбавши про справедливість", київський князь Ростислав і "Святослав дав Олегові чотири городи".

Отже, точних відомостей про місце князювання Ігоря Святославича в цей час не маємо, але слід припустити, що він перебував в одному з невеличких міст Сіверщини (скоріш за все це могли бути Путивль, Трубчевськ, Ольгів, Глухів належав в той час матері Святослава Всеволодовича Марії, а управлявся, очевидно, воеводою), або у Новгороді-Сіверському при братові Олегу.

Зимом 1168-1169 роках Ігор Святославич був у складі великого війська, що виступило проти київського князя Мстислава Ізяславича. Київ було захоплено і пограбовано.

Приблизно у 1169 році Ігор Святославич одружився з дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла. В історії вона відома за ім'ям батька – Ярославна, хоча існує думка, що справжнє її ім'я Єфросинія. Вона була єдиною дружиною сіверського князя, подружжя мало 5 синів і одну дочку.

8 жовтня 1170 року народився старший син Володимир, в майбутньому – князь путивльський.

У червні 1171 року Ігор Святославич виступив проти половців на середній Ворсклі. Це був перший з відомих його самостійних походів. Показово, що в цей час він вже без сумніву княжив в якійсь волості, оскільки мав, як сповіщає літопис, "військо своє". Переправившись через Ворсклу, русичі захопили кількох половців-розвідників, які розповіли, що хани Кончак і Кобяк пішли в напрямку земель Переяславського князівства. Ігор рушив за ними, але сили половців були незначні ("рать була мала") і вони відступили без бою, залишивши награбовану здобич. Військо Ігоря наддогнало їх і розгромило, частину захопивши у полон. Ці події відбулися неподалік Лтави (суч. Полтава).

1173 р. Ігор брав участь у боротьбі Святослава Всеволодовича за Київ.

1174 р. у продовження давніх суперечок Олег Святославич (старший брат Ігоря) пішов проти Святослава Чернігівського. У поході брали участь його брати та інші князі. Вони захопили кілька Святославових городів. У відповідь Святослав пішов на Новгород-Сіверський і оточив його. Зрештою, було укладено мир.

В тому ж році в Ігоря народився син Олег, а у 1176 – Святослав.

16 січня помер Олег Святославич і новгород-сіверський стіл перейшов до Ігоря.

У 1181 році сіверський князь знову брав участь у боротьбі Святослава Всеволодовича за київський стіл. На стороні Ольговичів виступили половці, очолювані ханами Кончаком та Кобяком. Ігор Святославич був разом з ними – "половці випросили у Святослава Ігоря". Перемогли війська Рюрика Ростиславича і Ігорю довелося тікати у човні разом з Кончаком. В наслідок було досягнуто політичного компромісу – Руссю став правити дуумвірат у складі Ольговича – Святослава Всеволодовича та Мономаховича – Рюрика Ростиславовича.

Весною 1184 року Святослав київський організував похід проти половців, очолювати який замість себе призначив Ігоря, а Рюрик послав війська

Володимира Глібовича переяславського. Останній просив Ігоря дозволити йому їхати попереду, але Ігор не погодився, мотивуючи це тим, що "князі руські" наказали саме йому "попереду їздити в Руській землі". Володимир розгнівався, повернув свої війська і напав на сіверські, тобто Ігореві, городи і "взяв у них багато здобичі". Тоді Ігор вернув назад київські війська, приставивши до них сина Олега та племінника Святослава Ольговича, а сам з ближніми родичами та з чорноклобуцькими ханами Кулдиорем та Кунтувдієм рушили на половців. На річках була певніть і йшов дощ тому річка Хирія (очевидно, річка Хухра, притока Ворскли) розлилася. Коли ж русичі підійшли до неї то частина половців встигла перейти на другий берег і прятуватися. Багато половців і коней втопилося, інші потрапили у полон.

Влітку того ж року київські князі знову організували великий похід проти половців, але цього разу у пониззя Дніпра. Ігор і Всеволод відмовилися: "Далеко нам іти у низ Дніпра. Не можемо ми своєї землі пустою залишити. Але, якщо ти ідеш на Переяслав, то зберемося з тобою на Сулі". Похід був успішним, вдалося захопити великий полон.

В той же час Ігор з Всеволодом, з сином Володимиром і з племінником Святославом Ольговичем рушив за річку Мерл, сподіваючись тут захопити беззахисні половецькі вежі, оскільки основні сили ворога пішли на південь. Перейшовши Мерл русичі зустріли половців з ханом Обовли Костюковичем, які рухалися в Русь. Отже, побоювання Ігоря стосовно відведення своїх полків у пониззя Дніпра були виправданими. Половців було біля 400 і їх легко перемогли.

В цей час протягом двох з лишнім років (очевидно, із зими 1183 року до осені 1185 року) в Ігоря Святославича перебував опальний князь – ізгой Володимир Ярославич, шурин Ігоря, брат Ярослави. Характерно, що вигнаний своїм батьком з Галицької землі, він об'їздивши пів-Русі ніде не міг знайти собі притулок – ніхто не хотів йти наперекір волі могутнього Ярослава Осмомисла. Ігор же прийняв його "з любов'ю, і склав йому честь велику", потім помирих його з батьком і відправив разом з своїм сином Святославом до Галича.

В Сіверщині Володимир Ярославич, скоріш за все, перебував у Путивлі, де княжив син Ігоря Володимир (Дим, до речі, пояснюється чому Ярославна у "Слові о полку Ігоревім" плаче саме у Путивлі – бо там в цей час був Володимир, який, як можна припускати і організував оборону міста під час відповідного удару хана Гзи).

У лютому 1185 року Кончак з великим військом підійшов до кордонів Русі і став на річці Хорол. Київські князі спільно виступили проти і одержали велику перемогу. Ігор з молодшими Ольговичами участі в цьому поході знову не брав, оскільки фізично не міг встигнути своєчасно. Сучасні розрахунки і аналіз цієї ситуації підтверджують що це було дійсно так.

21 квітня київський воєвода Роман Незділович знову переміг половців. Через два дні з Новгород-Сіверського рушили в Половецький степ полки, очолювані Ігорем Святославичем. У поході брали участь всі сіверські князі і княжичі (тобто найближчі родичі Ігоря) а також полк чернігівських ковуїв з воєводою Ольгином Олексичем. Цей похід і надихнув великого Автора на створення "Слова о полку Ігоревім", знайшов він детальне відображення і у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Його, як і

саме "Слово", вивчають майже 200 років, але ціла низка питань залишається нез'ясованою.

Детальний аналіз битви на річці Каяла, де русичі зазнали повної поразки а всі князі потрапили у полон, дає підстави стверджувати – в тій надзвичайно складній ситуації в якій опинилися сіверські дружини, князь Ігор Святославич виявив себе здібним, навіть талановитим полководцем. Поведінка і рішення його в тих умовах були єдино правильними. Інше питання – як його війська потрапили у таку ситуацію? Що було причиною такого глибокого рейду у ворожі землі, власне, у пастку? На це відповідей поки що немає, оскільки не вирішена головна, кардинальна проблема – мета походу.

Як відомо, Ігорю вдалося втекти з полону, згодом повернувся і інші князі. Син Володимир, князь путивльський, повернувся восени 1187 року з дружиною, дочкою хана Кончака, і з сином (тобто, онуком Ігоря) Ізяславом.

Наприкінці 1188 року Ігор оженив сина Святослава на Ярославі – дочці князя Рюрика Ростиславича, а у 1190 році видав заміж дочку (ім'я невідоме) за Давида Ольговича онука Святослава Всеволодовича.

Взимку 1191-1192 років Ігор Святославич двічі ходив походами на половців. Тоді ж Святослав Всеволодович скликав усіх Ольговичів у Корачеві, збираючись йти на рязанських князів, але захворів і довелося повернутися назад.

17 травня помер брат Ігоря Всеволод Святославич.

У 1198 році помер князь чернігівський Ярослав Всеволодович і Ігор сів на чернігівський стіл. Тепер він став старшим серед Ольговичів. В принципі він мав усі права і підстави, аби претендувати на київський великокнязівський стіл, але 29 грудня 1202 року Ігор Святославич помирає. Як не дивно, смерть одного з найвідоміших князів Русі XII століття майже не знайшла відображення у літописах...

Все вищевикладене є суто фактичними даними, взятими з літописів, аналізуючи які можна дійти трьох основних висновків.

Перший. Ігор Святославич цілою низкою вчинків підкреслював прагнення до самостійних рішень, що цілком вкладається у хід децентралізуючих процесів, що тривали тоді на Русі.

Другий. Аналіз дій Ігоря Святославича не дає підстав стверджувати про його особливий "сепаратизм" в чому часто звинувачують його вчені ХХ ст., про його безпорадність і навіть "бездарність" – скоріше навпаки.

Третій. Ігор Святославич все-таки мав низку рис характеру, що відрізняли його. Це прагнення до неординарних рішень, що, на перший погляд, дуже скидається на авантюризм, непосидючість, безкомпромісність, що інколи переходила у надмірну прямолінійність і заважала вирішенню складних політичних питань. Ці особисті риси характеру майже на рівні спадкових ознак простежуються у поведінці більшості сіверських Ольговичів, починаючи, від засновника династії діда Ігорєвого Олега Святославича. Схожі риси спостерігаються і в батька Ігоря, і в його старшого брата Олега, в його рідних дядьків Всеволода та Ігоря а також і в його синів.

Ігорем Святославичем було організовано створення його родового літописця, де досить детально фіксувалися основні події життя князя. В

цьому літописці широко використано дані літописців батька Ігоря Святослава Ольговича та брата Олега Святославича. Упорядкування та редагування Ігоревого літописця було здійснено, напевно, близько 1198 р., коли князь посів чернігівський стіл. Ці матеріали було включено до Іпатіївського літопису. Вченими встановлено, що з ними був добре обізнаний Автор "Слова о полку Ігоревім", навіть більше того – існує версія, що людина, яка створила (або редагувала) літописець Ігоря Святославича і Автор "Слова" – одна і та ж особа.

Літописець Ігоря Святославича є найбільшим серед особистих, сімейних та родових літописців, збережених у складі руських літописів XII-XV ст.

Вірогідно яскравою демонстрацією власної сили і відносної незалежності з боку Ігоря Святославича та його найближчих родичів, слід пояснювати зведення мурованих храмів у Сіверській землі, зокрема у Трубчевську, Новгороді-Сіверському та Путивлі, що містять чітко виражені риси сіверської архітектурної школи.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Пожалованіє в чин до рожденія.

Гавріил Иванович Вишневскій, как значится во II томе "Сборника биографій кавалергардов", родился 8 июня 1777 г., а еще до рожденія, 5 сентября 1776 г., был зачислен подпрапорщиком в д.-гв. Измайловскій полк.

Феерическій XVIII век приучил нас ко всяким неожиданостям, достигшим своего апогея в царствованіе Павла Петровича, когда были производимы в генерал-адъютанты юноши, а заслуженные генералы увольнялись в отставку за незнаніе службы. Но случай пожалованія в подпрапорщики человека, еще не родившагося, является феноменальным даже для Россіи XVIII века.

Сообщил Михаил Соколовскій.

Русская старина. - 1907. - ноябрь. - С.438.

губер
земсти
широг
органі
охоро
страху
креди
місце
реаліз
інфори
праціс
покра
залиш
Навол
науко

С
російс
органі
Він бу
Н
закінч
службі
академ
своном
службі
на пра
му по
садівп
сілськ
органі
вивче
відомі
К.Мав
які, з
П
З 1906
зусилл
неодн
Іванів
(селев